

ЗУСТРІЧI

1-2 /1990

PL ISSN 0867-0277

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА

Пйотр Вандич, Єжи Гедройць, Михайло Горинь,
Євген Місило, Володимир Мокрий,
Богдан Осадчук, Євген Сверстюк, Франк Сисин,
Мирослав Чех, Роман Шпорлюк.

Відповідь на анкету «Зустрічей»

diasporiana.org.ua

Юрій Шерех (Шевельов)

ЗУСТРІЧІ

1-2 /1990

PL ISSN 0867-0277

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА

Пйotr Вандич, Єжи Гедройць, Михайло Горинь,
Євген Місило, Володимир Мокрий,
Богдан Осадчук, Євген Сверстюк, Франк Сисин,
Мирослав Чех, Роман Шпорлюк,

Відповідь на анкету «Зустрічей»

Юрій Шерех (Шевельов)

До уваги читачів і передплатників!

Багато читачів передплатило «Зустрічі» на 1989 рік. Унаслідок видавничих ускладнень редакція щойно тепер виконує свої зобов'язання.

За недотримання термінів — перепрошуємо. Передплатники польськомовних номерів невзабарі отримають другий номер за минулий рік.

Водночас просимо фінансово допомагати «Зустрічам» добровільними пожертвами, які слід посилати на банківський рахунок:

Związek Ukraińców w Polsce
Zarząd Główny
Warszawa
Bank Gdański IV O/Warszawa
Nr 300009-5467-I32

з позначкою «*Zuстрічі*».

Сердечно дякуємо
Редакція

***ZUSTRICZI* (wersja ukraińskojęzyczna), nr. 1-2/1990**

Redaguje kolegium: Halina Łeškiw, Mirosław Czech (redaktor naczelny), Bohdan Huk, Andrzej Zabrowarny (sekretarz redakcji); Andrzej Maruszczko (opracowanie graficzne).

Współpracownicy: Aleksandra Hnatiuk, Wiktor Boń, Eugeniusz Misilo, Jarosław Moklak, Mirosław Sycz, Marek Syrnyk.

Korekta: Mirosława Borciuch, Włodzimierz Nakonieczny.

Pismo wydaje: Związek Ukraińców w Polsce.

Adres redakcji:
ul. Waszyngtona 33/5
04-026 Warszawa

Materiałów nie zamówionych nie odsyłamy.

Numer zamknieto: marzec 1990 r.

ЗМІСТ

УКРАЇНА - ПОЛЬЩА

Один з сусідів — Мирослав Чех.....	2
Розкриймо карти, панове! — розмова з проф. Богданом Осадчуком.....	24
Лист Євгена Сверстюка до Адама Міхніка.....	32
Течія повалі більшає — розмова з Михайлом Горинем.....	39
Поляків і українців сьогодні, учора, завтра — Володимир Мокрій.....	45
Дорога на Схід — інтерв'ю з Єжи Гедройцем.....	67
Розмови про братів	
з проф. Романом Шпорлюком.....	71
з проф. Пйотром Вандичем.....	76
з проф. Франком Сисином.....	79
Оссолінеум — Євген Місило.....	85

СТУДІЇ

Посткомунізм і прямування націй: проба сил	
— Збігнев Бжезінський.....	89
Параadoxи інтернаціоналізму — Микола Рябчук.....	100
До питання державності та міжнародної суб'єктності України/УРСР	
— Теофіль Кіс.....	107

ІСТОРІЯ

Питання анкети.....	118
— відповідь Юрія Шереха (Шевельова).....	120
Питання Підкарпатської Русі на Мировій конференції в Парижі	
— Пшемислав Журавський-Граєвський.....	130
Українське професійне шкільництво в Галичині в 1867-1945 роках	
— Марко Сирник.....	142
Православ'я в Галичині — політичні аспекти — Ярослав Мокляк.....	147

ЛІТЕРАТУРА

Вірші — Тадей Карабович.....	155
Маленькі трагедії — Микола Рябчук.....	158
Час у поезії Богдана Ігоря Антонича — Лідія Стефанівська.....	166
Література межової ситуації — Юрій Лавріненко.....	178

ОГЛЯД

«Імпреза '89» — рефлексії — Андрій Марушечко.....	189
Між Польщею етнічною а історичною — Микола Кінь.....	193

ПОШТА

Листи до редакції.....	202
------------------------	-----

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА

Мирослав Чех

Один з сусідів

До питання українсько-польських відносин

Загальнозвінаним є ствердження, що українсько-польські відносини дуже складні. Сильно тяжіє на них негативний досвід історії, записаний у збірній свідомості обох народів як досвід взаємного поборювання, суперечливих інтересів, кривд і злочинів. Стойть за цим тисяча років сусідства, кілька століть існування польської державності з меншою чи більшою частиною українських земель у її складі. Особливо негативно позначене ХХ століття, коли-то сталися збройні конфлікти поміж українцями й поляками. Обидва народи вийшли з них з глибокою травмою, підсиленою пануванням комуністичної влади в обох країнах, що трактувала справи взаємних стосунків інструментально: проголошуючи ідею «братньої дружби», підсилюючи ресентименти та поборюючи намагання вести діалог поміж обома суспільствами. Через це дискусія про українсько-польські стосунки могла вестися довгий час лише на еміграції, спершу в інтелектуальних колах, а згодом також у політичних. Ця ситуація змінилася з виникненням демократичних рухів в Польщі та Україні, а зокрема із створенням «Солідарності», що стала не лише могутньою профспілкою, але й широким громадсько-політичним рухом. Припинення легального існування «Солідарності» воєнним станом 1981 року примусило її діячів і членів зійти в підпілля, де розгорнемо велику інтелектуальну роботу, чого виявом було видавання імпозантної кількості часописів, книжок тощо. Аналізуючи причини поразки, випрацьовуючи концепції дальнього розвитку опозиції, більшу увагу звернено на геополітику й відповідно на сусідів, а також на проблему національних меншостей. У легальній опозиційній та позацензурній пресі почали з'являтися окремі статті на цю тему, створено кілька часописів розробляючих виключно проблематику країн Середньо-Східної Європи (серед найвідоміших: «Obóz», «Nowa koalicja», «ABC», «Dialog», «Biuletyn Polsko-Ukraiński», «Międzymorze». Корисну працю виконували легальні часописи: «Tygodnik Powszechny», «Znak», «Więź». Подію сталася книжка Казімежа Подляського «Білоруси — литовці — українці: наші вороги — чи брати?».

Українська сторона у 80-их роках також пожавила своє зацікавлення Польщею, достосовуючись до нової ситуації, розробляла питання українсько-польських відносин. В силу обставин це могло статися лише на еміграції та почасти в Польщі. Тут слід назвати низку «польських» публікацій «Сучасності», її польськомовний номер 1985 року, а також два «польські» номери «Відновій», дві наукові конференції присвячені цій проблемі. У Польщі українці писали статті до польських часописів. Найбільшу активність проявив у цьому д-р Володимир Мокрій, співробітник «Tygodnika Powszechnego».

Процес перебудови в СРСР зумовив розвиток громадянського життя також і в Україні. З таборів повернулися політичні в'язні, почали виникати незалежні організації. Прийшов кінець періодові «дисидентства» й правозахисної діяльності

в історії українського демократичного руху. Розпочався процес національного відродження, а суспільними й політичними силами сформульовано програму відродження української державності й побудову в ній демократичного ладу. Зламною подією в цьому процесі стало виникнення Народного Руху України за перебудову й вибори до Верховної ради УРСР та до місцевих рад. Усе разом із сподіваннями перетвореннями структури Радянського Союзу, його децентралізацією й наданням суверенності окремим республікам чи їх евентуальним виходом з СРСР дозволяє ствердити, що Україна, її народ стоять перед зовсім новим історичним етапом. Тому-то зростає потреба окреслити український погляд на перетворення, які відбуваються в Європі, на відношення до сусідів, у тому числі також до Польщі. А що українська громадськість у Польщі безпосередньо зацікавлена у кшталті українсько-польських стосунків, зразу додам, у їх позитивному, якнайкращому кшталті, це й спонукало мене написати презентовану статтю.

Намагатимуся показати у ній свій погляд на процеси, які проходять у Середньо-Східній Європі, викликані ними проблеми, проаналізувати ставлення польських політичних сил до українського питання та польсько-українських відносин, подати українські погляди на цю тему, врешті з'ясувати свій погляд на так звані «важкі питання» в українсько-польських стосунках. Уважаю-бо, що в силу цілого ряду зовнішніх та внутрішніх причин, існує сьогодні шанс нормалізувати ці відносини. Завдання не легке, проте, думаю, що на державному рівні й на рівні демократичних рухів нема причин, для яких мали б вони залишатися в до-теперішньому стані, коли фактично вони не існують, а у відчутті великої частини обох суспільств — вони погані. І, гадаю, назріла пора збільшити активність у взаємних стосунках.

Прискорення історії

Минулий, 1989 рік перейде до історії роком «Осені народів», коли-то в Польщі, Угорщині, Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії, Румунії, а також частині й в Югославії сталися дуже серйозні суспільно-політичні перетворення. У цих країнах замінено чи повалено дотеперішні комуністичні сталінські режими й розпочато процес побудови демократичного ладу. Він ще не має твердих основ, беручи до уваги економічну кризу в кожній із цих країн, ще можливі розв'язання авторитарного характеру, можливі також вибухи конфліктів поміж державами на територіальному ґрунті, свій вплив могло б мати припинення процесу перебудови в СРСР. Здається однак, що процес відвоювання суверенності цими державами незворотний, що «доктрині Брежнєва» й справді прийшов кінець. Це пов'язане з питанням неспроможності появтанського порядку, що передбачав існування «сфери впливів» СРСР у Середній Європі, символом чого було повалення Берлінської стіни й щораз швидший темп об'єднування Німеччини.

Розвиток ситуації в самому СРСР з хвилиною сецесії Комуністичної партії Литви з КПРС, її відреченням від запису в конституції про керівну роль в державі, відновленням самостійної Литовської Республіки, виборами, створенням посту президента СРСР, а також розвитком подій на Закавказзі — перейшов у наступну фазу, її завершенням повинен стати розпад імперії, виникнення нових держав, чи теж підписання нового союзного договору. Це, звичайно, при умові еволюційного розвитку подій.

Розвиток подій у Східній Європі драматизує ще й інтеграція дванадцяти країн Європейського економічного товариства, яка закінчиться створенням економічно-політичного організму. Цей процес, розпочатий ще наприкінці сорокових років, уведе в дихотомічний дотепер уклад США-СРСР новий чинник: об'єднану Європу із понад 300 млн людності, з прекрасно розвиненим господарчим ладом. Збігається цей процес з ростом значення країн басейну Тихого океану. Тут-бо,

унаслідок бурхливого розвитку їх економіки, почав переноситися центр світових господарчих відносин. Китай, Японія, «четири азіатські тигри» (Південна Корея, Гонконг, Сінгапур і Тайвань), а також інші країни динамічно завойовують нове місце в міжнародних відносинах. Поки що їх політична вага, військова сила не відповідають господарчій позиції (може, крім Китаю), проте відомо, що такий стан надто довго не може втриматися. Тому-то політологи передбачають, що через кілька-кільканадцять років може створитися пентахріальний уклад центрів світової політики: США — Західна Європа — Японія — СРСР — Китай.

Перетворення в Східній Європі вносять поважну коректу до цього образу. Міняється не тільки співвідношення політичних сил у цій частині Старого континенту, але порушується також дотеперішній уклад залежностей країн Європи від осередків з-поза її традиційних кордонів. В силу всіх обумовлень новий кшталт стосунків Варшави, Праги, Будапешту чи Софії з Москвою призведе також до іншого кшталту стосунків Західної Європи з США. Символом цього має бути насамперед обмеження кількості, а згодом виведення військ США із Західної Європи, в військ СРСР зі Східної Європи. Таким чином ліквідація НАТО і Варшавського договору, що про неї щоразу частіше чути, ставляє перед Європою питання по-новому окреслити європейську політику, європейське співвідношення сил. А тому з такою силою дискутується справа «спільногоД європейського дому» чи, запропонована президентом Франції, європейська конференція.

У цьому контексті ключовою справою стає об'єднання Німеччини. США, СРСР та інші держави погодилися з неминучістю цього факту. Розходження викликає лише спосіб об'єднання німецьких держав. Радянські й американські державні чинники, а також Франція та Великобританія заявили: найкращий спосіб — це конференція чотирьох союзницьких великорідгав та двох німецьких держав. Адже відомо, що перспектива німецької єдності ставляє на порядку дня кілька найсуттєвіших для майбуття Європи питань, які можна звести до побоювання чи Німеччина вестиме європейську політику (інтегруючись надалі з Західною Європою) чи, може, свою, національну. Уже тепер ФРН є найсильнішою державою ЄС, а об'єднана з НДР була б потугою з понад 80 млн людності. Виходячи з того, що по суті справа економічної та адміністративної спільноті стається фактом, цікавить питання: як здійсниться об'єднання? Існують два розв'язання: перше — НДР перестає існувати як самостійна держава, включаючись поступово в державний організм ФРН, друге — відбувається процес поетапного об'єднування разом з процесом інтеграції Європи. У цьому місці виринає справа мілітарних блоків у Європі. Перший варіант, прискорений, можливий при трьох сценаріях: або НДР виходить з Варшавського договору, або наступає нейтралізація цілої Німеччини й вихід ФРН з НАТО, або, що найбільш імовірне, на території обох сьогоднішніх держав залишаються чужі війська (у ФРН американські, а в НДР радянські), натомість об'єднана Німеччина залишається в НАТО. Останній сценарій обстоюють західні країни та ФРН. Другий варіант, повільніший, проходитиме разом із ліквідацією обох мілітарних угруповань. З декларацій урядових чинників європейських держав, а також США, ясно видно, що вони за реалізацією другого варіанту. Виграні хадецькою партією парламентарні вибори в НДР зумовлюють прискорення процесу об'єднання й скоре влиття цієї держави у західнонімецький організм. Канцлер ФРН Коль заявив, що Західна Німеччина вестиме європейську політику, залишаючись тим самим у НАТО. Радянський Союз обстоює ідею нейтралізації об'єднаної Німеччини. Варт пригадати, що ще Сталін пропонував канцлерові Аденауерові таку дорогу до об'єднання. А відомо, що нейтральна Німеччина це у середині Європи поява великанів, які, враховуючи весь історичний контекст та закономірності розвитку подібних ситуацій, навряд чи не стремів би до завоювання домінуючої позиції на континенті. Тоді зовсім «перевернувся б» дотеперішній збалансований уклад, що мало б непередбачені наслідки. Тому-то з такою пильністю Європа

спостерігає за подіями на лінії Бонн-Берлін-Вашінгтон-Москва.

В інституціональній сфері побудова «європейського дому» відбувається поки що на рівні Європейської ради, яка об'єднує дотепер 24 країни. Вони ще, з одного боку, члени ЄСЕТ, з другого — Європейської зони вільної торгівлі (ЕФТА). У 1989 році членами-спостерігачами прийнято Угорщину, Польщу, СРСР, у поточному році дві перші країни склали формальний внесок про прийняття як звичайного члена. Сьогодні Європейська рада не має великих прерогатив, однак, треба сподіватися, її значення ростиме разом з процесом демократизації в Східній Європі та інтеграцією Західної Європи. Членство в раді обумовлюється рівнем демократії, дотримуванням міжнародних правових норм і актів, а зокрема тих, які відносяться до оборони прав людини. Новий етап європейської ситуації повинен відкритися II Конференцією з питань безпеки — Гельсінки 2—яку США та СРСР запропонували провести в 1992 році. Таким чином на політичному рівні створилися б передумови європейської інтеграції.

Інше діло з бажанням східноєвропейських країн приєднатися до економічних структур Західної Європи, чи то у формі ЄСЕТ чи ЕФТА. Тут-бо виступає ціла низка обумовлень, з яких на першому місці стоїть конечність запровадити ринкову систему економіки та військові пакти. Треба сподіватися, що тут зміни відбуватимуться, хоч у випадку НДР та Угорщини маємо справу з іншою ситуацією. Східна Німеччина завдяки господарчій політиці ФРН від довшого часу кло тиху інтегрувалася із Спільним ринком. Об'єднуючися з ФРН, Східна Німеччина увійде тим самим й до європейської структури. Угорщина ж, у якій ринкові реформи почалися в 1968 році, стремить до якоїсь форми господарчого союзу з Австрією, а за її посередництвом з ЕФТА. Передумовою цього є нейтралізація країни, і тому Угорщина пішла найдальше в розмовах про виведення радянських військ.

Ми підійшли до проблеми способів підключення середньоєвропейських країн до інтеграційних процесів в західній частині континенту. У політичних концепціях видно два: кожна держава окремо або кілька держав разом через регіональні утворення — конфедерації, унії чи союзи. Для нас цікавий у даній статті другий варіант.

Створення якоїсь регіональної структури в Середній Європі — питання не нове, воно народилося ще на початку нашого століття, в результаті розпаду Австро-Угорщини й появи на її місце кількох держав. У новому контексті ця ідея зродилася у 80-их роках, коли-то в інтелектуальних дискусіях підносилася справу спільногодосвіду комуністичної системи в Угорщині, Чехословаччині, Польщі. Питання про те, чи існує Середня Європа поставив в половині декади чеський письменник Мілан Кундера, а згодом приєднався до нього цілий гурт інших середньоєвропейських інтелектуалістів. Попри всю суперечливість самої теми, її постанови, вона усвідомила Західній Європі, що, об'єднувшись, вона не повинна забувати про країни Східної Європи, які також принадлежать до європейського культурного кругу. Важливу роль відіграв у цьому також папа Іван Павло II, який сильно підкреслив єдність цілої Європи, християнські корені її культури й самосвідомості, проголосивши покровителями Європи також святих Кирила й Методія.

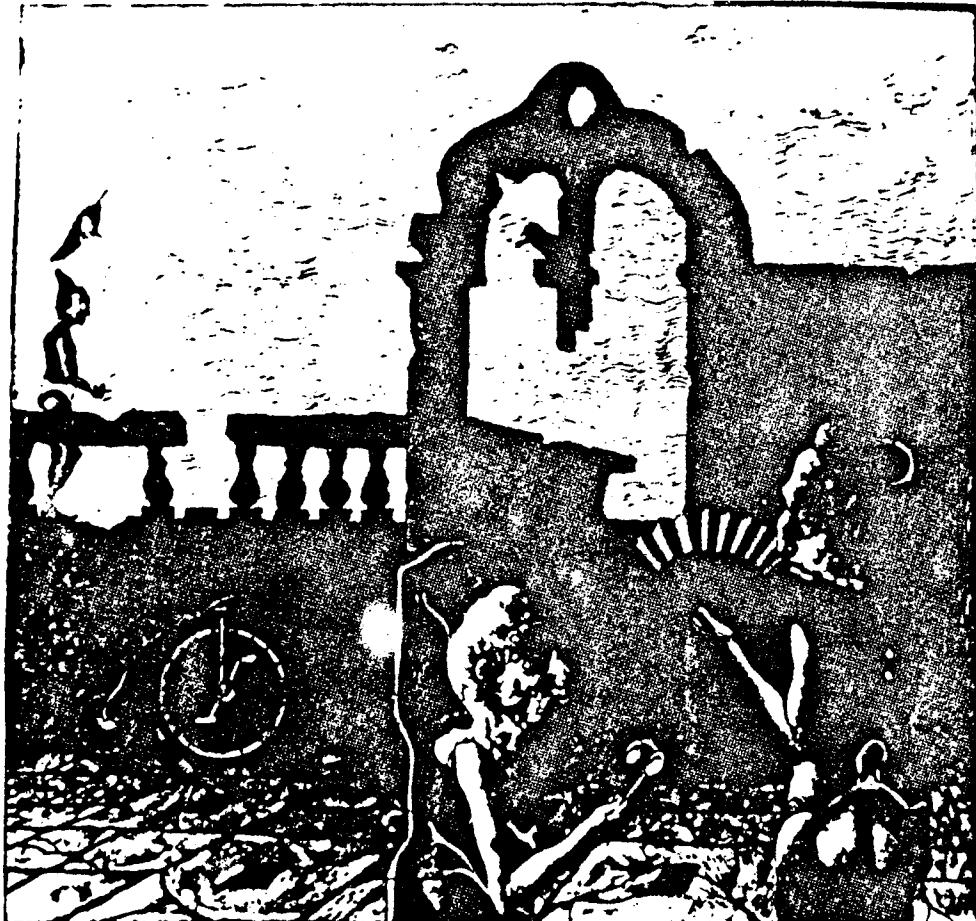
У політичних концепціях інтелектуальні міркування переключуються в проекти союзу різних держав. І так, говориться про «нову коаліцію» усіх країн між Німеччиною та етнічною Росією (про нову форму угорсько-австрійської федерації згадувалося вище). Появився проект кнаддунаїської федерації (італійсько-югославсько-австрійсько-угорської), з можливістю приєднання чехословацької частини. Голосно заговорилося про польсько-чехословацьку, польсько-чехословацько-угорську конфедерацію. Є певний нахил до варіанту німецько-чехословацького союзу. У названих концепціях можна прослідкувати їх тяжіння до економічних, історичних та geopolітичних міркувань. Виступає однак дедалі сильніше

наголошуване побоювання перед вибухом міждержавних конфліктів з уваги на питання кордонів й національних меншин. Одно слово — ця частина Європи перебуває у великій невизначеності. Вивільнена з-під впливу «доктрини Брежнєва», закордонна політика поодиноких держав буде корисні для себе проекти й намагається втілити їх у життя.

Окремим питанням є справа перетворень у самому СРСР, що імплікує проблему реакції Європи на емансидацію радянських республік, їх можливості виступати суб'єктами європейської чи тільки східноєвропейської політики. Загальновідомим фактом є сприяння урядів західного світу політиці Горбачівської перестройки. Еволюційні перетворення тоталітарної системи викликають симпатію та заспокоюють західні держави, їх громадську думку, зменшують-бо почуття загрози. Водночас скрізь вважається, що небезпеку процесові становлять сильні відцентрірові, самостійницькі рухи в багатьох республіках, а також зростаючий разом з ним опір консервативного партійно-державного апарату та російських імперіалістичних сил, з їх щоразу сильнішим шовіністичним обличчям. Причому слід додати, що існує диференціація у ставленні до окремих республік. Ситуація, що створилася довкола Прибалтики показує, що в її обороні вагоме слово може сказати США, хоч стримане ставлення до відновлення літovської держави показує, наскільки розвиток ситуації залежить від реакції Кремля. І, мабуть, не треба довго аргументувати, що ситуація України в цьому відношенні куди складніша, хоч УРСР уважається членом-засновником ООН. Це випливає з кількох чинників. На першому місці стоїть напевно значення України для стійкості, сили та існування імперії. Економічний потенціал України, стратегічне положення; людські засоби зумовлюють обережний підхід західного світу до питання її суверенітету. Дуже сильно проявляється побоювання, щоб не «зашкодити» Горбачову, адже відомо, — реакція Москви на сесію України була б куди сильніша, як у випадку Литви. Другий чинник — Захід доволі слабко орієнтується в українському питанні. Київ, в його уяві, це провінціальне місто, столиця півдня Росії. Щойно в останній час намічається зміни у цьому разом із ростом політичної активності українського суспільства. Україна неприсутня також у культурі, інтелектуальному житті Європи. А це, як показав свіжий досвід інших народів нашого регіону, має неабияке політичне значення. Урешті третя справа: стереотипи. Вони майже повсюдні. Як показала «справа Дем'янюка», в західному світі лиш декому відомо де лежить Україна, хто такі українці, проте там знають одне: вони антисеміти. Своєрідним остореженням треба визнати напр. такий факт: при нагоді обговорювання лютневої хвилі антисемітських виступів у Росії, нібито ненароком названо в «Нью-Йорк Таймс» також Київ. І це на першому місці, і це тоді, коли мешканці столиці України на заклик Руху виступали проти міжнаціональної ворожнечі, антисемітизму зокрема.

Україна поволі піdnімається після років страшної Руїни ХХ століття. Зони спустошення просто неймовірні: від пустирів у людських душах до Чорнобильської атомної трагедії. Нація, українське суспільство поволі започатковує нове життя. Праця над ліквідацією спустошень триває довгими роками. Але чи багато їх відведено? Питання, мабуть, реторичне. Тому така відповідальність лягла на плечі теперішнього покоління, хтось-бо мудро сказав, що не переживемо як нація чергового «випробування вогнем». І тим-то гадаю, що в усіляких українських дискусіях треба поставити одну передумову: мирний шлях перетворень. Так як це поставив Рух і УГС.

Парламентарні вибори в Україні принесли значний успіх демократичним силам, якщо рахувати загальну ситуацію в країні, запізнення передбудовчих процесів. Ці сили творитимуть у Верховній Раді коло 25-відсоткову опозицію, яка посідатиме вплив на розвиток ситуації в Україні, законодавство, кшталт політичного, економічного, громадського життя. Також в органах місцевої самоуправи вплив

Ігор Падальчак

демократичних сил буде чималий. Тут треба мати на увазі також заяву М. Горбачова про новий союзний договір, більшу незалежність республік. Усе це впевнене, що у кожному випадку матимемо до діла зростом суб'ектності УРСР. Це, яким змістом виповниться її державний характер, у щоразу більшій мірі залежатиме від українського суспільства, українських політиків, громадських діячів. А саме для них вхід до органів влади зумовлює фактичний початок участі у виконуванні цієї влади. Хай початково в опозиційній формі, проте вони нестимуть власну міру відповідальності за справи держави, державного будівництва. А це, я певний, зламний момент для самого демократичного руху. Тим більше зростає конечність випрацювати цілісний погляд на справи української держави. Це і стосується також української зовнішньої політики.

Після довгого періоду мертветчини у політичній структурі Східної Європи сталися незвичайні зміни. Попри всі обмеження приходить неповторна нагода включити Україну в процес перетворень. Поки що нехай на рівні певних проектів, інтелектуальних пропозицій. Але така праця необхідна. І найвища на ній пора.

Реальний кшталт українського входу на європейську сцену в процес європейської інтеграції узaleжнений від форми суверенності України та долі СРСР. Тут

можливі чотири варіанти. Перший — розпад СРСР та виникнення зовсім самостійної української держави. Другий — конфедераційний характер Радянського Союзу. Третій — федерація побудованих на принципі «міцний центр, міцніеспубліки». Урешті четвертий — дотеперішній характер вповні централізованої держави. Останній варіант, здається, сьогодні вже мало реальний і виключає можливість діяльності незалежних сил, отже він тут не розгляматиметься.

Почнім з третього. Федерація, побудована на сильному центрі, — це дуже обмежений суверенітет окремих республік, як економічний, так і політичний. Її фактичний обсяг зведеній по суті до справ культури, визначеній частини народного господарства. Навряд чи можна сподіватися за таких умов навіть обмежених повноважень у зовнішніх відносинах. Вони, принаймні, будуть строго регламентовані. Існуватиме-бо федеративна держава, федеративний уряд, змагаючий окреслити своє місце в новій європейській дійсності. За таких умов на власну європейську політику України важко розраховувати.

Другий варіант — конфедерація — тримається в руслі інтеграційних процесів у Європі та становить одне з можливих розв'язань східноєвропейського питання, як для цілого ряду радянських політичних діячів, так і для багатьох західних чи середньо-східноєвропейських спостерігачів й політиків. З одного боку, конфедерація забезпечуватиме якоюсь мірою російські аспірації, а з другого, повинна заспокоїти незалежницькі стремління поодиноких народів СРСР. Таким чином розв'язувалося б також проблему їх місця в процесі об'єднання Європи. В уяві-бо західного світу стоять у цьому місці два питання: як зареагувати на розпад імперії та як уводити нові самостійні держави у загальноєвропейську структуру. А послаблення позиції Росії автоматично збільшило б роль і значення Німеччини й відкрило б для її політики нові можливості. Відомо також, що у передбачуваній конфедеративній структурі СРСР, центр завідуватиме військовими та зовнішніми справами. Звичайно, чимало буде залежати від кшталту союзного договору. А можливості тут широкі: від структури британського комонвелету до зінтегрованої після 1992 року Європи, югославської чи чехословацької держави. Для України конфедеративне розв'язання означатиме перехід до відновленого союзу з традиційним від 350 років партнером. Існуючі форми економічних, суспільних й політичних узалежнень України від Росії в такій ситуації хоч підмінювалися б новим їх характером, то надалі продовжували б напрямок української політики й зовнішніх відносин. Виринає питання: як тоді формуватимуться відносини з іншими сусідами й рештою Європи? Адже конфедерація — це перш за все урахування, крім своїх, інтересів партнера.

Перший варіант — повна самостійність України. Отже, незалежне будування внутрішніх і зовнішніх відносин суверенною волею суспільства. А це означає потребу переглянути напрямки української політики, розв'язати питання партнерів, поставити справу найкориснішого забезпечення українських інтересів. У політичній ситуації в нашій частині Європи виникнення української держави напевно створило б новий уклад, з новими суб'єктами й співвідношенням між ними. Безперечно, на перше місце висувається справа відносин України з її сусідами, зокрема з Росією. Тут виринає питання: чи відносини з північним сусідом — неминучі хоч би з уваги на структуру української економіки — балансуватимуться відповідними стосунками з іншими партнерами? Це водночас питання про українську дорогу до європейської інтеграції. У цьому місці варто згадати також про інший аспект цієї проблеми. Приклад Литви показує, що відносини з Росією ключові не лише з уваги на дотеперішні економічні залежності, але також з уваги на проблему кордонів (про це нижче). Натомість увесь контекст розвитку ситуації в нашій частині Європи показує, що українська політика мусить побудувати свої відносини перш за все у чотирикутнику: Росія-Польща-Німеччина-Україна. Збалансованість ситуації поміж цими державами рішатиме про кшталт відносин з інши-

ми партнерами, з об'єднаною Європою. Я переконаний, що в такій збалансованості Україна має інтерес, і до неї повинна стреміти українська політика. Передумовою такої збалансованості вважаю якнайширшу участь в інтеграційних процесах Європи. Бо тільки таким чином гарантуватиметься мирний шлях перетворень.

Пора, отже, відповісти на чи не найістотніше питання: чому Україні вести європейську політику? Європейську у значенні співучасті в процесах інтеграції, нового окреслення суб'єктності Європи у світовій політиці, у світовому співіснуванні. Відповідь вимагає широкого трактувати, а не кількох штрихових стверджень. Проте, для потреб даної статті обмежимося лише ними.

Комунізм, який визначав життя основної частини українських земель за останні 70 років був синонімом тоталітарної системи. Проводячи експерименти з будовою «нового суспільства», нової якості національних почувань — т.зв. радянський народ — у період сталінщини, брежnevщина брутально знищено випрацьований століттями спосіб життя й самоуправи українців та всіх мешканців України. Сьогодні відомим стало, що принципи демократії, вільного розвитку людини й суспільства, оборона прав людини єдині забезпечують свободу і природне стремління людей жити в миру, згідно з демократично усталеним кшталтом державного правопорядку, Україна, її суспільство знаходяться щойно на початку до досягнення таких цілей. І саме Європа, яка інтегрується, з її демократичними установами, випрацьованим способом розв'язування міждержавних відносин повинна бути зразком і допомогою.

Поруйнована економіка України знаходиться в глибокій кризі. Її структура неправильна, коли брати до уваги цілісність українського народного господарства. Праця над реформою економіки, чи, правильноше, її реконструкцією, навіть коли прийде економічна самостійність, просто неймовірно тяжка. Як показує досвід відходу інших народних господарств від командно-адміністративної системи, масштаб конечних змін вимагає великої допомоги інших країн. А в силу обставин таку допомогу може подати західний світ, головним чином якраз Західна Європа.

Суверенність України вимагає зв'язків з іншими державами, виходу на міжнародну арену, бо це є одна з передумов сувереності. Тому росте значення контактів, росте значення присутності на різного роду форумах, у міждержавних установах. Одним із шляхів до цього є наладнання добрих відносин з сусідами.

Польський виклик

Позиція Польщі значно відмінна від позиції України. Вона сильно заангажована у випрацювання нової середньоєвропейської політики. Польща стояла й стоять надалі в авангарді демократизаційних перетворень, в географічне й geopolітичне положення обумовлює її значимість у політичній ситуації на Старому континенті. Польське розв'язання детоталістичних процесів (згода на існування опозиції, «круглий стіл», вибори) стало зразком для інших, показуючи, що мирний шлях до нового ладу можливий та найкорисніший. Звичайно, позиція Польщі перестає бути позитивним винятком разом із змінами в інших країнах. Великим тягаром є її просто катастрофічна господарча ситуація. Вона не лише «кохоладжує» засікаленість Заходу, але й кладе свій сильний відпечаток на внутрішню ситуацію.

Виграні опозицією червневі парламентарні вибори 1989 року означали кінець контрактovі підписаному при «круглому столі». Завдяки їм дотеперішня опозиція змогла перебрати владу й створити уряд прем'єра Мазовецького, який в програмі діяльності записав переход до ринкової системи економіки, реалізований у рамках т.зв. плану Бальцеровича, а також створення демократичного ладу в державі. З великим динамізмом розвивається політичне життя, сьогодні нараховується понад 20 політичних партій та дві сильні профспілкові організації — «Солідарність» та ОПЗЗ — і доволі широкий рух Громадянських комітетів

«Солідарність». Радикально трансформувався уклад політичних сил: розпався дихотомічний уклад: з одного боку комуністична партія разом з демократичною селянською партіями — сателітами, а з другого, суспільні й політичні сили згуртовані довкола «Солідарності» чи то в широкому русі «Солідарності». На його місце приходить уклад плюралістичний, хоч треба сконстатувати, що виразні тенденції щойно намічаються. На дійову арену починає виходити традиційний у європейських демократичних системах поділ на лівицю, правицю й центр.

Виборча поразка, що показала негативний стосунок суспільства до комуністів, перспектива включитися до нормальної виборчої боротьби зумовили процес трансформації Польської об'єднаної робітничої партії. На січневому з'їзді вона припинила своє існування, виникли дві партії, які прийняли соціал-демократичну платформу: Соціал-демократія Речі Посполитої Польської та Соціал-демократична унія Речі Посполитої Польської. Обидві тільки організуються, тому важко говорити про їх силу та чисельність. Унія користується певною підтримкою Леха Валенси — сьогодні політичної особи номер 1 в Польщі.

Одна із сателітних до літа 1989 року партій ПОРП — Об'єднана селянська партія — перетворилася в Польську селянську партію «Відродження», повертаючи тим самим до традиції Польської селянської партії Станіслава Міколайчука з 1945-1947 років — після війни головного політичного конкурента комуністів до влади. Це, однак, не забезпечило цієї партії перед значною кризою, як і участі її в правлячій коаліції з рухом «Солідарності».

Ситуація повторилася також щодо другої сателітної партії ПОРП — Демократичної партії, яка не змінила назви, однак переживає велику кризу, свідченням чого може бути розкол в її парламентарному клубі, що, бути може, доведе її до розколу в самій партії.

Доволі складна ситуація і серед інших партій та політичних організацій, опозиційних до весни 1989 року. Як відомо, до парламентарних виборів з червня минулого року приступив рух Громадянських комітетів та кілька партій, у тому числі найбільші: Конфедерація самостійної Польщі, та Партия праці. У парламент пройшли кандидати Г. К., так що названі інші партії та спілки стали так званою позапарламентарною опозицією. У другій половині 1989 року виникло кільканадцять нових політичних організацій, серед них найбільші: Християнсько-національне об'єднання (сильно черпає зі спадщини Національної демократії), Польська селянська партія (так звана Віляновська, яка має свій парламентарний клуб, створений з членів Громадянських комітетів та ПСП «В»), Польська селянська партія «Солідарність», кілька національних партій, що вважають себе продовженням міжвоєнної Національної демократії. Жодна з цих партій немає великого значення. Усі знаходяться ще у стадії організування, причому намічається тенденція до об'єднання близьких собі політичних організацій. Найсильніше це проявляється в селянському рухові.

Безперечно, ключову політичну й суспільну роль відіграє сьогодні широкий рух «Солідарності», об'єднаний як у профспілці, так і в Громадянських комітетах. У широкій дискусії про кшталт польського політичного життя підкреслюється, що ненормальним є стан, коли забезпеченням і гарантієм стабільності ситуації є профспілка. Тому-то сильний тиск на оформлення нормального плюралістичного політичного життя. А тут іде спір про роль та місце Громадянських комітетів. Після червневих виборів Крайова виконавча комісія «Солідарності» рішила зліквідувати їх воєвідські управи та відібрати їм назву «Солідарність». Аргументовано, що комітети повинні існувати як об'єднання громадян, але не можуть перетворитися в політичну партію, а існування їх вертикальної структури неминуче привело б до цього. Назву «Солідарність» рішено задержати лише за профспілкою. Політичною діяльністю мали займатися партії. Однак, життя писало інший сценарій. Виявилося, що суспільство досить нерадо згуртовується в партії,

а потреби прискорених подій примусили керівні органи «Солідарності» відновити воєвідські Громадянські комітети. Поштовхом стали, призначені на травень, вибори до місцевих самоуправних органів. І знову розгоріла дискусія про роль та подальший розвиток Г. К., чого виявом була конференція «Етос „Солідарності“» проведена в грудневі дні. З'явилися дві головні концепції: праве крило сильно обстоює думку про основне значення партії для політичного життя Польщі, натомість лівця «Солідарності» в структурі Громадянських комітетів добачає дорогу розвитку цього життя. Знаком цих розходжень був лист 132 послів Й сенаторів «Солідарності», щоб не перетворювати комітети у політичну партію, написаний напередодні згаданої конференції. Передвиборча кампанія до місцевих органів самоуправи показує, що Громадянські комітети посідають безперечно ключове місце на польській політичній сцені. Політичні партії не можуть завоювати вигіднішої позиції. Зродилося навіть міркування, що Громадянські комітети стануть головною політичною силою. Звідси йде питання: чи Річчопсолітизація безпартійна?

Прихід до влади дотеперішньої опозиції створив ще один дуже істотний факт: опозиція мусила взяти на себе відповідальність за державу. Це суттєвий момент, бо ж треба було перейти від постави споглядання, морального спротиву до постави політичних чи економічних рішень, урахування міжнародного становища Польщі. Опозиційне мислення треба було заступити державним. У цьому контексті дві справи стали найосновнішими: господарчі перетворення та нове визначення закордонної політики. Нас цікавить друга справа.

Міцним початковим акордом творення цієї політики була промова Леха Валенси до об'єднаних палат американського Конгресу з 15 листопада 1989 року. Він зокрема заявив:

«Сьогодні, дивлячись на події навколо нас, з усією рішучістю можемо сказати: польський шлях боротьби за права людини, польська впертість і послідовність на шляху до плюралізму й демократії вказують багатьом людям, а і народам, як уникнути великих небезпек. Оскільки сьогодні щось загрожує європейській стабілізації, так це не Польща».

Ідучи за таким визначенням, прем'єр Мазовецький заявив у сеймовому експозе 18 січня 1990 року:

«За вихідний пункт у наших взаємовідносинах (з іншими державами — М. Ч.) маємо самостійність польської держави, насамперед волю народу вибрати яку завгодно форму демократичного ладу, спретого на вільні вибори, що рішують про те, кому в польській державі бути при владі».

Ми відкрили нову сторінку в історії польсько-радянських стосунків. Вирішальним у них не є вже ідеологія й відносини між комуністичними партіями. Вони стали нормальними стосунками держав та їх урядів, що орієнтуються на благо своїх народів і державний інтерес».

Він заявив також, що Польща дотримуватиме свої союзницькі договори й обов'язки, Шлях до перетворень у Європі є бо еволюційний, а не революційний.

З неспокоєм спостерігається в Польщі за розвитком ситуації в обох німецьких державах. Причиною є питання кордонів та німецької національної меншості. Офіційна державна доктрина ФРН стоїть на становищі правного існування Німеччини в кордонах з 1937 року, тому що приймається об'єднання обох держав як реалізацію права кожної нації на життя в одному державному організмі. А що поділ Німеччини виник у результаті II світової війни, тому приймається, що остаточно цю справу вирішить мирна конференція. Звичайно, існує польсько-західнонімецький договір від 1970 року, в якому ФРН визнала польський західний кордон. У польській пресі, виступах політиків доволі часто можна почути побоювання: а що, коли об'єднана німецька держава поставить на порядок дня справу перегляду кордонів. Ситуацію трохи роз'яснив канцлер Коль,

заявивши:

«Німці прагнуть до тривалого поєднання зі своїм сусідом. Це значить, що поляки мусуть мати певність, що їх кордони безпечні. Не повинно бути яких-небудь сумнівів щодо того, що німці не наміряються починати в майбутній Європі дискусії на тему кордонів».

Непорушність кордонів загарантував також західнонімецький Бундестаг, декларуючи, що здійснить це також парламент об'єднаної Німеччини.

До 1989 року, практично до візиту канцлера Коля в Польщі у листопаді, польські державні влади не визнавали факту існування німецької національної меншості. Натомість у Західній Німеччині подається, що нараховує вона близько одного мільйона осіб. Береться це з того, що німцями вважається всіх, хто мешкав до 1937 року в кордонах німецької держави, а також їх нащадків. Довго за промовистий доказ існування меншості були віїзди до ФРН кількохсот тисяч автоhtonnoї людності Шлезьку, Примор'я. Звідси також запальні дискусії про національну принадлежність «ельонзаків». Уписання більше 250 тисяч осіб у список Німецького приятельського гурту та виборчі успіхи на Опольщині кандидата в сенатори голови німецького Товариства Генріха Круля, ввело новий елемент у цю справу.

Польсько-німецькі відносини додатково ускладнюють факт великого значення Західної Німеччини для польської економіки. Досить згадати, що половина змішаних польсько-закордонних підприємств це саме польсько-німецькі підприємства. І коли Польща думає про вход до західноєвропейської економічної системи, то він може відбутися великою мірою через Німеччину. Звідси й випливає активність польської політики на міжнародному форумі. Проявилося це зокрема в заходах залучити Польщу до конференції присвяченій вирішенню німецького питання (т.зв. конференція 2+4). Боротьба за місце при конференційному столі коли виноситься питання польської безпеки й кордонів завершилася успіхом. Це змінило також позицію Польщі у міжнародних відносинах. Сталося при цьому кілька вагомих подій: візит польських керівників у Франції, де вони заручилися підтриманням президента Міттерана, візит прем'єра Мазовецького в США, де американська сторона підтримала справу польських кордонів. А це при дальньому перебуванні радянських військ у Польщі й становищі, згідно з яким об'єднана Німеччина повинна належати до НАТО. Чільний дорадник прем'єра Мазовецького з німецьких питань Мечислав Пшон так сформулював польську політику в цій справі:

«Проте не на проблемі кордонів, а на моделі майбутньої Європи та місці, яке в ній зможе німецька держава, повинна зосередитися Польща (...). До часу виникнення зінтегрованої Європи і розпаду пактів найкориснішим з точки зору Польщі було б заховання також в об'єднаній Німеччині *status quo*, якщо йдеться про присутність на її території військ чотирьох великоріджав».

По-іншому розглядається справа польсько-чехословачьких та польсько-угорських відносин. Саме при нагоді дискусії про них ставиться питання можливості створити якесь форму регіонального співробітництва. Найдальше пішов Збігнев Бжезінський — дорадник бувшого президента США Картера з питань безпеки, який запропонував польсько-чехословачьку конфедерацію. «Аксамітна революція» в Чехословаччині та добре відносини чільних постаратей сьогоднішньої влади країни (В. Гавел, І. Дінстбір, Я. Чарногурський) з польськими політичними діячами (А. Міхнік, Я. Куронь, Збігнев Янєс), що розвивалися в рамках польсько-чехословачької «Солідарності», здавалося, дають надію на здійснення такої конфедерації у відносно короткому часі. Проте чехословачька сторона запропонувала більш реалістичний підхід до цієї справи. Заявив про це президент Гавел у своїй промові в польському парламенті 25 січня ц.р. Він сказав:

«Від справжньої приязні (...). й зокрема від спільніх ідеалів, об'єднуючих нас, повинна виростати насправді добра координація нашої політики в процесі, що його

никам урядів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, а також інших середньоєвропейських країн і представників демократичних рухів з цього регіону.

У подібному дусі висловився також прем'єр Мазовецький, ствердживши в згаданому експозе:

«Хочемо використати нові шанси в стосунках з Чехословаччиною. Нас об'єднують не тільки відчуття приязні, але й спільні інтереси. Близько співпрацюючи, можемо більше значити в Європі».

А 17 березня 1990 року відбулася зустріч президента Вацлава Гавела та Леха Валенси, на якій обговорювано можливості дальшого співробітництва.

З новою концепцією польської закордонної політики виступив чотири дні після проголошення відновлення литовської держави голова Громадянського парламентарного клубу, проф. Броніслав Геремек. Заропонувавши створити у Європі вісь північ-південня, яка перерізала б вісь схід-захід. Він сказав:

«Польща в натуральний спосіб принадлежить до північної спільноти скандінавських країн та прибалтійських народів». Додав також, що треба зрозуміти Угорщину й Чехословаччину, які шукають інших, багатших ніж Польща партнерів.

У вироблюванні нового середньо-східноєвропейського порядку Україна майже неприсутня, хоч в культурному аспекті вона хоча б частиною належить до цього регіону. Відсутність полягає в невизнанні її суб'єктності чужими державами та в бракові активного випрацювання власного місця в Середньо-Східній Європі. А це, на мою думку важливе, беручи до уваги лише економічні справи чи питання української національної меншості. У такій ситуації Україну, польсько-українські відносини обминається в державних актах нової влади в Польщі, висловлюваннях прем'єра. Офіційальні контакти польського уряду й уряду УРСР зведені до низького рівня, останнім часом вони пожвавішали в ділянці культури, головним чином з уваги на справу пам'яток польської культури в Україні. Трохи відмінна ситуація на рівні демократичних рухів, тут-бо почалися контакти, прозвучали важливі вислови. У цьому контексті значною подією сталися слова Валенси у цитованому виступі перед американським конгресом про те, що:

«Цим шляхом (до волі — М. Ч.) ідуть вже разом з нами, хоч і будучи на різних етапах, також інші народи: угорці, росіяни, українці й мешканці прибалтійських країн, вірмени й грузини, а нещодавно перші кроки на ньому почала також Східна Німеччина».

Присутній на Установчому з'їзді Народного руху України посол, головний редактор «Gazety Wyborczej», чільний представник лівого крила «Солідарності», Адам Міхнік закінчив свій виступ словами: «Хай живе демократична, справедлива, вільна Україна!». Ці слова зустріла досить широка критика, як на Заході, так і в Польщі, де найгостріші атаки прийшли з боку комуністичної партії, а також правиці. Вони використали при цьому наявність у залі Політехнічного інституту гербів Перемищіни й Холмщини. Мовляв, це було промовисте свідчення загарбницьких цілей українського Руху, його націоналістичного характеру. Цікаво відмітити, що інформацію про герби насамперед помістила московська «Правда», а за нею зробила це варшавська «Грудна Ludu» та інші комуністичні газети. Таке поставлення справи послужило також аргументом у дискусії про польську закордонну політику, про те, на кого має орієнтуватися Польща, коли, як образно представив один з журналістів, з одного боку «тисне на неї череватий німецький живіт, а ззаду колеї її український тризуб». Відповідь може бути, здається, одна: на Радянський Союз, який таким чином ототожнюється з Росією. Данель Пассент, заступник головного редактора тижневика «Polityka» — чільного пресового органу бувшої ПОРП — сказав, що хоч імперії кінчаються, то польському національному інтересові відповідає сильний, демократичний та не розшарпаний Радянський Союз, саме як противага зростаючій німецькій потузі. Тому-то «кости за вільну Україну це приклади мислення ідеологічного над державним і національним».

Подібні думки можна прочитати в писаннях представників правиці, до речі, сильно антикомуністичної. В одному з коментарів поміщених у «Młodej Polsce» — тижневику кругу членів та прихильників Християнсько-національного об'єдання — написано:

«На нашу думку, політична спілка з Росією Польщі потрібна, навіть більше — вона потрібна як Польщі, так і Росії. Державний інтерес обох країн стосується справи непорушності кордонів (отже саме Росіяеже з Польщею — sic! — М. Ч.) та проблеми контролю над процесом об'єднання обох німецьких держав, який не може порушити рівновагу сил у центрі Європи». Тим-то одною з можливостей, щоб Росія відчула власний інтерес, є «взаємне уникання дій, що могли б свідчити про бажання дестабілізувати ситуацію в сусідах».

Натомість один з чільних представників правиці, колись голова поселіського клубу «Знак», який згуртовував кількох католицьких послів, що ввійшли до Сейму після 1966 року, проф. Станіслав Стомма так прокоментував відцентрові тенденції в СРСР після обрання Михайла Горбачова президентом:

«Ця друга хвиля несподіванок (в СРСР — М. Ч.) дозволяє прийняти гіпотез, що криза не буде так довга і не розіб'є держави. Здається, що існують шанси на перемогу сил доцентрових та тих, які порядкують ситуацію, як на мене, це є в інтересі Польщі».

На такі ствердження Адам Міхнік немовби відповів при нагоді коментаря перед приїздом до Польщі Едуарда Шеварднадзе: «Польща має свої справи з литовцями й українцями, які полагоджуватимемо у Вільні та Києві». Цитований вище професор Броніслав Геремек в одному інтерв'ю сказав:

«Європа повинна бути і надалі відкритою на сході. Бо ж як визначити межі континенту? Уральським хребтом, як хотів де Голль? А, може, там, де пролягають межі західного християнства? А, може, Європа охопить також прибалтійські республіки й Україну? Хотілося б залишити в цій відкритості достатньо місця усім політичним конструкціям».

Треба також згадати про політичні програми Конфедерації самостійної Польщі, Ліберально-демократичної партії «Самостійність». Названі партії обстоюють думку про союз Польщі й України як одну з найосновніших передумов польської й української суверенності. Для цих партій головною загрозою являється російська держава, яка сьогодні виступає у формі Радянського Союзу. У польському політичному спектрі існують також невеликі групи, які стоять на позиціях перегляду кордонів і повернення Польщі так званих Східних кресів.

Закінчуючи цей перегляд польських концепцій відносно закордонної політики варто процитувати слова Здзіслава Найдера, теперішнього голови Громадянського комітету «Солідарність». Запитаний про ставлення до самостійницьких стремлінь сусідніх з Польщею від сходу націй українців, білорусів та литовців, він відповів:

«Вважаю, що Польща не має права шкодити в цих стремліннях, ані їх підтримувати. Ми повинні говорити: «У вас право до самостійності. Але ми вам допомогти не можемо». Ми натомість повинні підкреслювати нашу спільну історію та видобувати з неї позитивні аспекти не тому, щоб знову домінувати, але щоб показати, що добросусідські стосунки є можливі в майбутності».

Маючи таку картину політичного життя в Польщі, слід поставити питання про польські очікування та погляди на перешкоди в доброму кшталті польсько-українських відносин. Розглядають це політичні сили, які добавчають існування України, але й враховують також потребу нормальних відносин з Росією. Можемо це назвати європейською опцією.

Чільний публіцист «Тигодника Повшехнего», Мацей Козловський, ствердив у своїй статті «Наша східна політика» (у сигнальному номері тижневика «По просту», часопису близького до лівиці «Солідарності»):

Ігор Падольчак

«Перебудова СРСР в демократичну спільноту народів, що самі вирішать про свою майбутність, відповідає найглибше усвідомлюваному інтересові Польщі, польська закордонна політика повинна цим процесам сприяти».

Виходиться при цьому з положення, що в такому випадку, здецентралізований, сконфедерований СРСР перестав би сповідувати імперські цілі, стаючи водночас одним із гарантів європейської інтеграції та рівноваги. А для майбутнього Союзу та його великороджавної позиції, як автор зазначив в іншому місці, поважне значення матиме «майбутній кшталт союзу Великоросії та України, причому треба пам'ятати про значну русифікацію найбільшого після Великоросії народу й території СРСР, яким є Україна».

Певні побоювання викликає можливість заіснування українсько-німецького альянсу, який мав би бути спрямований проти Польщі. Звичайно, в сьогоднішній ситуації важко уявити собі можливість появи такої конфігурації, проте до уваги треба брати також супільну психологію, стереотипи, які у політичній боротьбі використовуються безпardonно.

Тут також міститься побоювання перед раптовим зростом українських самостійницьких домагань, що дуже сильно підвищили б температуру ситуації в СРСР. А це, здається, неминуче довело б до реакції з боку консервативних сил, що могло б загальмувати еманципаційні процеси в Східній Європі.

Чергова справа, це економічні проблеми в польсько-українських відносинах. Сьогодні найбільшим господарчим партнером Польщі є Радянський Союз, а четверта частина її товарообміну це торгівля з УРСР (блíзько 10% всього товарообміну Польщі). Структура торгівлі була нерівна: Польща в половині 80-их років мала дефіцит по відношенні до України, хоч ця не користала з цього, бо розчислення велися в масштабі цілого СРСР. Польща експортувала в Україну здебільшого готові вироби, в тому числі машини, одяг, натомість імпортувала головним чином сировину. Відомо, що така структура товарообміну корисна для Польщі. Разом з відроджуванням української державності, економічним суверенітетом, імовірно, зміниться також її економічні відносини з дотеперішніми партнерами. Це створює для України та для інших країн ситуацію, яка вимагає діалогу і випрацювання концепції дальнього співробітництва.

Іншим питанням є культурно-історичні справи в польсько-українських відносинах. І це, безумовно, найскладніша проблема, коли взяти до уваги її емоційний контекст. Тут сильно діє громадська думка, в якій над раціональними аргументами абсолютно переважають стереотипи й ресентименти. Українець погано асоціюється полякові. До кривавого образу різні в період II світової війни сьогодні додається образ нищення пам'яток польської культури в Україні, примітивний характер перетворень, що проходять за Бугом. Накладається на це почуття криади заподіяної Радянським Союзом, який напав на Польщу 17 вересня й віроломно загарбув майже половину території II Речі Посполитої. Тому-то з такою силою виринула справа «кресів» у засобах масової інформації. Створилися товариства «клубителів кресових міст». Розгорнувся широкий рух рятування нищених пам'яток польської культури в Україні, чого найпромовистішим свідченням є Личаківський цвинтар у Львові. Дуже дражливою виявилася справа Інституту Оссолінських, яку навіть окреслено «другою після Катиня „білою плямою“ в польсько-радянських відносинах». І тим-то польське суспільство сильно тисне на урядові чинники, щоб ці проблеми вирішити якнайскоріше та якнайповніше. Разом з цим вчуваються також вимоги приділити більше уваги давнім «кресам». Інколи появляються постулати переглянути кордони й повернути «зважди вірний» Львів Польщі.

У такому контексті розглядається також справа польської національної меншості, вона трактується як складова частина питання поляків у цілому Радянському Союзі. Вихідно є думка, що дотепер рівень заспокоєння їх потреб був дуже незадовільний. Яцек Куронь, говорячи про цю проблему в інтерв'ю для

«Зустрічей», сказав: «Це основне питання для наших стосунків. Ми тут, якщо нам вдасться, можемо багато зробити, але, якщо там ті стосунки будуть погані, то вони так або інакше розсадять нас». До певної міри спрацьовує тут приклад Литви, де польська національна меншість перебуває у конфлікті з литовцями.

Складна проблема також з Римо-католицькою церквою в Україні. Офіційно римо-католицькі парафії підлягають Ризькому архієпископові. Однак у Польщі, в Любачові має свій осідок Апостольський адміністратор Львівської архієпархії, який останнім часом посилив свою присутність на Львівщині. Римо-католицьким парафіям віддаються костьоли, іде широка поміж літературою з Польщі. Правного вирішення статусу Церкви в Україні поки що нема, хоч, беручи до уваги сподівану подорож папи Івана Павла II до СРСР, може воно прийти скоро.

І врешті найдразливіша проблема: «білі плями» (а радше чорні) в історії українсько-польських стосунків. Тут наросло чи не найбільше стереотипних уявлень, почуття кривди, бажання рекомпенсати. Це відноситься зокрема до подій періоду II світової війни, коли-то проходила непроголошена польсько-українська війна 1942-1947 років. Бо, як стверджив Анджей Фрішке, чільний публіцист католицького місячника «Więź»:

«Однак у майбутньому необхідністю стане перегляд деяких традицій, оскільки польсько-литовський або польсько-український діалог має розвиватися. Я не бачу добрих перспектив для цього діалогу, якщо, наприклад, українці не поставляться критично до буйних форм націоналізму у власній політичній минувшині, якщо не признають, що т.зв. інтегральний націоналізм був помилковим, а УПА вбивала поляків».

І треба думати, що які-небудь польсько-українські контакти чи то на рівні урядів обох країн, чи то на рівні демократичних рухів мусять рахуватися з необхідністю принаймні заторкнути ці проблеми. Зрештою, разом із перемінами в Україні ростиме бажання польської сторони почути голос українського представництва, який походить з вільних виборів й посідатиме суспільне визнання. Не йдеться тут лише про офіційні декларації, договори поміж державами, але й про громадську думку, яка в демократичних системах немало важить у політичному житті.

Потріба й користь

Напочатку презентованої статті написано вже, що українська сторона проявляє малу активність у вироблюванні нової моделі українсько-польських стосунків. Причин тут, звісно, багато, проте ненормальним є стан, коли ані в офіційній, ані в незалежній пресі в Україні не з'явилася ні одна стаття на цю тему, якщо не рахувати окремих матеріалів присвячених поодиноким питанням (напр. Оссолінеум, звіт з перебування Богдана Горіння в Польщі, чи інтерв'ю з Богданом Борусевичем). А, як це уже стверджено, пришов час серйозних викликів супроти української політики, української політичної думки. Відносини з Польщею, а також з іншими країнами Середньої Європи є в цьому контексті одним з істотних елементів української суверенності, незалежно від того, чи відбуватимуться вони в рамках радянської федерації чи ні.

Почнімо від досвіду української еміграції, чи докладніше, цієї частини її, яка рішила почати відкритий діалог з поляками про нормалізацію взаємовідносин й встановлення співпраці. Професор Ярослав Пеленський, головний редактор «Віднови» стверджив, що «едину корисною формою діалогу може бути тільки відкритий та чесний діалог. Без такого діалогу годі очікувати дійсної нормалізації польсько-українських стосунків». Він також порушив питання відповідальності за жорстокі вчинки та їх трагічні наслідки під час польсько-української війни 1942-1947 років:

«Не можна надалі замовчувати, що основну відповіальність за них несуть насамперед групи, які репрезентували т.зв. національні самостійницькі течії в обох суспільствах. Утручання німців чи росіян у польсько-український конфлікт відігравали, у найкращому разі, другорядну, а радше — маловажливу роль. Цей кривавий конфлікт, зокрема, його екстремістські аспекти, був зумовлений насамперед польським та українським націоналізмом. Розвиток інтегрального польського та українського націоналізму в 1930-их і на початку 1940-их років значною мірою спричинився до розпалення національної ненависті та радикалізації засобів боротьби».

Інший редактор «Віднови», професор Богдан Осадчук, розглядаючи історичні та політичні аспекти українсько-польських стосунків у середині 1980-их років сконстатував, що серед польських політичних сил існують дві течії: перша, прихильна українцям, і друга, яка «полягає у тому, що прихильники ідеї польсько-української співпраці у всіх інших справах знаходять більше визнання і підтримки в народі, особливо серед молоді. Нашим завданням і обов'язком є і буде всебічне підтримування цієї шляхетної ідеї».

Слово в справі українсько-польських стосунків брали також політичні групи й партії діаспори, як напр. Закордонне представництво Української головної візвольної ради чи Об'єднання українських демократичних партій, редакція «Українського слова» з Парижа. Вони підкреслили доцільність співробітництва обох наших народів й потребу нормалізації відносин, хоч по-різному добачають вони шляхи реалізації цих постулатів.

Офіційні чинники УРСР в політичній сфері українсько-польських відносин проявили невелику активність. Контакти з польським урядом звелися по суті лише до економічних та культурних справ. Можна також ствердити, що й ці контакти майже повністю вміщаються в структуру всесоюзної моделі стосунків з Польщею. Промовисто свідчить про це хоч би «побратимство» Києва з Krakowem, а не з Варшавою. Перші офіційні контакти прийшли в 1987 році, коли-то Польшу відвідала віце-прем'єр УРСР Марія Орлик, а також міністр культури УРСР. Стимулом була відома декларація Михайла Горбачова та Войцеха Ярузельського про дружбу та співробітництво між СРСР та ПНР. Слід тут згадати, що в оцінці спостерігачів українська сторона була недостатньо підготовлена до розмов. А розглядалися важливі питання, напр. доля пам'яток польської культури в Західній Україні. Варто пригадати несмак, який викликала справа поховання тлінних останків Станіслава I. Вітковича, коли виявiloся, що це не його перепоховують. А справа мала значний розголос, мовляв, це мав бути доказ нових українсько-польських, чи в цілому радянсько-польських стосунків.

Український правозахисний рух, його окремі представники в роки брежнєвщини принагідно висловлювалися також про українсько-польські відносини. Найвідомішим став вислів Василя Стуса про членів «Солідарності», як про «волонтерів свободи», що показують шлях до боротьби за права людини й права кожного народу жити у вільних умовах. Ці слова стали відомі також серед польських незалежних кіл. Проте, справжнім зламом у контактах демократичних рухів України й Польщі став приїзд до Польщі на зламі червня й липня 1989 року Богдана Гориня. Він зустрівся з рядом чільних політиків опозиції, з широкими інтелектуальними середовищами. Слід додати, що була це, мабуть, перша така зустріч відомого представника українського демократичного руху з поляками. В інтерв'ю «Gazecie Wyborczej» він заявив:

«Серед інтелігенції (української — М. Ч.) дедалі відчутнішим робиться переконання, що ми доконечно мусимо дійти одної думки. Розуміємо, що це не дастися легко, треба подолати пребагато стереотипів, цим повинні зайнятися історики, як польські, так і українські — тоді врешті-решт матимемо правдиву, без недомовлень, історію польсько-українських відносин».

У жовтні миулого року гостював у Польщі Дмитро Павличко, який зустрівся м.ін. з маршалом Сенату професором Анджеєм Стельмаховським, міністром культури Ізабеллою Цивінською та міністром праці Яцеком Куронем. Порушив у цих розмовах справу акції «Віслася» та потребу встановити дипломатичні відносини між Польщею й УРСР.

У листопаді перебував у Варшаві Михайло Горинь, який також мав низку зустрічей з представниками польського політичного й культурного світу, розмовляв у редакціях кількох журналів і газет, виступив по радіо й телебаченні. В інтерв'ю «Тиждінікові Солідарності» він зокрема сказав:

«Рух і Гельсінська спілка виступають за непорушність сьогоднішніх кордонів. Ми повинні тісно співпрацювати одні з одними, тільки співпраця дасть нам гідне місце серед європейських народів. (...) Наші відносини можуть бути добрими тільки тоді, коли поляки на Україні й українці в Польщі почуватимуться, мов у своїй хаті. (...) Наші відносини словені обопільних провин, кривд і ворожості. Ми щойно на підступах до вияснення «бліх плам». Найзапальнішою темою є українсько-польський конфлікт під час II світової війни. На Україні навіть не почалися об'єктивні дослідження цієї проблематики. У вас тут багато чого вже зроблено. А без пізнання правди про всю складність тодішньої ситуації неможливо правильно оцінити ті події, Українську повстанську армію ми повинні оцінювати в двох площинах: УПА, що бореться з гітлерівським тоталітаризмом та УПА, що бореться з поляками».

У подібному дусі висловлювався також Володимир Яворівський в інтерв'ю польській чікагській газеті «Dziennik Zwiazkowy» під час свого перебування в США. Багато розмов з чільними польськими політиками провів також Вячеслав Чорновіл у часі свого березневого візиту в Польщі. Він також обстоював думку про потребу наладнання добросусідських відносин з Польщею.

Можна, отже, сконстатувати, що серед провідних діячів демократичного руху існує свідомість потреби встановити нормальні сусідські відносини Україні й Польщі. Декларації складені ними в польській пресі становлять добрий вихідний пункт для конкретніших розмов про сьогодення та майбуття цих стосунків. Спробуймо, отже, показати український погляд на окремі проблеми, що неминуче постануть при таких розмовах. Слід зразу ствердити, що в Україні ще не маємо по суті до діла з диференціацією у ставленні до проблеми зовнішньої політики чи теж устроєвого кшталту між окремими політичними течіями чи партіями. А така диференціація неминуча, беручи до уваги закономірності розвитку політичного життя. Тому-то треба сподіватися, що різними будуть також погляди на справу українсько-польських відносин. Уже сьогодні можна почути заперечення в доцільноті вести діалог, питання про український інтерес. І з огляду на це наші висновки мають штриховий характер.

Можна напевно ствердити, що українська сторона не ставить справи перегляду кордонів. Це чітко сформульоване в програмі УГС, Руху, сильно наголосив на цьому Михайло Горинь. Причому відомо, що кордон між УРСР та польською державою встановлявся з волі Сталіна. Спершу в пунктах договору Ріббентропа-Молотова, а потім на основі договору між урядом УРСР та Речі Посполитої Польської з вересня 1944 року, санкціонованого постановами Ялтанської та Потсдамської мирних конференцій. Треба тут додати, що стороною в конференції був СРСР та, що згідно з правовими актами УРСР після приєднання Західної України до решти УРСР Народними зборами в листопаді 1939 року, вони залишилися дійсними. Таким чином кордони УРСР гарантується міжнародними актами, в яких її уряд не був стороною, або виступав лише як суб'єкт, так би мовити, другого рангу. Свідомість такої ситуації доволі чітко проявляється в деклараціях демократичного руху, висловах його окремих діячів. Цитований уже Михайло Горинь у виступі на міжнародній конференції «Правова оцінка договорів між

Німеччиною і Радянським Союзом 23.08. та 28.09 1939 року» (кінець червня 1989, Таллін) заявив, що новостворені в 1917 й 1918 роках УНР та ЗУНР возз'єдналися в одній Українській державі, висловлюючи цим актом прагнення українського народу жити в одній державі. Він сказав також, що «пакт Ріббентропа-Молотова не передбачував возз'єднання України. (...) Тому ми оцінюємо події з вересня 1939 року як окупацію окупованих Польщею в 1919 році західноукраїнських земель, наслідок змови двох агресорів проти третього». Подібну точку зору висловили також Вячеслав Чорновіл та Богдан Горинь. Про ці справи написав Дмитро Павличко у своєму невиголошенному виступі на II З'їзді народних депутатів УРСР. Він також вийшов з акту злуки УНР та ЗУНР з 22 січня 1919 року, саме як волевиявлення українського народу жити в одній державі. «Отже, визнання юридично недійсними — він констатував — відкритих і таємних радянсько-німецьких домовленостей 1939-1941 років не ставить під сумнів правомірність возз'єднання народу Західної України зі своїми братами на Сході й законність нового державного кордону між Україною та Польщею після другої світової війни, адже звершене відповідає історично справедливим сподіванням українського народу і принципу самовизначення нації». Детальніше сказав про це Михайло Горинь: «Сьогодні право України на соборну державу основується на міжнародних документах, зокрема на Статуті ООН, Загальної декларації прав людини, Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права та ін.»

У цьому контексті треба відмітити цікаву ідею Народного Руху України висунену на з'їзді литовського Саюдіса в лютому 1990 року. Іван Драч так про це розповів в інтерв'ю тижневику «Культура і життя».

«Наприклад, недавно (...) керівництво Руху домовилося з лідерами цієї організації — Ландсбергісом та Чепайтісом — про створення литовського статуту. Це буде чи то товариство, чи то єднання Литви, Білорусії, України. Гадаю, що його захоче доповнити і Польща. То ж статут нам даватиме можливість так мати своєрідну сувереніттю».

Пишу про ці справи так детально тому, що вони прямо відносяться до проблеми державної суверенності України, того наскільки УРСР забезпечується в Міжнародних правових нормах як держава-суб'єкт таких договорів. Адже, послідовно приймаючи еволюційно-парламентарний шлях відродження державності саме шляхом дійсної суверенності УРСР, неминуче виринуть проблеми договорів заключених від її імені. І це як при нагоді сподіваного закону про сувереніттю України (чи УРСР!), підписання нового союзного (конфедеративного) договору, так і при встановленні дипломатичних (чи напр. парламентарних) відносин з іншими державами, в тому числі й з Польщею. Не можна-бо забути, що існують серед польських політичних сил течії, які послідовно відкидають законність договорів підписаних польською державою в післявоєнні роки. Проявляється це, між іншим, визнаванням дійсними прерогатив еміграційного уряду II Речі Посполитої в Лондоні. І хоч це обочина політичного життя, то проблема існує.

Питання польської національної меншості в Україні складне. Унаслідок панування сталінської системи в ділянці міжнаціональних відносин поляки дуже слабо забезпечувалися основними правами культурного й національного розвитку. Зокрема в Середній Україні пережили вони в 30-их роках трагедії, чого результатом є дуже слабке знання польської мови (коло 30% поляків вважає її рідною). У добу перебудови ці справи поволі міняються, хоч треба зазначити, що понад чвертьмільйонна меншість не має своєї газети. Український демократичний рух зі зрозумінням й співчуттям поставився до потреб національних меншостей, випрацюючи широку програму допомоги й прав національних меншостей. Поволі міняється також і ставлення офіційних чинників, чого проявом є вільне створення національних товариств. Такий розвиток подій треба вітати й бажати, щоб він

надалі розгортається в цьому напрямку, тому що питання меншостей — одне з ключових для майбуття України. Можна, отже, сподіватися, що питання польської національної меншості не становитиме загостреної проблеми в українсько-польських відносинах. Варто тут згадати поставу чільних представників поляків з України, які в цілому ряді розмов, інтерв'ю для преси підkreślують позитивне ставлення до них з боку українського демократичного руху та місцевих влад.

Про справу Римо-католицької Церкви згадувано вище. У цьому місці нас цікавить правовий її статус та спосіб його досягнення. Під час розмови Михайла Горбачова з Іваном Павлом II у Римі 1 грудня 1989 року згадувано також про встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Апостольською столицею. А це означало б підписання договору, де окреслено б статус та форми існування католицьких церков у Радянському Союзі. Треба думати, що це ще не був би конкордат, а, наприклад, акт договору, подібний до підписаного Ватиканом й Польщею. Чи в сучасному правовому стані УРСР була б також суб'єктом такого акту? Думаю, що у відповіді на це питання заходиться також частина розв'язання проблеми ваги Римо-католицької Церкви в Україні в аспекті українсько-польських відносин.

Питання пам'яток культури витворило атмосферу неприхильності, засуджень у посяганні на чуже добро. З одного боку, польська сторона представляє довгі списки того, що вважає за надбання польської культури, з другого — українська сторона показує те, що вже віддано й те, що становить надбання українського народу чи теж принадлежить землі, на якій знаходилося й знаходиться незалежно від того, хто її засаляє чи нею володіє. Інколи буває й так (напр. у випадку Оссолінеум), що витворюється своєрідний психоз, доточується ідеологію при незнанні фактів чи їх навмисному викривлюванні. Доходить до цього ще й факт заавансованих розмов в окремих справах, які ведуться урядом Р. П. та УРСР, а про результати яких дуже мало знає громадська думка. Тому-то здається, повинно дійти до схвалення однозначних законів, що врегулюють усі проблеми, уводчи ясність також відносно майнових справ, відносно питання пам'яток культури.

У цьому контексті треба також згадати про справу пам'яток української культури на території Польщі й тісно з нею пов'язаної проблеми української національної меншості. Вони-бо довго знаходилися поза увагою офіційних чинників УРСР та громадської думки в Україні. Звісно, причини тут об'єктивні, проте сам факт залишається фактом. А цій частині українського народу доля випала нелегка. Насамперед депортaciя з рідних земель, розпорощеність, а згодом довге змагання за більш-менш нормальні умови розвитку, за елементарні права. Роками не було помітних змін і щойно в останній час показалися симптоми зрушень. Десталінізація всього суспільного й політичного життя в Польщі зумовила також вихід теми національних меншостей із зони мовчання. Відбулися певні зміни: національні товариства виведено з-під «копіків» МВС, створено парламентарну комісію з національних меншостей, обрано посла-українця. Проте, як досі, не полагоджено основних справ: не засуджено акції «Віслас», не зліквідовано її правових наслідків, не забезпечено прав меншостей, немає також правного статусу УКЦ. Підготовляється щоправда оформлення стосовних законів, які мали б розв'язати ці справи, проте вони затягуються. Сильні емоції викликає зокрема питання правового статусу УКЦ. 17 травня минулого року сейм попереднього скликання схвалив закон про відношення держави до Католицької Церкви, що його розробила спільна комісія єпископства й уряду. У законі не виокремлено існування Греко-католицької Церкви, що таким чином санкціонує її напівлегальний статус, причому майнові справи вирішуються в її некористь.

Висвячення єпископа-помічника примаса Польщі для вірних греко-католицького обряду, хоч само по собі є факт дуже відрядний, скріпило лише брак

позитивних рішень у справі відновлення легального статусу Греко-католицької Церкви в польській державі.

Пам'ятки української культури в Польщі дуже часто знаходяться в трагічному стані, вимагають негайних заходів. Відноситься це зокрема до храмів, цвинтарів, а також архівних засобів чи бібліотек, які належали українським установам чи приватним особам. Тут також є «білі плями».

І врешті, як про це написано вище, чи не найболючіша справа — історична пам'ять. Подібно як поляки, українці мають негативний досвід спільногоминулого, контактів з другою стороною. Польща виступає в українській історії назагал противником, одним із завойовників, одною із двох українських «митрополій». А як відомо, таке положення викликає певну підвищенну чутливість й до певної міри комплекс неповноцінності. Сьогодні він малоприсутній в українській свідомості, пресі, проте при зіткненні з проявами польського бажання відвоювати закриті досі зони доходить до напруження. Прикладом може послужити справа фільму «Огнем і мечем», яка розбурхала в Україні доволі палкі пристрасті. До певної міри це також спрацьовує у випадку польських «кловернень на креси», що часто супроводжуються виникненням товариств любителів даного міста чи регіону. Якоюсь мірою відповідю української сторони є в черги заснування товариства «Надсяння», «Лемківщина», «Холмщина». І треба великої деликатності з обох сторін, щоб культурні почини не виродилися в політичну авантюру. Це був би найпоганіший вихід.

Щодо українсько-польських збройних конфліктів у ХХ столітті українська сторона знаходиться в дуже складній ситуації. З одного боку, цілі пласти історії досі зовсім промовчувалися, були вирізані із збірної свідомості, обпліювалися офіціальною пропагандою, з другого, у свідомості народів (головним чином поляків, а також жидів), в іх історіографії, офіційній пропаганді періоду сталінської системи (тут дуже велика подібність між Польщею, СРСР, Чехословаччиною) закріпився образ українських злочинів, співпраці з нацистами. І тому з такою трудністю приходиться розмовляти, а ще й усвідомлюючи, що не в минулому нам шукати площин до ведення діалогу, встановлення добросусідських відносин. Тут має місце якоже відома з українського минулого потреба виконувати кілька справ за одним помахом. Ледве-бо довершується процес відкривання власного пройденого шляху, відсутнього в свідомості основної маси людності, а вже треба його переосмислювати й переоцінювати, враховуючи якраз чужі уявлення, провіяючи їх і спростовуючи. Це важке завдання, однак його проробити треба, з усією серйозністю. Заради себе самих й ради інших.

Українці, Україна функціонують у Польщі саме в контексті минулого. Двоїстого минулого. З одного боку, це захоплення чарівною країною широких степів, широких людських душ, романтичної «ціасливої землі», а з другого, це «проклята земля», страшні люди, і доки минуле становитиме відправну точку — доти, на мою думку, не може бути мови про нормалізацію українсько-польських стосунків. Сьогодні-бо найбільше потреба присутності живої, сьогоднішньої України, живих, сучасних українців. Небхідно показати найсуттєвіший, основний елемент української дійсності — відродження народу, його стремління побудувати власну державу на своїй землі. Користуючись модерними поняттями: демократичну державу, де є місце для всіх її мешканців.

Підсумовуючи. Українсько-польські відносини входять сьогодні в новий етап свого розвитку. Беручи до уваги як внутрішні, так і зовнішні обумовлення можна констатувати, що відкриваються серйозні можливості їх закріплення й нормалізації. Немає-бо під сучасну пору істотних перешкод для цього. Ними не є ані проблема національних меншостей, ані кордону, оскільки запроваджуватимуться в життя задекларовані принципи й власне розуміння національного та державного інтересу. Названі мною вище питання, при обопільному бажанні їх розв'язати,

можна полагодити з користю для України й Польщі, а зокрема національних меншостей. Але, підкреслюю, це при умові неконюнктурності і серйозності підходу з обох сторін.

Для України встановлення добросусідських відносин з Польщею посідає, на мою думку, три площини. Перша, це, здається, природне бажання кожної держави мати безпечні кордони, зичливі або принаймні нейтральні відносини з сусідами, торгувати з ними на взаємокорисних засадах. У даному випадку це має ще додатковий аспект: при нормалізації відносин перервано б врешті фатальну традицію українсько-польських конфліктів, того, що стремління одних стоять на дорозі стремлінням других. Це також виключило б, до великої міри, можливість заново поставити проти себе українців й поляків як ворогуючі сторони.

Друга площа — розв'язання проблеми національних меншостей: польської в Україні та української в Польщі. А це, найкоротше говорячи, крім здійснення загальнолюдських норм, забезпечувало б перед розігріянням справи меншостей у політичній грі в некористь інтересів України чи теж Польщі.

Урешті третя площа — зовнішньополітичний аспект українсько-польських відносин. Процеси випрацювання європейського сьогодення й майбутнього поки що обминають Україну, українське питання в цілому. Як про це уже писано, Україна не трактується суб'єктом цього процесу, а радше добачається в українських стремліннях безпосередню загрозу європейській стабілізації та інтеграції. Адже, як ствердив Мацей Козловський, для існування та великородзинного характеру СРСР «справді істотне значення матиме майбутній кшталт союзу Великоросії й України». І тим-то тут знаходитьсь основне питання про характер участі української державності в міжнародних відносинах. І тому-то відносини з Польщею (як також з іншими європейськими країнами), діалог українського й польського демократичних рухів, немовби природний через спільні вартості сповідувані ними, контакти парламентарних представництв, врешті урядові розмови мають пряме значення для квестії виходу українського питання на міжнародну політичну сцену. Бо саме, коли такі контакти й розмови вестимуться, тоді приїзд до Києва, побажання «демократичної, справедливої, вільної України» не розцінюватимуться як, можливо, шляхетний, проте нереалістичний жест. У цьому ж контексті міститься також й економічні аспекти українсько-польських відносин. Бо щойно безпосередні узгодження на лінії Київ-Варшава можуть дати правильний образ того, які форми товарообміну корисні для України й корисні для Польщі.

Часу, як завжди в українській історії, відведено мало. І тому не можна його прогейнувати, ані зупинити. Не використані сьогодні можливості не повторяться вже в майбутньому. А ще в моментах такого «прискорення історії».

березень 1990 року

Розкриймо карти, панове!

Розмова з професором Вільного університету в Західному Берліні, Богданом Осадчуком.

Мирослав Чех: *Перед тим, як перейду до питань з провідної теми нашої розмови — українсько-польських стосунків — розкажіть, будь ласка, чим тепер займаєтесь.*

Богдан Осадчук: Від приблизно тридцяти років я займався двома професіями: був я вченим та журналістом. Сьогодні — я переведений на пенсію професор новітньої історії Східної Європи Вільного університету в Західному Берліні. Уже не веду заняття, але під моїм оком кілька студентів підготовляють свої магістерські праці. Також я був експертом з питань Східної Європи, комунізму й, зокрема, польських справ у швейцарській газеті *Neue Zurcher Zeitung*. Праця не легка, не було доступу до багатьох джерел і чимало доводилося робити навпомацки. Було й таке ускладнення, що коли я починав працю в цій газеті вона мала три випуски в день і один на закордон. Отже я мусив бути весь час присутнім і принаймні раз на день підготовувати матеріал. Тепер уже по-іншому, у нас є представник у Варшаві, і мені вже не треба займатися тією чорною роботою. Тому, надіюсь, матиму змогу зайнятися іншими справами. У мене проект написати синтез польсько-українських відносин.

Моя доля склалася в такий спосіб, що я не повинен бути прихильником польсько-української пріязні. Мого батька-вчителя у міжвоєнний період перевели з Коломиї в околицю міста Кельці в центральній Польщі. Здійснювано-бо тоді політику «спорожнювання» українських земель від української інтелігенції. Таким чином я виховався в Келецькій землі. Видно, ні тоді, ні тим більш сьогодні, я не відчував кривди — не став полонофобом. До речі, деякі поляки називають мене репрезентантом української справи серед поляків, українці ж — польської серед українців. Це пов'язане не лише з сухо професійною цікавістю, але, передусім, із установленням співпраці з паризькою «Культурою», з такими людьми як Єжи Гедройць, покійний Єжи Стемповський, Юзеф Чапський, покійні Зигмунт Герц і Юліуш Мерошевський. Саме серед них знайшов я зрозуміння, а моїм поглядам — можливість проникати крізь тогочасні закриті для всяких дискусій кордони. Це було можливе завдяки прийняттю принципу *status quo* відносно проблеми державних кордонів. Ми вийшли з думки, що існує проблема свободи й співпраці, натомість немає проблеми кордонів. Це й була достопам'ятна заслуга Гедройця, Стемповського й Мерошевського — вони відважилися поставити цю справу явно всупереч польській поточній думці на еміграції й в краю.

Інший важливий чинник, що вплинув на розвиток моєї діяльності в царині українсько-польських відносин: контакт з представниками польської культури, літератури, мистецтва. Почалося від побування Вітольда Гомбровича в Берліні. Потім приїхав Владзімеж Одоєвський, сьогодні мій найсердечніший друг, а ще потім Збігнєв Герберт, Вітолд Вірпша, урешті Віктор Ворошильський, якого без перебільшення можу назвати своїм давнім другом.

У цьому контексті велике значення посідала можливість установити контакт з суспільством при допомозі радіо «Свобода». Це вмогливи давній керівник польської секції цього радіо, Ян Новак-Ельзоранський. Це саме можу сказати про кореспондента радіо «Свобода» у Західному Берліні, Генрика Лебенського.

М. Ч.: *Як українська еміграція зустріла ідею польсько-української співпраці? Третій і четвертий номери «Віднови», якої Ви є співредактором, присвячені саме польсько-українським стосункам. Редактори цього часопису дуже виразно об-*

**стують ідею польсько-українського зближення та встановлення відносин, при-
наймні добросусідських. Чи такі погляди серед української еміграції поширені, чи
обмежені до досить нечисленної політичної та інтелектуальної еліти?**

Б. О.: На це питання вельми тяжко відповісти. Ми ж не розпоряджаємо ніякими соціологічними дослідженнями, які могли б дати якусь статистичну картину. Воно трохи подібне до ситуації «Культури», з тим, що вона почала розробляти цю тему значно раніше, ніж «Віднова», що почала виходити від 1985 року. Урешті, хочу виразно підкреслити, що українська еміграція — асиметрична. Більшість її — це вихідці з України в другому або третьому коліні, здебільшого з Західної України. Тим-то й виникає особлива оптика щодо українсько-польських справ. У мисленні значної частини нашої діаспори видно чимало упереджень і неприязні до поляків. А втім, уважаю, що не еміграції будуть вирішувати питання українсько-польських відносин, а наші держави — Україна й Польща.

М. Ч.: Так, це дуже важлива завага, тим більше що в Польщі й на Україні проходять величезні зміни, вони дозволяють ставити діагноз щодо можливості польсько-українського зближення й співпраці. Отже, якою була б Ваша характеристика ступеня підготови й ступеня наявної серед польських і українських політичних сил потреби почати діалог, якщо вже не польсько-українську співпрацю?

Б. О.: Слідкую за цими справами здалеку, хоча не маю відстані за негативну прикмету. Часом здалека видно краще, бо коли людина в центрі подій, заважають деталі. А так — можна узагальнювати. Тож, роблячи спробу узагальнення, ризикну тезою, що питання польсько-українських стосунків тепер має кращу перспективу, ніж це було кілька десятків років тому. Я б сказав, вони знормалізувалися. Уже немає ворожості, успадкованої від різних процесів, у яких провинилися наші батьки й, безперечно, ворожі до нас сусіди. Адже тут винні не лише ми, в й сусідні держави — Німеччина й Росія — які хотіли «загрібати грушки», — тобто свої імперіалістичні інтереси, — нашими руками». Щодо Росії ці застереження не тільки історичні, тим більше, що в польському суспільстві існують угруповання, які або зі страху, або з користі, або ще з не до кінця вимерлого своєрідного русофільства досі розраховують на союз з Росією спрямований проти України. Достатньо тут прочитати деякі статті Стефана Кіселявського, що його цінує як фейлетоніста, але разом з цим уважаю катастрофічним політичним мислителем в ділянці аналізу східноєвропейських стосунків. Ця людина не розуміє можливості розвитку в цій частині Європи. Це дивна постава, яка підсилює національний інтегралізм, підкреслює польські національні інтереси і водночас звертається до демократії й лібералізму. Людей такої постави можна помітити серед польського духовенства, серед різних політичних угруповань. Однаке, на мою думку, це погляди з минулої епохи. Бо думати тепер про Східну Європу не враховуючи, ба, заперечуючи національний інтерес українців або розпоряджаючи нашою долею — просто химера. Це залишки марінъ про великородзянну Польщу, що ім сьогоднішні умови інколи надають карикатурну постать. Як на мене, смішно вживати великородзянні атрибути тоді, коли йдеться про збереження нинішнього стану на західних землях Польщі. Важко думати про Схід, коли з західних земель утікають тисячі молодих людей. Не можна втримати одного й другого. Польщі не під силу вирішувати долю України й українців. Польща може допомогти, але неможе правити. І оце слід сказати полякам відкрито. Звідси обговорюваний спосіб сприймання й аргументації щодо питань України й усієї Східної Європи кладу на карб несолідності політичного думання, залишків легенд та ілюзій минулих років.

А перед нами зовсім інша перспектива, мені-бо видається, що виконана нами досі робота дозволяє думати про поступ в польсько-українських справах та про

країні роки в наших відносинах. Це випливає з певної дихотомії. Україна, здається, уперше в історії польсько-українських відносин є пропольська. Поляки або не доцінюють цього факту, або про нього не знають, або не хочуть знати, хоч це і є превеликий історичний шанс. Очевидно, в минулому між українців зродилася думка, яку передає коротке речення: «Ляхів треба різати, це для нас добре і для них краще». Коли б сьогодні хтось висунув таке гасло — це було б щось жахливе, українському суспільству несприйнятне. Сьогодні в українців серця відкриті для Польщі так, що часом вони й самі не знають, що стан польської свідомості є гірший, ніж вони собі це уявляють. Бо Польща не є проукраїнська. Польща, я б сказав, загалом антиукраїнська. Вона й надалі така є.

Пояснити це дуже трудно. Комуністичній владі в Польщі найпростіше було скеровувати упередження не в сторону Москви, не в сторону тоталітаризму й поневолення власного народу своїми бюрократичними силами, а натомість орієнтувати їх в бік таких історичних залишків, як от: антисемітизм, антиукраїнізм, антитімецькість, антибілоруськість, антилітуанізм. Була це така тактика: шукати ворогів-замінників і тим способом запускати невдоволення на безпечний для себе шлях.

Тут треба додати, що в польсько-українських справах існували сприятливі для цього умови, які датувалися ще міжвоєнним періодом і II світовою війною. Ніколи не було відкритої дискусії над нашими відносинами, не було залегалізованого діалогу. Був діалог «Культури», діалог на хвилях радіо. І саме завдяки цьому діалогові маємо гурт приятелів, коло політиків у нинішньому укладі сил, які це розуміють. Зараховую до них: Яцека Куроня, Адама Міхніка, істориків — Збігнева Вуйціка, Єжи Ключовського, Владислава Серчика, Ришарда Тожецького та Віктора Ворошильського серед людей культури, називаю лише ті постаті, що згадалися тепер. Отже, стверджую: є умови, щоб згадану нерівномірність між полнофільським кліматом на Україні і, назовім делікатно, стриманістю супроти України польського суспільства вирівняти й переходити до нової якості в наших стосунках.

М. Ч.: Чи не помічаєте, однак, проявів змін в антиукраїнській орієнтації не тільки чільних представників польської інтелектуальної і політичної еліти, але й серед суспільства? На думці в мене такий факт — обрання мешканцями зовсім провінціальної виборчої округи в Хощні Володимира Мокрого своїм послом, який ніде не приховував свого українства. Обрали його, хоча вишиковано проти нього наклепницький похід з використанням саме антиукраїнської постави. Іншим проявом цього явища можна хіба вважати постійну присутність української тематики на сторінках півмільйонної, тобто масової, «Газети Виборчої». Протягом такого чотиримісячного вже «курсу» надруковано в ній лише один лист-протест. І от, чи не можна було б поставити тезу про, попри все, поверховість антиукраїнського упередження серед значної частини польського суспільства? І чи зліквідування штучно підтримуваного антиукраїнського походу, безперервного «тиражування» негативного стереотипу українця не принесе значних змін у цій справі?

Б. О.: Безсумнівно. Я вже сказав — видно певні симптоми кращого стану наших взаємовідносин. Абсолютно погоджуся з Вами щодо значення таких евенементів як обрання Мокрого чи діяльність «Газети Виборчої». Однак не слід забувати також про надбання легальної католицької преси в цьому питанні, зокрема «Тигодника Повшевного», «Знаку», «Вензі». Треба підкреслити значення появи теми польсько-українських стосунків у незалежній підпільній пресі після запровадження воєнного стану, і назвати такі часописи, як от: «Обуз», «Нова Коаліція», «АБЦ», «Критика», «Воля». Урешті належало б попрацювати й посистематизувати сам процес розвитку української та польсько-української проблема-

тики в лоні польської опозиції, що накінець здобула владу. Це і є велике її досягнення, а водночас — мірило змін, про які Ви згадали в своему питанні. Відносно цього — я оптиміст. Проте не забуваймо, що це тільки паростки, які не закорінилися в свідомості всього суспільства. Тут треба ще багато чого зробити — насамперед засобами масової інформації, зокрема ж радіо й телебаченням, що досі були у ворожому супроти українців таборі. Існувала тенденція обезславлювати нас, промовчувати позитивні моменти, а наголошувати на негативні. Сподіваймося, разом з приходом у радіо й телебачення людей з учорашньої опозиції ситуація зміниться, а стара номенклатура вже не зможе перебрати в свої руки влади й затримати процес зближення й співпраці, який саме починається.

Нам сприяє розвиток ситуації в Радянському Союзі, він не йде в користь ворожим до нас силам, які прагнуть відновити польсько-російську співпрацю, таку, яку уявляє собі Роман Дмовський і його політичний табір — тобто порозуміння з Москвою коштом України, Білорусії й Литви. Епоха такого мислення минула. Самій Москві забагато проблем з національним питанням, аби могла вона пристати на розв'язання пропоноване в цих концепціях.

М. Ч.: Я по-іншому поставив би питання польсько-російських відносин, а при найменні іншої їх аргументації, м.ін., Стефаном Кіселевським у статті «Про що, власне, щється?», надрукованій в «Тихневику Солідарності», номер 8 за 1989 рік. Ось він каже: сучасна польська держава має окреслені кордони, великою мірою нові, коли порівняти їх з довоєнними. Визначив їх Сталін, тобто вони накинуті. Однак сьогодні становлять собою певний терitorіально-державний уклад.

Ігор Падальчак

закріплений понад сорокарічним періодом його непорушності в Східній Європі. Дотеперішні каталіти СРСР, тобто передусім Угорщина, Польща й Чехословаччина (остання поки що значно слабше) прагнуть до виєманспування з-під «копікунства» комуністичної великорадянської держави. Запроваджено поняття зони безпеки СРСР і його сфери впливів на означення можливих перетворень модалі стосунків між цими державами. У такому контексті нової вартості набуває ситуація в НДР і змагання до об'єднання Німеччини, останнім часом особливо сильно наголошуване в ФРН. А об'єднання Німеччини дуже загострить проблему стосунків з сусідами найсильнішої, безперечно, середньоєвропейської держави й, що, мабуть, найважливіше, може поставити на порядок дня проблему кордонів. З другого боку, у перегляді теперішнього стану зацікавлені національні рухи в радянських республіках. Не визнаючи встановлених Сталіном кордонів, що береться з відкинення всієї політики Сталіна і його наслідників, а також із прийняття засади етнічних кордонів, вони виступають силами змагаючими до рішучої зміни нинішнього *status quo* й спричинення конфлікту не лише з московським центром, а й з сусідніми державами, особливо з Польщею. Тому стійкість теперішніх польських кордонів гарантується політичним центром СРСР, тобто Москвою. Звісно, й поява гасла польсько-російської спілки над головами дотеперішніх поручників її — польських комуністів, яка, незаперечно, усіма сторонами вигідна польському національному й державному інтересові.

На мій погляд, такий хід думки Кісельевського дійсно сам собою накидає аналогії з концепцією Романа Дмовського і його проросійською орієнтацією як противагою німецькій загрозі. Та чи нема тут певної різниці в оцінюванні східних сусідів Польщі — України, Білорусії й Литви — саме як ревізіоністів і (*sic!*) потенційних агресорів, тоді як у Дмовського це була тенденція асимілювати значну частину названих народів, а решту залишити самій собі та Росії? Звісно, проблемою є оцінка здатності українців чи литовців будувати держави — відносно низька — як і питання чи аргумент, яким є ревізіонізм, не має, бува, використовуватися як забезпечення лояльності супроти передбачуваного союзника.

Б. О.: Я не думаю, що поляки охоче погодилися б на втрату західних земель, німців в НДР наявне тепер прямування на Захід, а не на Схід. Урешті, самі поляки виїжджають у ФРН, вилюднюючи між іншим землі приєднані в 1945 році.

Щодо небезпеки ревізіонізму з-боку східних сусідів: литовців, білорусів і українців — де є якісні програмні тези якого-небудь політичного угруповання з вимогами перегляду кордонів? Навпаки, у програмних документах НРУ чи УГС чимало уваги присвячується забезпеченню національним меншостям усіх прав та заспокоєнню їх культурних, освітніх і суспільних потреб. У цьому аспекті українська політична думка дуже відкрита. Наша опозиція — це рух дуже відкритий, і в цих справах пішов навіть чи не далі, ніж польська «Солідарність». Це надзвичайно важливий аспект, що ми, унаслідок наших нещасти дійшли до таких далекоглядних висновків, що стоять далеко вище від згаданого полонофілізму. Усі українські політичні угруповання гарантують повні права польській меншості в суверенній українській республіці. Це і є справи, які полякам необхідно продумати. Адже ні в польській Конституції, ні в яких-небудь програмах польських сил немає ствердження, щоб принаймні зняти ганьбу з жертв сталінізму та внутрішнього імперіалізму — виселення людності в 1947 році.

Нешодавно зробив я подорож від Холма, через Грубешів, Горішні Устрики й Долішні, аж майже до Криниці. Це справжнісінське Дике поле, одлогуючі пустырища. Куди не поткнешся — скрізь видно заподіяну нам несправедливість. У такій ситуації говорити про ревізіонізм — зовсім не на місці.

Нещасливо склалося, що на з'їзді Руху поміщені герби Холма й Перемишля. Може, саме тому чуються голоси про український ревізіонізм. Однак ніхто, здається, не бере до уваги Товариства любителів Львова, що вживає герб цього

міста, підкresлює й наголошує: це місто було *semper fidelis*. На Україні ж нема ніяких товариств любителів Холмщини чи Перемищини. І доки польські політичні кола, уряд, не засудять операції «Віслі» як злочину проти людства, ні один писака не сміє писнути про такі історії, що сталися в Києві й трактувати цього в категоріях ревізіонізму.

Сподіваюся, дійдемо накінець до якогось поважнішого порозуміння з поляками, і саметут, у краю, а не на еміграції, в «Культурі» або «Віднові». Якраз тут, у Варшаві або Любліні, у Києві або Львові. Мусимо відкрито говорити про польсько-українські стосунки, зачіпати всякі теми, без дивовижних запідозренъ. Я розмоявля з чільними постаттями українського політичного життя: Іваном Драчем, Левком Лук'яненком, Богданом Горинем — ніхто з них, ані ніхто з українських політиків поважної думки не має яких-небудь експансійних змагань, ані не висуває потреби перегляду кордонів.

Нам ідеється про однакову міру при оцінюванні українських і польських пам'яток, місць національної традиції. Адже ж не можна продовжувати такого стану, який є тепер на спустошених землях Холмщини, Надсяння, Бойківщини, Лемківщини. Не слід говорити лише про Личаківське кладовище, забуваючи про українські цвинтарі в Польщі. Зрештою, могили наших Січових Стрільців на Янівському кладовищі поруйновані, тає сама як і гроби Львівських орлят. Про це не згадується, та слід про це пам'ятати. Там влада не щадила ніяких проявів національної традиції — чи то української, чи то польської.

М. Ч.: *Ви ствердили, що без визнання операції «Віслі» злочином проти людства, не можна почати повного польсько-українського діалогу. Але ж, з другого боку, чуються подібні закиди щодо подій на Волині й Східній Галичині під час II світової війни. Казімеж Подляський у своїй книжці «Білоруси, литовці, українці — вороги чи брати?» стверджив, що над українцями тяжіє обвинувачення в злочині людинобивства. У польській політичній думці проблема same цієї трагедії майже однодумно визнається чільним питанням для майбуття польсько-українських стосунків: визнання українцями власної вини в конфлікті 1943-44 роках є міроплом відкритості в діалозі з поляками.*

Б. О.: Я з тих українців, що засудили ці події й надалі їх засуджують. Однак у представлений аргументації є поважна хиба в мисленні, нелогічність. II світова війна багата на страшні злочини в кожній державі, де точилася воєнні дії. Це була війна тотальна, ведено її при допомозі страшних і жорстоких методів, особливо ж тоталітарні режими: Гітлера й Сталіна. Звідси така трудність в окресленні винятковості й встановлення головних винуватців. Тому вважаю, що як історики ми повинні заново продумати й проаналізувати тодішні події, їх причини, хід й наслідки. Треба розкрити все. Частина української націоналістичної ірредентистської агресії мала злочинні плани щодо поляків. А поляки не мали ніякої політики відносно українців, їх концепції зводились по суті до втримання старого ладу на давній території з тим, що в багатьох виступах наголошувалася потреба вести гострішу асиміляцію, не проведено жодної найелементарнішої ревізії політики щодо минулого, і тому не було українського представника, напр. у Національній раді в Лондоні.

А ще вважаю, що ставити знак рівності між злочинами заподіяними в умовах війни, за сильною німецькою інспірацією — що відзеркалюють джерела — в також за не дослідженого, та безсумнівною совітською інспірацією, і стосунками на післявоєнній Лемківщині, там, де, ризикну, ні одному полякові від українців ні волоським не поменшало на голові — недопустимо. Там же був оазис спокою, там мав сильну базу партизантський рух, там знайшов собі притулок Владислав Гомулка. А от людність цієї країни покарано виселенням за невеликі групи Української повстанської армії, що продиралися з України на Захід, виселено її

згідно з гітлерівсько-сталинською т.зв. збірною відповідальністю. І тому попри мій лібералізм, попри моє полонофільство не можу погодитися на таке зіставлення. Тези про зрівнювання рахунку кривд не приймаю й відкидаю її. Категорично. Бо коли прийняти теорію вирівнювання рахунку кривд — надалі будемо мордувати один одного, адже прийшла б черга українцям виписати свій рахунок. І так далі, і так далі... Де ж цьому всьому кінець?

М. Ч.: При дискусії над причинами операції «Вісла» появляється аргумент, що рішення в цій справі не було незалежним польським рішенням, навіть й польської комуністичної влади, а що це вирішено поза польськими кордонами.

Б. О.: Абсолютно не погоджуся з тезою, що, мовляв, Кремль накинув тут свою волю. Ні, це було польське рішення й ніхто Йому не протиставився. Зрештою, нехай відкриють архіви, тоді з'ясується, яке становище в цій справі прийняли Едвард Осубка-Моравський, Владислав Гомулка. У архівах є відповідь на це питання, якщо, очевидно, їх не знищено.

Моя теза відносно цієї справи зовсім відмінна. Рішення вийшло від польських комуністів, бо вони побоювалися, що Сталін якогось дня міг би домагатися розмежування України й Польщі на основі демографічних і національних відносин. От і вирішено здійснити насильне виселення — аби в майбутності не було жодних сумнівів щодо кордонів. Дотичною була й інша можливість, проте вона не виключає першої — операція «Вісла» мала на меті допомогти польським комуністам піддобритися польському суспільству. Це ж був час завзятій політичної боротьби після виборів у січні 1947 року. Тоді-то комуністи пізнали справжні настрої суспільства після того, як насправді вибори програли, а результати довелося зафальшувати. Це був почин розрахований на притягання на свій бік польських націоналістів.

Повторю заново. Ніхто не переконав мене, що це була воля Сталіна. Від усієї сили наголошу і те, що завдання істориків — домагатися ліквідації «білих плям», тобто відкриття архівів. Слід усе показати. Відкриймо карти, панове!

М. Ч.: Вернімося ще до питання національних меншостей. Ви ствердили, що в програмі української політичної опозиції ця проблема розв'язана дуже демократично й комплексно. Це гарантує належне заспокоєння потреб національних меншостей, у цьому числі й польської меншості. Воно тим більш важливе, що національні меншості становлять приблизно 25% мешканців України, а велика частина українців — зрусифікована. У Польщі меншості становлять усього невеликий відсоток усіх громадян. Тому, за висловом д-ра Мокрого в одній з його статей, проблема української меншості в Польщі — це тепер моральна проблема. Отже, яке, на Вашу думку, місце проблеми меншостей в цілому кшталті польсько-українських відносин?

Б. О.: Це проблема взаємовідповідна, бо доля інших, ніж польська меншостей залежить на Україні від того, як складатимуться відносини з ними. На мій погляд, до цих справ треба підходити рівномірно: стільки свободи польській меншості на Україні, скільки свободи українській меншості в Польщі. Тут не можна робити різниць. У цьому вміщається проблема самовизначення, культурної автономії, шкільництва, та свободи совісті й віросповідання.

Є, однак, основна різниця. Поляків після війни ніхто не виселявав. Вони живуть там, де й жили. Про українців у Польщі ми вже говорили. Спершу слід виправити зло вчинене українській меншості. Знайти вихідний пункт. Треба створити *status quo ante*, тобто скасувати законність операції «Вісла», дати відшкодування тим, хто зазнав збитків, і передусім вибачитися за це лихо й дати можливість повернутися тим, хто бажає. Адже на південно-східних землях Польщі облогує багато землі. Урешті, дозволити нормальню розвиватися, а не асимілювати штучними засобами.

Треба кінець-кінцем відкрити кордони. Хай люди їздять куди хочуть... Якщо поляки з України хочуть поселитися в Польщі — треба дати їм таку можливість, коли ж українці з Польщі хочуть жити на Україні — їм теж треба посприяти. Але, знову мушу звернути увагу на певну несумірність у справах національних меншостей. У польській пресі появляється багато статей присвячених поганій ситуації поляків на Україні, в українській же пресі майже зовсім не згадується про дійсну ситуацію української меншості в Польщі. Я не націоналіст, не кажу цього з тим, щоб підкреслювати потребу почати в українській пресі кампанію за права українців у Польщі. Хочу лише зазначити сказане раніше: потрібна відкрита дискусія над усіма справами дотичними до польсько-українських відносин.

М. Ч.: *Ви не вважаєте, що прийняти «стільки свободи для них, скільки свободи для нас» значить прямо повторювати схему, практиковану в II Речі Посполитії супроти литовської меншості й польської в Литві, що не дало позитивного результату? Така теза веде до своєрідного зважування, яке не може визначити того, що є в нас, а що в них. Прикладом хай буде ствердження на засіданні Посольського клубу ПОРП у жовтні поточного року: у ситуації польської меншості в СРСР і білоруської, литовської та української в ПНР є певна «незбалансованість у допомозі» — у ПНР організації меншостей щадро фінансуються. А в дійсності фонди для УСКТ в нинішньому році мали дорівнювати 26 млн. злотих, що, коли зважити потреби понад 8-тисячної організації, є сутою до смішного мала. Яцек Куронь в інтерв'ю для нашого часопису запропонував натомість інше гасло: наввипередки даваймо якнайбільше меншостям, які проживають в нашій країні.*

Б. О.: Звичайно. Моя засада ніяк не заперечує такий кліч, я б навіть сказав, що вона є те саме, тільки інакше сформульоване. Я не розумію своїх слів у негативному значенні — як схвалення репресійної політики щодо меншостей.

Насамперед слід, однак, зазначити в Конституції, що в даній державі проживають меншості й що в них є окреслені права. На Україні маємо справу з таки явищем, що права такі списано, та вони недійсні. У Польщі ж немає ні списаних прав, ні дійсних. Звідси меншості надалі лишаються жертвою бюрократичної сваволі. А щодо стверджень подібних до стверджень послів ПОРП, то треба проти них опонувати і спростовувати їх. Тут єдиний шлях: з'ясовувати й протидіяти.

М. Ч.: *У редакційній статті в першому номері «Віднови» сказано, що на рішення випускати часопис вплинула потреба відновити українську політичну думку, бо під ту пору, тобто в 1985 році її не існувало як на еміграції, так на Україні. Чи ця теза дійсна й сьогодні?*

Б. О.: Сьогодні вона вже недійсна. Ці слова писано в темну ніч, що покрила Україну, коли наші найкращі люди сиділи по концтаборах і гинули — Василь Стус, Олекса Тихий чи Валерій Марченко. Тоді ми прийшли до думки, що мусимо боротися ніби за заступництвом, що саме на нас спочив обов'язок нести смолоскипа волі. Сьогодні зовсім інша ситуація. Наша роль зведена до службової відносно тих сил, які виринули на Україні й цього смолоскипа несуть. Ми, на еміграції мусимо помогти людям на Батьківщині. Є багато проблем, яких вони не усвідомлюють, ідуть навпомацки. Український демократичний досвід ще слабкіший, ніж польський. Наші біологічні втрати — величезні, прямо жахливі. І мушу признатися — я не чекав, що після такої гесни, що ми пройшли її в громадянській війні по революції 1917 року, після винищення українського селянства як національної субстанції, після страхітної II світової війни, коли-то Україна під чоботом Еріха Коха обернулася в нове загище, після мільйонів загиблих на фронтах, замучених у німецьких таборах і сталінських лаграх — що після цього всього може прийти відродження. Здавалося — ми знищені. І от

раптом Україна, мов Фенікс з попелу, відроджується. Хоч є величезні труднощі вірю, що національних, суспільних і культурних процесів не повернути вже назад. А ми, на еміграції, вже не є провідною силою українського відродження.

М. Ч.: *Дуже дякую Вам за розмову.*

Варшава, жовтень 1989 року

Лист Євгена Сверстюка до Адама Міхніка

Пане Адаме!

Як добре, що ми запізналися в Києві саме напочатку того пам'ятного вересня на з'їзді Народного Руху України. Ви побачили серцевину України — не всю, а прецінну істотну її частку. Усі ці емблеми, символи і настрої вічно живуть в народі, але в ці дні вибухнули і вихлюпнули на поверхню..

Ви побачили також вулицю — вона жила своїм шумом і суетою. Великі наряди міліції, великі броньовані машини, замкнені холодні обличчя — все це море, яке обмивало острів — Політехнічний інститут.

Але всі ми розуміли, що все це море мало істотне, порівняно з пульсуючим островом. Воно було приблизно таким і десять, і сто, і триста років тому. Історію творив острів, який був власне тільки вершиною айсберга...

Я б хотів розповісти Вам дещо про цей острів і про наш континент в світлі наших київських разом у колі Ваших і моїх колег. На жаль, ми так мало і випадково зустрічаемось, що звична для нас українська точка погляду була сприйнята Вами як щось нове. Просто тому, що українська точка погляду на справи українські відсутня в польській пресі.

В цьому немає нічого дивного, бо національну точку зору репрезентує національна держава. Ви й без мене знаєте, яку національну позицію займає уряд УРСР, який навіть не відповідав на пропозицію українських художників (Архіпенка зі США, Гевца з ПНР) прийняти їхні твори. Вони дарують, а уряд УРСР бойтися брати!

Ви знаєте з преси, що уряд УРСР має свої антінаціональні позиції. В пресі на закордон він ганьбить українські імена, які означають честь нації, а всередині країни він знищує особи та імена, які могли б піднятись до репрезентантів українського імені в світі. Просто з Москви робити щось таке було б незручно. Тільки в екстремальному випадку в 1933 році Москва приспала свого вождя Постишева, якого Сталін жартівливо називав Главголод, і 112 тисяч багнетів для забезпечення голода на Україні.

Загальновідомо, що за один рік умерло з голоду одна четверта частина великої європейської нації, передусім молодь. І світ мовчав. І українська точка зору на події в Україні була відсутня. Терор йшов по Україні аж до початку війни, а від 1939 року перекинувся і на Західну Україну. Сама спроба висловити українську точку зору тоді була смертельно небезпечна.

Війна перетворила Україну в головний плацдарм пожежі. Український режисер Довженко, який в ролі вищого офіцера був учасником війни, підіймав тривогу з приводу знищенні нації Гітлером і Сталіном. Ми не маємо доброї статистики, але за даними преси, кількісно перше місце серед жертв Другої світової війни займають українці. В 1947 році Україна ще раз умирала з голоду: український хліб пішов на утримання маріонеткових урядів «народної демократії».

А тепер заплющимо очі і з ясним розумом спробуємо собі уявити: який посів насильства і жорстокості посіяно на українській землі за ці страшні роки? Який посів ненависті і зла!

Українці вважають себе народом дуже добрим, працьовитим і по-християнськи

щедрим. Ми розуміємо, що на конкурсі страждань є претенденти на перше місце. Але коли ми відкриємо рахунок 1918 роком, коли червоні й білі розстрілювали на вулицях Києва просто за українську мову, коли перелічимо масові убивства 20-х і 40-х років, то перше місце — навряд чи не за нами.

Мірою страждання, мірою віддачі і щедрості, витривалості і здатності виживати і знову оживати, мірою забувати кривди і прощати Україна є унікум. Не те що недооцінена, а зневажена, забута, затаврована країна болю, яка перша дала світові Чорнобиль. Чорнобиль — це велика притча і застереження світові. Цю притчу треба осмислити усім, передусім, нашим сусідам, бо радіоактивні зони залежать від напрямку вітру.

Після повернення з Варшави я бачив по ТВ Пленум ЦК КПУ. Якби Вам, п. Адаме, вдалось побачити цей ритуал перевиборів першого секретаря партії — це Вам замінило б цілі томи про заповідник застою. Ви не повірите, що ці політичні діячі навіть не розуміли, що вони виступають перед мільйонами. І перед історією. Вони навіть не вживали слова народ. Вони розмовляли тільки російською мовою. А старий президент Академії Наук Патон, якому за життя споруджено пам'ятник в центрі міста, розповів про таланти Щербицького і довів, що вибори без альтернативи — це і є справжня альтернативність.

В разомові з Вами ми порушили «делікатне питання» про український націоналізм і роль УПА супроти поляків. Мушу сказати, що на Україні окрім питання про взаємини з Польщею не ст縟ь, оскільки ми постійно маємо справу передусім з Росією, точніше, з офіційною імперською Росією.

— Тією Росією, яка всім пропонує «вічну дружбу» — «навіки разом» в стилі «кі ми ваші, і ви наші».

— Яка називає Україну Малоросією або «юг Росії» (копіюючи «Всходня Малопольська»), а коли й не називає, то «в умі держить».

— Яка називає борців за незалежність України «кізменниками» (починаючи від гетьмана Мазепи) і визнає в нашій історії лише діячів промосковської орієнтації.

— Яка за допомогою поліції і поліційної преси творить страхопутів з етикетками «українські націоналісти — люті вороги українського народу», «кізепінці», «сепаратисти», «петлюрівці», «бандерівці». Наближення до тих страховиськ і спроба їх розкриття смертельно небезпечна.

Звичайно, імперська Росія робить це з метою забезпечення безперервного морального і духовного терору, руйнування в народі національної гідності і свідомості, з метою перетворення українського народу на будівельний матеріал для своїх проектів. Бо коли приймати Україну серйозно, коли відкинути карикатурні стереотипи — значить відкинути свої імперські плани на цю країну. Тоді змінюється вся стратегія. Тоді треба і на міжнародній арені поважати, а не замовчувати сусідній народ. Тоді треба перестати творити на міжнародній арені міт про свідомих українців як бандитів, зрадників, антисемітів, поліцай і т.д. Тоді замість творити карикатури треба пізнавати образ рівного правного партнера.

Тоді треба прийняти християнський принцип: Бог творив дерево, а не ліс. Кожна нація існує під небом для того, щоб витворити інститут незалежної держави, яка має забезпечити індивідуальності викшталтувати себе, відтворити в собі образ і подобу Божу. Асимілятори роблять безбожну справу, бо розглядають людину не як самодостатню ціль, а як засіб. Вони калічать особу, бо асиміляція йде через втрату найкращих корінних якостей своєї нації і засвоєння поверхових, гірших якостей нації чужої. Людина в стані національної мутації ненадійна і навіть небезпечна, бо в ній актуалізується принцип насильства. І навпаки, людина найближча до християнського ідеалу любові і добра тоді, коли вона вірна традиції і заповітам батьків, і не має потреби підкresлювати це. Людина і нація найкраща тоді, коли вона робить добро близьньому. Поневолені нації завжди малопривабливі: вони не мають розкоші повного самовиявлення. Ні патриціїв, ні королів

і почету, ні меценатів... Їхні поети беруть гвинтівки або так, як Петефі, або так, як Шевченко, присуджений до солдатської служби. Їхні інтелігенти невправно відбивають атаки ворожих солдатів: про них пишуть і поширяють наклепи, а вони мовчать...

Як я розумію виникнення опору на Україні, зокрема ОУН, УПА?

Дух часу — це для мене велика загадка. Ентузіазм 30-х років — без усякого ґрунту — теж загадка. Звідки він — вітер часу?

Над світом носилася ідея сили і страху. Росія, Італія, Німеччина... Припустимо, Росія в тифозній і революційній епідемії винищила свою еліту. Але як могли плебейські сили опанувати такі нації, як Німеччина, Італія, Іспанія, частково Франція? А як могла вмонтуватись в польську традицію, і то при наявності самостійної держави, націоналістична партія — єндесія?

Виникнення українського націоналізму легше зрозуміти. Нація потерпіла в революцію страшну поразку. Територія поділена. Страшний посів насильства протягом 1918-21 років залишили війська червоні і білі російські, німецькі, польські — і всі називали себе «визволителями». По Україні пішла з косою смерть. В 1922-ому знищено хлібороба. В 1930-ому інтелігенцію. В 1933-ому задушено голодом народ. Далі систематичне донищування інтелігенції й народу в 1934—1937-ому.

Філософія відчаю породила фашизм в Європі. На Україні вона мала особливий ґрунт — і це був не історіософський відчай.

Розуміється під боком діяла школа російського більшовизму, італійського і німецького фашизму. Але то було далеко — за кордоном. Я певен, що найефективніше індукувала найближча школа націоналізму польського.

Український націоналізм спалахнув, як пожежа. Нація кругом в оточенні ворогів. Романтика офірної боротьби проти всіх! Романтика геройної смерті стала релігією покоління. Справжня релігія любові і страждання віходить на другий план. Так само як і в учителів.

Фанатичні дії, партизанський метод, терористичні акти — все це явища відштовхуючі. Але в контексті хворого часу вони приваблюють хоробру частину молоді. Жахливий червоний терор з 18 року, фашистський терор, польські пацифікації — це легетимна сила держави! Чи можна дивуватись.. що держави давали прецедентне право отчайдушним фанатикам?

Не забуваймо, що Росія працювала на вироблення своєї еліти цілі століття, Польща — цілі століття, Німеччина — цілі століття. Еліта створює етичний клімат.

Україна мала тільки ту інтелігенцію, якої чудом не встигли «знешкодити». Закінчена гімназія — то вже вважалось доброю освітою. Знаю з дитинства, що в селях Волині були польські школи — один-два вчителі на школу. Учні мали сидіти два роки в третьому класі і три роки в четвертому, щоб було забезпечено семирічне навчання... Це був дуже слабкий ґрунт для засвоєння науки етики, та ще й у світі насильства...

Відносини з поляками на Волинському селі до війни були, на скільки я пам'ятаю, терпимі. Зараз я відчуваю якусь особливу реакцію поляків, коли кажу, що я родом з Волині. Що ж сталося?

Після 1939 року виникла приказка про еталон довоєнного життя як за Польщі: все можна купити і не треба красти. Польща була чужою державою, але з поразки її Волинь не раділа. Не може бути радістю для одного народу катастрофа іншого народу, хоча такими ілюзіями сповнена історія... Все-таки ми молимось тому самому розп'ятому Христу.

Антагонізм був організований фашистською владою. Коли в 1942 році українська поліція покинула німецькі казарми і перейшла до УПА, окупанти спішно виявили довір'я полякам (а на території Польщі — українцям). Війна УПА з німцями була нерівною і запеклою. Цілі райони Волині оголошено незалежними. Систематично

Ігор Подольчак

перерізувалась лінія телеграфного сполучення. Конфісковано заготовлене німцями зерно. Підпалені українські села горіли разом з людьми...

Взагалі партизанска війна була сумнівною з-боку морального. Наприклад, в моєму селі Сільце Горохівського району було влаштовано засідку на німців. Бій тривав до ночі. Вранці прийшли бронетранспортери, потягли назад розбиту машину і поранених. Було ясно, що за кілька днів прийде каральна експедиція, і проти неї оборони не буде. Каральна експедиція спалила село. Сусідні села палили в супроводі літаків і танків — разом з людьми, які не встигли втекти в ліс... В місті Горохів повішено на телеграфних стовпах 50 чоловік, які потрапили

випадково до рук. В пам'яті народу залишилось страшне ім'я Ампель, який очолював каральний загін з поляків.

Але мені пригадується історія мазурського села Загаї. В одну літню ніч те село, десь з дванадцять дворів, було спалене разом з людьми — так само, як українські села палили вдень — (в моєї тітки якийсь час переховувалось кілька втікачів з цього села). Акція викликала в народі обурення. Старші люди на селі допитувались, хто зі знайомих хлопців брав участь у цій акції — ніхто не відважився признатись. В листівках УПА було пояснення, що акція була у відповідь на страхітливе спалення зігнаних до стодоли людей у селі Красносад та інших селах карателями Ампеля...

Народ не хотів слухати пояснень, бо Загаї не винні. Помста в християнському мисленні волинян не може мати жодного вилівання.

Отже, це велика помилка, коли зараз хтось думав про злочин волинян: населення Волині морально засуджувало ті акції навіть різкіше ніж засідки на німців, за якими ішло спалення наших сіл. Це я пам'ятаю добре.

Але епідемія ненависті, помсти, насильства наповнювала ніч окупації і ще страшніше розгорнулась після приходу советов. Знищенння «за зраду» також українських сімей було нещадне.

Але найжорстокішими були червоні інсценізації. Така «кнаочна агітація» проти УПА широко практикувалась. Переодягнені загони МГБ робили ефектні каральні експедиції, влаштовували провокації. Часом навіть хвалились (наприклад, Кузнецов в Рівному спровокував розстріл понад 70-ти заложників з української інтелігенції), і про це написано в книжці з серії «Жизнь замечательных людей».

Чи можна дивуватись, коли ці методи допускалися Сталіном по відношенню до своїх соратників?

Але вернемось до християнських принципів і української історії. Наша історія — вічна боротьба за право жити народу, обдарованого і багатствами, і талантами, і вродою. Історія України — це історія боротьби і повстань. Якби зібрати всі звинувачення українців з-боку Туреччини, Криму, Москви, Варшави — було б таке враження, що Україна — нація агресивна. Тим часом Україна тільки захищала свої гнізда від нападу чужих, свою віру і мову.

«Вся влада від Бога» — нагадували нам християни і напівхристияни. Ми приймали цю тезу апостола Павла, як заклик працювати і будувати, а не руйнувати. Але ми передусім пам'ятали притчу Христову про талан. Про наш обов'язок примножити талан, даний людині від Бога. Реалізувати дану нам свободідну волю, як великий дар Божий і обов'язок творити життя і благословити життя і забезпечити мир душі і в домі. Ми задумуємося над правом мати дітей. Недаром наш великий поет писав:

Бодай ті діти не росли,
Тебе святого не гнівили,
Що у неволі народились
І встиг на Тебе понесли

Воля для Шевченка і для України — це майже синонім волі Бога. «Україна — країна смутку і краси. Край, де найбільше люблять волю і найменше мають її», — писав Степан Васильченко.

Але коли ми боролись за ту волю, нас називали зрадниками, розбішаками, бандитами, гайдамаками. Так, наче ми лізли в іхню хату, а не вони в нашу.

Може, ми не досить культурно воювали за волю? Але ми, як і завжди в історії, набиралися культури від своїх окупантів. То не наша вина, що нас не пускали до університетів, і ми змушені були вивчати не те, що і як вони говорять, а похмуро дивитись, що і як вони роблять.

«Бери, що хочеш, — сказав Господь Бог, — але пам'ятай, що за все будеш платити» (іспанська приказка).

Наші окупанти брали все, що хотіли. Але не збирались розплачуватись і забували, що сіють насіння зла.

В результаті своїх коротких перемог ми брали небагато. Але за те платили — не дай Боже, як дорого ми платили і платимо за волю. Навіть за мрію про волю. Майже завжди ми розплачувались верхівкою, що дивом виросла всупереч обставинам, які косили. В результаті нам бракувало літописців, істориків і філософів, які вияснили б нам наше становище і зробили б уроки для дітей. Навіть самі спогади — це кримінал, за який у нас дають до п'ятнадцяти років.

Про свою історію наші діти дізнаються з лайливих памфлетів, фейлетонів, написаних ворогами та їх лакеями. Навіть канонізований Шевченко дается школярам в супроводі «наукових коментарів», які доводять, що поет помилляється в оцінці російських царів, роль яких була історично прогресивною (особливо Петра I). Про своїх героїв ми дізнаємося, як про великих злочинців. І досі про замордованого в таборах поета Василя Стуса читач в Україні дізнається зі статей, написаних на основі вироку.

В міру ознайомлення з польськими публікаціями про нас ми відкривали, що там загалом подібна картина: українці, які асимілювались, добре, бо просто не існують. Українці, які захищали свій дім, свою землю — бандити-різуни...

Тут мені згадався епіграф до знаменної книги Чеслава Мілоша «Поневолений розум»:

«Коли двох свариться, а один має 55% рації, то дуже добре і нема чого смикатись. А хто має 60% рації? То чудово, то велике щастя — і дякуйте Богові. А що сказати про 75% рації? Мудрі люди кажуть, що то дуже підозріло. Ну а що до 100%? Той, хто каже, що має 100%, то паскудний насильник, стрважений розбійник і найбільший негідник». (Старий Жид з Прикарпаття).

Схоже на те, що партійна мудрість дала польській пресі в нагороду за слухняність мандат на 100%-ну правду. Більшовики позичили польським комуністам свого капіталу — класову істину і монополію на самохвальство. Відомо, що більшовики у своїй власній історії були не тільки найреволюційнішою, але і найгуманнішою, найсправедливішою і навіть найморальнішою силою в світі — і горе тому, хто в цьому засумнівався.

Національна слабість самохвальства загрозлива, особливо, коли вона падає на ґрунт успадкованої хвороби, такої як культ Сенкевича, з яким входить в свідомість читача стереотип жахливого українця.

Виготовлення Мурти-Бінга для поляків полягало в накладанні слабостей національного egoїзму на антихристиянську ненависницьку основу, зміцнену теорією класової боротьби. Все виховання йшло методом роз'ятрування підсолених ран. Цілі покоління пили цей дурман, і то зовсім не проста справа навернути їх серця до християнської істини — «пізнайте істину, і істина врятує вас». Люди люблять ту інформацію, яку почули вперше. Всі ми в полоні цієї інформації, підкінutoї нам рукою, на якій стоїть тавро: ДІВДЕ ЕТ ІМПЕРА.

За півстоліття УРСР жодного слова не сказав на захист українців і польські діти не чули такого слова. Взагалі ми всі були під владою стереотипів.

Коли в пермському таборі № 36 я зустрівся з ветераном УПА, Дмитром Бесарабом, то був вражений його розповідями. Вісім років носив цей спокійний добросердній чоловік кулемета в лемківських горах — і жодного разу не мав зіткнення з польським населенням. Він пригадував, як польські селяни разом з ксьондзом допомагали їм провіантам. Він пригадував, як поляки ще цілий рік після виселення українського населення, підтримували їх і ганьбили вояків з Армії Людової за те, що вони мають державу, а всеодно є розбійниками. «За що ви воювали?» — питали Бесараба. — «Таке питання і не виникало: ми захищали свій дім і землю від зайд — чи то московських, чи польських». — «А вищі стратегічні цілі?» — «Для цього було вище командування, наше зустрічалось з вищими

офіцерами АК. Вони знали більше — ми знали дисципліну і обов'язою.

Цілком зрозуміло, що найпростішим виходом для влади були підставні загони УПА і організація жорстокого терору проти населення. Досвід такої наочної агітації вироблявся на Україні.

На превеликий жаль, прості селяни книжок не пишуть і сказати правди не можуть. Та й хто їм дасть висловитись, коли вони вважали загиблого генерала Сверчевського просто агентом Москви...

Але нині ми без живих свідків не знатимемо правди — знатимемо тільки корганізований правду.

Але повернемось, пане Адаме, знову до дітей. Світ навколо нас не просто занечищений радіоактивністю, нітратами і димом. Ми залишаємо нашим дітям важкий спадок. Вони тікають з дому — вони тікають від самих себе: ВИСТІГІЯ ТЕРРЕНТ!

Світ отруєний ненавистю. Світ занечищений стереотипами ненависті. Роками витворювалась міщанська атмосфера підозри. Влада підживлювала плебейські інстинкти і обирається не на шляхетних, а на ласих. Напівління змарнувало душі людей. Тотальна брехня розтлила душу. Наші діти тонуть в джунглях стереотипів і фальшивих понять.

А тим часом українцям з поляками нема причин ворогувати. Чи можемо ми нині сказати християнське «МЕА КУЛЬПА»? Я боюсь, що в отруєному світі цього правильно не зрозуміють, а скажуть в дусі Сталінського законодавства: вони самі ж визнали свою вину.

Нам потрібна попередня глибока сповідь перед Богом, згадування власної вини, відшукування власних провин та християнська оцінка їх. Усім нам потрібне розуміння того, що карта неправди не веде до виграшу. Чи патріотизм з ненавистю, чи національний індиферентизм з байдужістю — це хвороба. Наші діти обмануті. Їхнім серцям не сила нести антихристиянський посів і урівноважувати його зовнішньою побожністю або зверхньою посмішкою.

Мусимо дати нашим дітям принаймні точний глибокий аналіз хвороби, яку їм пришипили. Мусимо культывувати правду і совість. Мусимо їх повернути до моральних аксіом: любити, давати, рятувати — замість вини в комусь. Мусимо нагадити їм, що нема нації добрих і злих, бо в кожній нації є люди добri і злі. І вся штука життя в тому, щоб виробити в собі любов до близького, а більшій теж відповість любов'ю. Бо то велике фарисейство: почувати себе так, наче перед тобою інші винні...

Визнання вини важливє тоді, коли воно щире і глибоке. Не від «МЕА КУЛЬПА» початок шляху, а від слів: «І прости нам борги наші, як і ми прощаємо боржникам нашим»...

Прости нам не більше, а тільки тією мірою, як ми прощаємо... Не біймося простити більше, ніж нам прощають.

Є українська приказка: «Ліпше терпіти кривду, ніж робити кривду».

Якби ми рахували всі кривди, в результаті яких народ, щедро обдарований Богом — і землею, і природою, став упослідженю нацією, яка у себе дома просить право на життя і на вшанування могил, ми — спопеліли б від люті. Але ми живемо і зберігаємо спокій. Звичайно, навколо багато алкоголіків, наркоманів, зінтернаціоналізованих грубих функціонерів та жорстоких продуктів епохи. Багато хворих фізично, душевно, морально.

Десь люди шумлять про кордони, про Малопольщу... З одного боку — це дуже ефективна антипольська агітація в Україні. З другого боку — суєтність людей, які не знають, чого їм бракує насправді, і чого бракує їхній батьківщині.

Світ нині в гіршому стані, ніж ми собі уявляємо. Всі наші розумові і моральні сили повинні іти на те, щоб врятувати свою землю і врятувати своїх дітей. Нам потрібна не гра в перебудову. Всім нам потрібна докорінна моральна перебудова

на ґрунті християнської етики, прийнятої абсолютно серйозно.

В народі живе здатність самооновлення. Я гадаю, наші зусилля треба спрямувати на вивчення позитивних, повчальних сторін життя наших народів. На вивчення помилок у минулому і розширення сфери спільноті в сучасному і майбутньому.

З доброю пам'яттю
і пошаною до Вас
і до усіх з «Солідарності»
Євген Сверстюк

20.X.89

Течія поволі більшає

Розмова з Михайлом Горинем, головою Секретаріату

Народного руху України за перебудову, проведена в редакції польського місячника *Res Publica* в листопаді 1989 року

— Події останніх місяців спричинили те, що в Польщі багато чується про Україну. У пресі переважають інформації про маніфестації, арештовання або намагання рятувати пам'ятки мистецтва та природне середовище. Ці справи дуже важливі, проте слід визнати їх скоріше наслідком певних глибших процесів, ніж джерелом національного відродження. Тож де шукати коренів нинішнього переломового моменту. Це питання стосується зокрема політичних рухів, розвитку опозиції — що становить собою вона під сучасну пору, які, на Ваш погляд, перспективи її розвитку?

— Україна займає доволі особливе місце в рамках Радянського Союзу, чимало економічних даних указує на те, що вона є основою його існування. А тому слід зарахувати її до республік, які піддаються найкрайнішій експлуатації. Деяке уявлення щодо цього дають конкретні приклади: ми виробляємо сто п'ятдесяти кілограмів м'яса на душу населення, а споживаємо шістдесят, збираємо тисячу кілограмів пшениці на душу населення, а споживаємо сто сорок. Щоб одним словом визначити господарське й політичне положення України, не знайти влучнішого терміну над «колонія». За офіційними даними дев'яносто п'ять відсотків національного прибутку відводиться центрові, ми живемо на позостале п'ять відсотків. Якщо говорити про міру залежності в ділянці права й адміністрації, то проти сьогоднішнього першого секретаря партії на Україні більше свободи було в губернатора за часів царської Росії. Голові республікі не дозволяється вирішати про будову підприємства, оскільки кошти мали б піти в кілька мільйонів карбованців. На цьому рівні можна рішати про будову об'єктів вартістю до семи мільйонів карбованців. Нічого, отже, дивувати, що політична еліта повністю зденаціоналізована й здеморалізована, і всіма сторонами залежна від центру.

Натомість Горбачов запропонував нам тепер трохи демократичнішу участі в громадському житті; цю пропозицію зразу й прийнято, проте з часом все пішло відмінним від передбачуваного її авторами способом. Люди почали тлумачити собі певні Горбачівські ідеї згідно зі своїми потребами, виникла зовсім нова розумова течія, де й слід шукати початків нашого руху.

Як у цьому контексті окреслити б українську опозицію, а докладніше Рух за перебудову? По-перше, справа не мається з одною організацією, існує-бо досить свободідна спілка багатьох організацій або груп, які не мають жодних формальних структур. Діапазон політичних поглядів є незвичайно широкий: це, з одного боку, люди пов'язані з теперішньою елітою влади, члени партапарату, з другого ж, Українська Гельсінська спілка — УГС. Програма Руху становить, розглядаючи це

трохи узагальнено, проміжну ланку між стремліннями КПРС і УГС. Компроміс між цими можливий настільки, наскільки послідовно будемо дотримуватися шляху змін і уникати якихось революційних переворотів, що могли б викликати реакцію, яка знов звела б нас до вихідних позицій.

Цілі учасників руху поділяються на три етапи. Перший, який ніким не заперечується, полягає в створенні справжньої федерації. Україні необхідно покінчти з її колоніальним статусом і стати справжньою республікою, а СРСР повинен перетворитися з монолітичною *de facto* держави в спілку держав. Другий етап — це ідея конфедерації, його віддзеркалює гасло: якнайменше повноважень центрів, як найбільше республікам. Третій етап і третю мету висуває передусім праве крило Руху, тобто УГС, це самостійність. Маємо намір досягнути її, подібно до того як і при двох уже названих етапах, еволюційним шляхом, парламентарним, прихиляючи до нашої програми більшість суспільства.

УГС ввійшла в Рух тому, що в неї й інших учасників Руху є спільна мета, принаймні щодо двох перших етапів. Згодом, будемо діяти, мабуть, нарізно — одні змагатимуть до самостійності, інші захочуть лишитися в рамках СРСР.

— *Отже, Рух є опозицією супроти кого?*

— Щоб відповісти на це питання, треба докладніше придивитися до членів партії, людей, що належать до неї. У партійних лавах, подібно до того як і в Польщі, бачимо як звичайнісінських кон'юнктурників, так і людей переконаних в слушності комуністичної ідеології. Коли ж прийшов різкий занепад авторитету партії певна група комуністів приєдналися до Руху за перебудову, на вересневому з'їзді Руху склали вони коло двадцяти відсотків усіх делегатів. Усе-таки цьому явищу не слід надавати надто великого значення, бо ядро партії це антирухівський апарат, він і є підвала старого ладу, захисник традиційних привілеїв. Дуже важко буде подолати його опір — він готов вдатися до всіх доступних засобів оборони, щоб зберегти дотеперішню модель. Останнім часом партійним функціонерам України вдає збільшено зарплату, це дуже промовистий приклад. Саме супроти цієї групи ми перебуваємо в опозиції.

— *У яких регіонах України УГС найпопулярніша, чи існує виразний поділ на Західну Україну й решту країни під цим оглядом?*

— УГС не є масова організація, налічує близько тисячі членів, її основа це бувші політв'язні, які мають за собою кілька-або кільканадцятьирічне перебування в лаграх. Склалося так, що наша мережа по всій країні досить рівномірна, тобто в кожній області є представники УГС. Найчисленніший львівський відділ, коло двохсот осіб, у Києві трохи понад сто, у інших осередках є групи на тридцять-сорок осіб.

Попри свою нечисленність УГС має великий авторитет. Під час з'їзду Руху мене висунено на пост секретаря, і не було ні одного голосу проти, хоч тут заважила не так моя популярність, як приналежність до Спілки. Люди гукали: «УГС! УГС!».

УГС становить ядро Руху, пильнує, щоб він не скотився на конформістичні щодо партії позиції, тому що така небезпека існує постійно. Останнім часом навіть посилилася внаслідок політики нового секретаря української партії, Івашка, який намагається розколоти Рух на дві частини — екстремістичну, як у комуністичній термінології названо гельсінське гирло, і помірковану, ліберальну, що її з плином часу можна було б знайтрапізувати. Заходи спрямовані на ізоляцію УГС розгортаються зокрема поза більшими центрами.

— *Пане секретар, Ви, розповідаючи про виникнення Руху, назвали передусім економічні причини, чи спрацювали ще інші чинники?*

— Звичайно — екологічна ситуація, біологічний стан нашого народу та рівень

винародовлення й русифікації, які за минулі двадцять років охопили великі простори, особливо ж Наддніпрянщину.

— Це хтозна чи не найважливіша проблема. Уже кільканадцять років тому у Києві годі було почути українську мову, молодь не користувалася нею взагалі. У Польщі поширеною є думка, що українська національна свідомість насправді глибокі корені має тільки в колишній Галичині й Волині. Натомість позосталим мешканцям республіки, мовляв, однаково — вони не мають себе ні за росіян, ні за українців.

— Справді — є очевидні різниці. Тут важко дивуватися, оскільки Західна Україна перебуває у складі імперії тільки сорок років, а Наддніпрянщина вже кількасот років. Хід русифікаційного процесу в середній і східній частині країни позначився на цілому суспільстві. Тим-то неможливо було створити українську модель громадянського життя — адже до 1905 року в нас не було навіть власної преси, що було результатом заборони українського друку на території Російського царства. Австрійська ж влада дозволила створити прекрасно зорганізовану мережу наукових і культурних установ, серед яких чільну роль відіграло Наукове товариство імені Тараса Шевченка, відповідник академії наук. Добре розгорталася також господарська діяльність, тут прикладом хай послужить швидкий розвиток кооперативного руху.

І так насправді ці дві України, пройшовши дуже відмінний шлях, зустрілися щойно 1939 року. Відмінності Західної України не змогли затерти навіть репресії, яких зазнала після 1944 року.

Коли б хтось запитав у мене про тривкість такого стану, я відповів би, що дивлюся на це оптимістично. Ось такий собі приклад: стосунок людей до синьо-жовтого українського національного прапора. Перед війною, у Польщі ніхто не забороняв нам вивішувати його, ніхто не був в праві зняти наш прапор, а солдати ще й віддавали йому честь. Після війни все змінилося — синьо-жовті барви зникнули з українського обрію. Тільки в квітні поточного року заново з'явилися під час мітингу у Львові. За кілька місяців від цього моменту синьо-жовті прапори знає вже вся Україна.

На мою думку, це дуже характерне й обнадійливе явище. Коли б дотеперішня динаміка відроджування національної свідомості втрималася ще протягом найближчих двох-трьох років, то можна сподіватися на цілковите зникнення старого колоніального пороху.

Звичайно, не можна забувати про чорнобильську катастрофу, вона мала великий вплив на перелом останніх років. Досі не знаємо остаточних наслідків цієї трагедії, проте відомо, що спричинені нею генетичні зміни будуть жахливі. Чорнобиль наявно показав мешканцям цієї землі, без огляду на їх погляди й походження, що зашморгу, наложеного на наші ший можна позбутися тільки шляхом порвання зв'язків з центром.

Під сьогоднішню пору атомні електростанції будуються в Чигирині, Рівному, потім можуть прийти наступні. Хтозна чи є ще в світі така країна, що буде атомні електростанції з тим, щоб енергію висилати за кордон. А от Україна передає за свої межі сорок відсотків виробленої на своїй території енергії. Чому нам дихати всякими радіоактивними опарами, якщо власні потреби ми заспокоїли б конвенціональними методами? Оті сорок відсотків це і є атомні електростанції.

Частина цієї енергії висилається також у Польщу. Ми не проти цього, та зрозумійте, що через це дихати нам доводиться отруйними випарами. Ми зможемо покласти цьому край тільки тоді, коли станемо незалежними від московських міністерств. Під цим оглядом ідея самостійності дорога кожному мешканцеві України, як рільникам з Волині, так і гірникам з Донбасу.

— Як Ви вважаєте, чи не слід сумніватися в тому, що змагання до автономії Росія

Ігор Падольчак

ння інтересів. У противному разі, напр., коли б ми почали будувати апарат насильства, який примушував би росіян або поляків ставати українцями, демократія зазнає поразки. У цих справах нічого вибирати: або усіма сторонами демократична держава, включно з міжнаціональними відносинами, або автіоритарна держава з усіма, також і економічними, наслідками такого стану.

— Як ставляться до Руху поляки? Чи немає конфліктів подібних до тих, що сталися на Литві?

— Я знаю литовську ситуацію, поки що не бачу аналогії між нею і подіями, які проходять на Україні. Найбільше поляків проживає у Львові й Львівській області. Там-то поляки найшвидше створили організації; польське товариство очолив професор Лешек Мазепа, він став членом Руху. На сьогодні між українцями й поляками немає незгоди, якщо йдеться про майбутність, то годі що-небудь передбачити.

Як на мене, великий вплив на наші взаємі контакти матиме розвиток міжнародної ситуації; тут показовими є тенденції до об'єднання Західної Європи. Ми повинні змагати насамперед до такого кшталту польсько-українських відносин, які сприяли б виникненню сильної Польщі й сильної України, бо ж тільки під такою умовою наші країни зможуть уникнути втручання збоку третіх сил, як це вже не раз сталося протягом історії.

— Якщо мова вже зайдла про польсько-українські відносини, то хочеться поставити питання, що обросло в Польщі багатьма непорозуміннями. До речі, йдеться про евентуальні територіальні претензії супроти нашої країни, Румунії або Чехословаччини. Чи таке щось взагалі існує?

зустрінє прихильно, оскільки Україна — як Ви сказали на початку нашої зустрічі — становить для неї кровно важливу частину?

— Це дуже складна проблема й годі дати їй однозначну відповідь, чи не краще буде, коли наведу приклад. Отож, зверніть, будь ласка, увагу, що на Україні, попри дуже бурхливий розвиток політичної ситуації протягом кількох минулих місяців, не створено Інтерфронту. У Прибалтиці, у Молдавії національні політичні рухи поштовхнули росіян організувати Інтерфронт, який зразу ставав там поважною силою, таке явище поки що на Україні не має місця, хоча в нас близько сімнадцять відсотків всієї людності становлять росіяни. На мою думку, це випливає з доброї політики Руху щодо національних меншин. Нам удалося здобути підтримання як росіян і єреїв, так білорусів, поляків чи греців.

У рухівській програмі кожному народові гарантовано право вільного культурного й господарського розвитку, тобто в нас немає яких-небудь намірів впливати на національну свідомість неукраїнців. Прямо навпаки, майбутню Україну розуміємо як країну гармонійного погодження інтересів.

— Виходячи з засновку про непорушність теперішніх кордонів, Рух і до уваги не бере цього питання. З-поміж організацій, які входять у його склад тільки УГС поставила перед собою це питання. У своїй декларації з цього питання вона виразно заявила, що теперішні кордони є непорушні. В основі такого погляду лежить переконання, що оскільки нам удастся створити справді демократичну державу з функціональною демократичною правовою системою, то кордони матимуть чисто формальне значення. Коли політичне, господарське й культурне життя в наших країнах буде вільне від яких-небудь полегшень тій чи іншій етнічній групі, тоді можна буде встановити близькі міждержавні відносини, а проблема територіальних претензій втратить давню запальництво, перестане бути джерелом суперечок, які добре знаємо з минулого.

Ми вважаємо, що тепер ситуація сягнула своєї критичної точки — велика імперія стала на краю катастрофи й може нас приректи, особливо в екологічному розумінні. Отже, ми повинні змагати до об'єднання наших зусиль, щоб без надто великих втрат перейти за оци критичну точку. При основах нашої діяльності повинно лягти розуміння дійсної ситуації, а не імперіальні сентименти або загарбницькі плани.

— Все ж це питання набагато складніше, деяка небезпека, мабуть, існує. Це пов'язане не тільки з трудною економічною ситуацією Польщі й України, але й з негативними стереотипами все ще живими в наших суспільствах.

— Я дуже добре усвідомлюю собі ці труднощі, знаю як образ поляка в українській свідомості, так і українця в польській. Що такі стереотипи існують — правда, та все-таки б не занадто узагальнюють — на мій погляд, на Україні нема втипольського настрою. Щоправда, такі відчуття можуть бути в людей, яких скривджене внаслідок переселень, що здійснювалося зразу після війни або в рамках операції «Вісла». Годі дивуватися. Проте завжди підкрайнію, що не можемойти вперед, озираючись за себе. Правда, ми не повинні забувати про історію, та наш погляд на неї не може нагадувати погляду фанатика з залитими кров'ю очима; наш осуд мусить бути холодний, беземоційний. Оскільки не подолаємо емоцій, це свідчить, про нашу незрілість вирішувати завдання, які перед нами стоять. Якщо поринемо в міркування щодо кількості заподіянів одні одним кривд, хто скільки вбив людей — сто чи сто дві тисячі — тоді навіть не почнемо праці над нашими майбутніми відносинами.

Німеччина й Ізраїль якось унормували свої державі відносини — нам же робити це куди простіше. А ще звернімо увагу на те, що протягом багатьох років ми були рабами і про наші відносини рішав той, хто був понад нами. Тим-то думаю, що справи минулого слід облишити історикам — хай зглиблюють їх і сперечаються, нам же весь час спідкувати за завтрашнім днем, тому що наші рішення осуджуватимуть майбутні покоління.

— Який Ваш погляд на роль Німеччини в Східній Європі. Хоч якийсь нагадуючий Рапалло німецько-sovітський трактат здається мені далеким від здійснення, то зацікавлення Україною таки могло б мати якісь практичні результати. Аджє ФРН — це прекрасний господарчий партнер, а надто існує ж певна традиція українсько-німецької співпраці.

— Я б не надавав тій традиції надто великого значення. Її засвідчило по суті лише ХХ століття, а пов'язаний з нею український досвід не можна назвати однозначно позитивним. На мій погляд цю проблему слід розглядати в контексті майбутніх польсько-українських відносин, а ще вважаю, що в умовах нового європейського ладу цій квестії відводитиметься щоразу менше значення.

Зрештою годі що-небудь наперед сказати, тому що забагато чинників має вплив на хід подій в цій ділянці, натомість можна дати непряму відповідь. До речі,

польський непокій випливає з перспективи евентуального використання німецько-української співпраці яким-небудь шовіністичним рухом, що могло б бути некорисним вашій країні. Однак політичні рухи, сформовані останнім часом на Україні за характером помірковані, нема і одного відповідника російської «Пам'яті». Виходить, організації, яка виступила б з крайньою політичною програмою, не існує, інші політичні програми, як на мене, вільні від ксенофобії, антисемітизму чи інших негативних тенденцій.

— Чи не виникає в Вас побоювання, коли берете до уваги значення політики Горбачова для теперішнього пожвавлення, що в разі його відходу з політичної сцени, як це передбачають деякі спостерігачі, українському відродженню прийшов би край?

— Можливо, підкреслення ролі Горбачова й цезури, якою був його прихід до влади прозвучало заміцно. Чимало справ з-поміж тих, які викликають найбільше зацікавлення в добу перебудови, висували раніше дисидентські середовища. З другого боку, годі заперечити наявність проблеми, про яку Ви згадали.

Коли б Горбачов зазнав поразки сьогодні або завтра, то справді — теперішнє українське національне пробудження проминуло б безслідно, та коли б це мало статися за два роки, стануться невідворотні вже зміни. Усе залежить від часу.

Разом з цим розумію, що Горбачов це людина, яка хоче гарячого леду. Він прагне до демократизації імперії та паралельно ще й до втримання її; демократизація мала б охопити всі ділянки життя крім міжнародних відносин, а саме вони найбільше успадкували від старого порядку. Апарат репресій саме й змагає до втримання *status quo* під цим оглядом. Парадокс полягає в тому: щоб імперія могла існувати, необхідно її здемократизувати, а люди розуміють демократію як можливість творити незалежні держави.

— А чи українська еміграція з її прекрасною зорганізованістю та великим інтелектуальним потенціалом у США й Канаді якимось чином впливає на це?

— Оцінюючи цей вплив треба бути дуже обережним, протягом багатьох років на Україні поширювалося стереотип емігранта-фашиста, зрадника. Через це виникли певні труднощі при встановленні контактів. Проте, здається, вони поволі слабшають. Насамперед от що — ми навчилися нормально розмовляти по телефону, тепер швидкий обіг інформації відбувається без страху, почалися наукові контакти, напр., ми відновили діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка, і хочемо, щоб об'єдналося з закордонним тезком. Уже плануються перші спільні публікації. Труднощі щоразу менше відчуваються й в інших ділянках. Почали приїжджати українські бізнесмени, велика група приїхала нещодавно разом з канадським прем'єр-міністром Малруні. А щодо української літератури, чи то еміграційної чи то незалежної, то рестрикції тут набагато гостріші ніж щодо російської літератури. Та все ж течія більшає.

У розмові взяли участь: Іренеуш Бялецький, Віктор Длуський, Томаш Яструн, Марцин Круль, Войцех Зайончковський, Ян Зелінський.

«Res Publica», nr 4/90

переклав: Богдан Гук

Володимир Мокрий

Поляків і українців сьогодні, учора, завтра *

Десятилітньою вже давнини польсько-українські контакти хтозна чи не найдраматичніші в історії міжслов'янських, а навіть міжнародних стосунків, тим-то і в ділянці дослідів вони й надалі сповнені невирішених проблем, та все ж і відкриті.

Визначний представник польської науки й культури, Маріян Здзеховський, в одному зі своїх україністичних історико-публіцистичних нарисів написаному п'ятдесяти років тому дав такий початок-ствердження: «У думках не одного поляка українізм означає ляхів різати, становить синонім гайдамаччини»¹. А в наступній статті присвяченій українській квестії, опублікованій на кілька місяців перед смертю, тобто 1938 року, той же автор писав:

«Двотижневик „Бюлетин польсько-український“ наприкінці минулого року (1937) запропонував відповісти на анкету, як розв'язати польсько-українське питання... анкета вимагає позитивної відповіді — подати якщо не відповідь на розв'язання квестії, то принаймні вказати шлях, чи шляхи що до того ведуть. Натомість у даному разі це справа більше, ніж трудна».

«Немає — пиše один з найкращих знавців справи, п. Станислав Лось — рецепта на раптове оздоровлення ситуації». Його нема між іншим з твої причини — обяснював Маріян Здзеховський — що про Україну ми нічого не знаємо й знати не хочемо. Якась Австралія нам цікавіша, ніж наші найближчі побратими, сусіди й співгромадяни. «Польські занедбання в ділянці україністики — читаємо в одній з відповідей на анкету — мали програмовий характер...»².

Сьогодні «українізм» подібно до того, як і п'ятдесяти років тому, для багатьох поляків означає й далі «ляхів різати» і вони здебільшого асоціюють його з діяльністю УПА — Української повстанської армії. У нашій країні знання про Україну зводиться найчастіше до думки, що значна частина українського суспільства зробила ставку на Німеччину, а жертвою співпраці стали тисячі поляків. Таке переконання повоєнного покоління поляків підсилює між іншим книжка Й. Гергарда «Заграви в Бещадах». Як пише Й. Вроня «Багато туристів, що прибувають в Бещади дивиться на ті події найчастіше через призму «Заграв в Бещадах» Й. Гергарда — найпопулярнішого (11 видань) роману, де змальовано той період історії. Послужив він як база фільмові «Огњомістж Калень» (сценарій та режисерія Є. й Ч. Петельські, 1962)³.

Про наслідки впливу цієї книжки подрібніше писав я на сторінках «Тигодника Повшевного» (1981, 46-47 чч.). Тут хочеться тільки підкresлити, що зважування заподіяних один одному кривд веде нікуди. Кошти зберігання давніх, відіgravання нещодавніх і непоборювання й тепер наявних претензій, а то й ворожості між поляками й українцями занадто високі, щоб надалі витрачатися, а перервати цей нищівний процес під силу тільки рефлексії над генезисом польсько-українських конфліктів та спробам указати бальові місця неодновічних же драм обох народів в шістсотрічному ланцюгові причин і наслідків, акцій і реакцій. Унаслідок постійної уваги тільки до наслідків конфліктів нарізно від цілої низки обумовлень, якими

* Презентована стаття була написана 1984 року з призначенням для т.зв. «українського номера» католицького місячника «Znak». Після вступної згоди на публікацію запланованих матеріалів з української проблематики, значну частину вилучено. Тим-то стаття кілька разів друкувалася в незалежних виданнях, між іншим у католицькому часописі «Spotkania» № 33/34.

У «Znak» стаття з'явилася у поточному році (№ 413-414).

були викликані та часто анти-історичного способу аргументування створюється тенденційний і однобічний образ українця. Хтозна чи отої негативний стереотип мав би таку живучість, коли б ширші маси польського суспільства пізнали причини польсько-українських конфліктів також міжвоєнного часу та дані про мартирологію українського народу в II світову війну і його боротьбу з гітлерівським агресором.

За статистичними даними опублікованими недавно на Україні, у останній війні згинуло біля 6,4 млн українців (у цьому числі 1,3 млн на фронті) при всіх утратах СРСР 20 млн людей (у цьому числі 13 млн солдатів). Це означає, що переважна більшість утрат цивільної людності СРСР припадає на Україну, а при показникові 20% воїнів радянської армії, серед усіх загиблих на фронті було 10% українців. А надто в рамках масових депортаций на роботи в Німеччину вивезено з України понад 2 млн людей. Матеріальні збитки України дорівнюють 42% усіх збитків СРСР. Знищенню зазнало багато бібліотечних зборів (ок. 50 млн томів), музеїв, наукових інститутів, пам'яткових церков, монастирів, десятки театрів, кіно й біля 200 тис. житлових будинків. Руїною заляг Київ, Харків, Донецьк, Чернігів, Полтава, Запоріжжя, Житомир та багато інших міст і сіл України. Це руйнування сталося на Україні як унаслідок нападу 22.VI.1941 року тодішньої Німеччини й Румунії на СРСР, так і відступу Червоної Армії, якій військово-стратегічні вимоги наказували вдатися до тактики спаленої землі, згодом її застосують також відступаючі німецькі війська. Визначний український письменник й режисер Олександр Довженко у своєму щоденнику під датою 06.XII.1943 року записав:

«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Згинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорала війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців... І коли я чую обвинувачення за „Україну в огні“ (роман написаний 1943 року й засуджений самим Сталіном, опублікований в скороченому варіанті в 1966 році в Києві в п'ятитомному виданні творів Довженка — В. М.) у націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене. Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано усі сустави, з мене давно вже витекла трохи чи не вся кров. Чого ж ти. Я вже не стою на ногах, я німію, а ти й ще боїшся мене!»⁴.

На жаль, конкретні дані про жертви й внесок українського народу в перемогу над гітлеризмом (крім неповних цифр, що спорадично появляються в наукових монографіях) годі знайти в якому-небудь підручнику історії для початкової, середньої чи вищої школи, а навіть в Загальній енциклопедії ПВН. Натомість у підручниках з історії всіх вищих шкіл є інформація про діяльність «українських банд УПА» це переважно і є єдиний контекст, що в ньому післявоєнні покоління випускників початкових, середніх в нерідко й вищих шкіл запам'ятають слово «український», «українець». А темою Української повстанської армії займається ще й белетристична література різних жанрів, вона досить суб'єктивно й спрошенено показує лише невеличкий шматок цілої проблеми, якою була діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та УПА. У той же час до історичних праць, де робляться спроби встановити витоки ОУН й прослідкувати її діяльність та визначити масштаб співпраці українських націоналістів з фашистською Німеччиною мають доступ тільки дуже вузькі кола спеціалістів.

Тобто в цілому суспільство сприймає участь українців в II світовій війні через призму таких, а не інших підручниковых інформацій та широко доступної літератури типу «Сонечко над Солинкою» або «Земля» Яна Бжози, которая квіміщає в собі багато автентичних подій, спостережених чи то пережитих автором», а її «клейтмотив становить трагічна доля мешканців польського села Витвиця, на яке

безнастінно нападають банди українських націоналістів». Аби не полишити читача наодинці з пропонованою від письменника проблематикою і дбаючи за «канлежну» едукацію суспільства, видавництво «Сълонськ» додало до третього видання роману «Земля» післяслово Фелікса Форнальчика, який робить між іншим такі узагальнюючі висновки:

«Прив'язання до землі було характеристичне як для польських селян, так для українських, та все ж описані Бжозою події доказали, що добрими, чесними — ота зміфологізована праця хлібороба — чинила передусім польських селян. Видимо, стали спрацьовувати тут якісь інші, додаткові чинники, що позначалися викривленням на одних, та не в однаковій мірі позначалися на других»⁸.

За що мають українці землю і ким чинить українців хліборобська праця, довідається кожен, хто дістане «Землю» української письменниці Ольги Кобилянської чи «Землю» Олександра Довженка, що її фільмову адаптацію внесено в список дванадцяти найкращих фільмів світу на міжнародному конкурсі в Брюсселі в 1958 році. Проте проблема в тому, що після прочитання «Землі» Бжози і Форнальчикового післяслова читача не цікавить «Земля» українця Довженка. Єдине польське видання вибраних творів цього письменника тиражем п'яти тисяч примірників у 1976 році, й досі можна знайти в книгарнях з здешевленими книжками⁹.

З подібних причин майже не дійшла до ширших мас польських читачів найкраща як досі збелетризована біографія українського пророка Тараса Шевченка «Українські ночі або родовід генія», що належить перу поляка, Єжи Єнджеєвича. Проте книжка не попала в список книжок для обов'язкового прочитання в школі, немає її теж в багатьох бібліотеках. Три кількотисячні наклади випущені Людовим видавничим кооперативом купили собі передусім українці з Польщі, а також з західних еміграційних осередків.

Наявний сьогодні в Польщі брак зацікавлення українською культурою — це великою мірою результат багатолітньої видавничої політики, яка, віддаючи перевагу книжкам типу «Земля» Бжози чи (рекомендованими до шкільних бібліотек) Гергардовим «Загравам в Бещадах», кількома масовими перевиданнями цих книжок спричинилися до вироблення й закріплення несправжнього образу польсько-українських стосунків та мала вплив на виникнення помилкових уявлень польського читача щодо духовного життя українців. Безсумнівно, що на ріст зацікавлення українською культурою та на зміну ставлення польського суспільства до українців вплинуло б приближення польському читачеві творів найвизначніших творців української культури, і насамперед доведення до відома громадськості вже існуючих установ істориків щодо причин і перебігу польсько-українських конфліктів.

Про причини конфліктів в міжвоєнний період

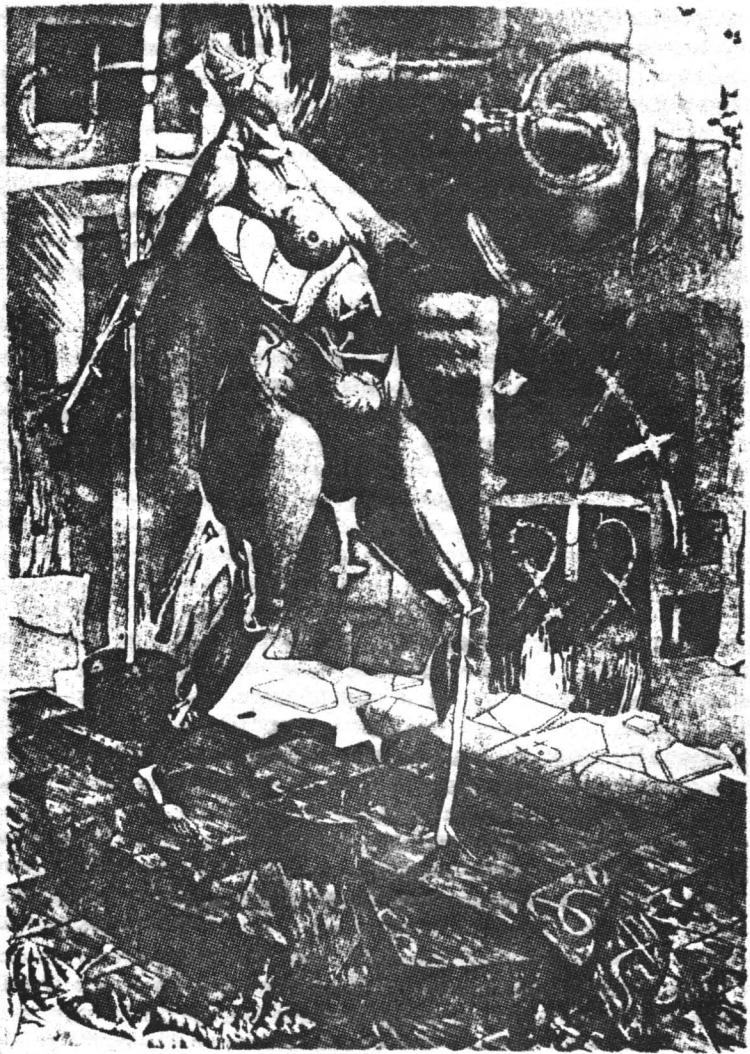
У добу II Речі Посполитої причиною дедалі глибших польсько-українських зударів був факт, що польське суспільство безперервно жило мрією з минулого століття про самостійну Польщу з межами з 1772 року. Поляки, за дуже малим винятком, не спромоглися тоді на визнання освітньо-культурних, а куди вже політичних прав новітньої української нації, що протягом цілого XIX ст. творила свою свідомість і кшталт. Біля 20% її (десь 5,5 млн. з-поміж 30 млн. українців перед війною) проживало в Східній Галичині (Західній Україні) — складовій частині II Речі Посполитої. Будучи в багатонаціональній польській державі найбільшою і найактивнішою національною меншістю, проживаючи на власній території, усвідомлюючи свою окремішність, українці даремно добивалися належних їм прав. І далі не було в них установ, які регулювали і розв'язували б наростиючі суспільно-культурні, освітні, а також політичні проблеми, «насправді ж українська

людність у Галичині посідала перед 1918 роком більше прав, ніж у відновленій Польщі⁷.

Як відомо, у Галичині вже в першій половині XIX ст. внаслідок діяльності західноукраїнських будителів з літературного гуртка «Руська Трійця», що започаткував національне відродження, почали творитися українські партії та організації, розгортаючи культурну, суспільну й політичну діяльність. Цей рух щоразу виразніше орієнтувався опозиційно щодо поляків, які «були схильні заперечувати існування окремої української національності, добачаючи в еманципації малоруського люду небезпеку в своєму змаганні до реституції польської держави з 1772 року»⁸. У такій ситуації боротьба українців за навіть мінімум прав постійно перебувала в опозиції до поляків і мусила вести до росту польсько-українських антагонізмів. Замітив цю проблему на початку ХХ ст. В. Фельдман, що в 1902 році, висловлюючись з приводу «українського питання», між іншим писав: «Здавалося б, що народ спрагнений справедливості як середньовічний грішник божого милосердя, що народ викреслений з карти держав, нагадуючий про себе народам тільки актами мучеництва, що народ той повинен учинити справедливість підваженою буття, ціллю й ідеалом. А проте... Несправедливість супроти русинів — це одна з найсумніших справ успадкованих від шляхетської Польщі. Засимілювавши жменю руських бояр і шляхти, вона з погордою відштовхнула від спільногоЛона духовенство й руський люд. Дарма цей люд морем крові засвідчував свою волю жити, даремно з рані тої відкритої найкращі сили Польщі спилили, дарма справа «дисидентів» завдала Речі Посполитій удар вирішальний? Польській шляхті не під силу віні перетравити русинів, ані їх визволити — безмежні претензії, не підтримані ні законом, ані силою, щоб їх здійснити, залишила вона нинішній Галичині. І ось після того минулого страшного, після років спокійної національної праці русинів, яка принесла ряд творчих розумів, хоча навряд чи важливих світовій культурі, та все ж вагомих пionerstvom своїм літературним для русинів, після творів цілої плеяди письменників, почавши від Котляревського, а кінчаючи на Шевченку Й. Фед'ковичу — Ян Лям увів у життя формулу, що русинів створив... герцог Стадіон» (Франціск, призначений губернатором Галичини від австрійського уряду 1847 року — В. М.)⁹.

Польсько-український конфлікт загострився в травні 1918 року, коли під тиском польських політичних угруповань віденський уряд оголосив недійсним тайне порозуміння, підписане трьома місяцями раніше в Бересті з репрезентантами існуючої від 1917 року української держави, тобто Української Народної Республіки, яку проголосила Центральна Рада, а її генеральним секретарем військових справ став Семен Петлюра. Силою цього трактату Австро-Угорщина погоджувалася на приєднання Холмщини до України та на створення у Східній Галичині автономної української провінції, що радісно прийняли українці, маніфестуючи м.ін. у Львові. Після розчаровання спричиненого скасуванням берестейського договору, українські діячі в Галичині почали підготовувати власну бойову організацію, щоб здійснити свої державницькі плани. Уже кількома місяцями пізніше, побіч функціонуючої від 1917 року української держави з центром у Києві, виникла друга самостійна українська держава (Західно-Українська Народна Республіка), проголошена 13 листопада 1918 року у Львові Українською національною радою, що її попереднього дня сформував під своїм проводом Євген Петрушевич.

Опанувавши територію на схід від Сяну, включно з Львовом (на якій українська людність була більшістю, біля 75%), довелось галицьким українцям віддати частину Львова, де поляки зорганізували його збройну оборону, що й започаткувало польсько-українську війну. Після переходу Львова в польські руки Секретаріат Західно-Української Народної Республіки перенесено до Станіслава, де Секретаріат виготовив акт про федераційне об'єднання ЗУНР з Українською

Ігор Подольчак

Народною Республікою, яку під цю пору очолювала Директорія (створена діячами бувшої Центральної Ради). Торжественне проголошення цього акту відбулося у Києві на площі св. Софії 20 січня 1919 року.

Західно-Українська Народна Республіка «протримувалася аж до літа 1919 року весь час ведучи війну з Польщею на дедалі меншій території»¹⁰. Польсько-українська війна, сповнена особливої й безглуздої жорстокості, та знищенння суверенної української держави польським військом (після невдалого наступу українських військ за браком боеприпасів) стали джерелом довгої ворожості галичан до поляків.

Міркуючи над проблематикою Східних кресів у міжвоєнний період на сторінках місячника «Нурт» (1984, 4-5 чч.), Єжи Томашевський сказав, що «Західно-Українська Народна Республіка у 1918 році була твором так же добрим, або так же злим, як і польська держава, що тоді творилася й також не має ще земель прусської займанщини, бо ж оце й твориться. Це Народна Республіка була зачатковою державою, подібно як і польська держава. Так як і в нас, так і там є хаос, так само щойно організується адміністрація й армія, господарче життя й право. Ситуація польської держави була краща тим, що було в ній власне представництво в Парижі й тим-то могла випереджати всякі українські заходи... Що важливо — це була держава, яка починалася дуже демократично й толерантно. З різних спогадів, що я читав, виходило, що польська меншість у цій державі могла користуватися своїми правами, напр., могла засновувати польські школи. У всякому разі, практична діяльність цієї держави супроти поляків була доволі пристойна. І ми цю державу розбиваємо».

Після збройного вирішення боротьби за Східну Галичину на користь Польщі як українці, так і поляки запобігали в західніх урядів за підтриманням своїх планів розв'язати політичну ситуацію цієї території. 25 червня Рада послів Антанти дозволила Польщі на тимчасову окупацію Східної Галичини, та накладала на владу II Речі Посполитої обов'язок дотримувати повну автономію її та створити український університет у Львові. Проте поляки, не дотримуючи міжнародних зобов'язань, проводили на східних землях політику доконаних фактів.

У цю пору на зайнятих поляками теренах Східної Галичини розташувалася переможена в боротьбі з Денікіним армія київської Директорії під командуванням Петлюри. У вересні 1919 року Петлюра склав перемир'я з Польщею, а в квітні наступного року підписано політичний договір і обопільне порозуміння, яке гарантувало права національним меншостям. Польща зобов'язалася не підписувати договорів з іншими державами, що були б скеровані проти польсько-української спілки й порушували б українські інтереси. Директорію Польща признала законним урядом самостійної України.

Відмова Петлюри від Східної Галичини та його ж згода на демаркаційну лінію на Збручу припиняли існування Західно-Української Народної Республіки як суб'єкта міжнародного права. Уряд Петрушевича переїхав у Відень, а уряд Директорії, не схвалюючи складеного від Петлюри польсько-українського трактату, подався на демісію. Натомість армію Української Народної Республіки (київської) переформовано в дві дивізії. Українські війська взяли участь у спільному польсько-українському поході на Київ, який здобули на кілька днів 6 травня 1920 року.

У результаті проти наступу радянської армії й після відступу польсько-українських військ з Києва цього ж 1920 року, 12 жовтня Польща й Радянська Росія уклали перемир'я в Ризі, що й означало зірвання польсько-українського договору укладеного з Петлюрою. Уже на початку листопада на петлюрівські війська (стан: 39 тис. солдатів, 8 тис. коней, 2 панцирні поїзди, 3 літаки) почала наступати Червона Армія, — зазнаючи тяжких утрат, відступили вони за Збруч, де їх інтернуvala польська влада. Самого ж Петлюру вивезено в 1924 році у Париж, де

двоюма роками пізніше застрілив його львів'янин Шалам Шварцбардт.

Польсько-українські відносини в Східній Галичині ускладнювалися ще й через зовнішні чинники: Радянський Союз попри положення Ризького трактату не полішив постійно цікавитися долею галицьких українців — частини українського народу проживаючого переважною масою в Українській Радянській Республіці, що часто проявлялося в виступах, також і після рішення Ради послів, яка остаточно затвердила східний кордон Речі Посполитої в березні 1923 року; також Англія і Франція не випускали галичан з поля своїх спостережень, намагаючись гррати українською справою проти СРСР (це було пов'язане ще й з участю капіталів цих країн у нефтовій промисловості в Східній Галичині); думаючи про власні політичні цілі українською проблемою цікавилася Чехословаччина, а перш за все Німеччина.

Українська квестія набула міжнародногозвучання й була щоразу більшою проблемою для II Речі Посполитої, а разом з цим її влада змагала до підпорядкування українців та накинення їм своєї культури, тому що «державний інтерес, інтеграція земель і зміцнення держави пов'язувалася з політикою асиміляції української людності, а відрізнялися тільки щодо вибору засобів її продовження»¹¹.

Урядова політика національної асиміляції мала за наслідок зміцнення відчуття національної відрубності серед української людності та ріст спротиву польській владі, що перетворився на боротьбу за національні права здобуті в добу Австро-Угорщини. Проти ситуації з часів австро-угорської монархії на терені включенному до відновленої Польщі, українці зазнали значних утрат, особливо ж у ділянці шкільництва. Тільки у львівській кураторії кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 2436 у 1922/23 році до 457 у 1934/35 році. Окрема проблема — марні заходи українського суспільства створити український університет у Львові, де після ліквідації українських катедр в Університеті Яна Казимира протягом кількох років функціонував підпільний університет: на 65 катедрах навчалося біля 1500 студентів¹². Його зліквідовано шляхом поліційних репресій.

Не погоджуючися на заснування українського університету у Львові, тодішній польський уряд запропонував українцям Станіслав, однак тоді «кмешканці» Станіслава склали вроčистий протест, доводячи, що це польське місто і ніякого українського університету там не потрібно¹³. Щойно 1930 року створено Український науковий інститут, без прав вищої школи, поза Львовом, на етнічно польській території — у Варшаві. Студіювати в польському університеті Яна Казимира у Львові українці могли, проте були різні обмеження й умови, як от: охочому поступити на навчання необхідно було мати польське громадянство й відбути військовий обов'язок у Польському військові. У результаті такої національної політики відсоток української інтелігенції дорівнював 1%, проте й ця невеличка група мала малі можливості поступити на роботу. За даними з 1931 року, на Волині було 59% неграмотних, а в Галичині — 39%. Постійно скорочувано українське початкове шкільництво, а українська інтелігенція часто була безробітною.

«Дискримінація українського шкільництва викликала реакцію людності, яка почала переходити до форм відкритої боротьби за свої права. Майже не щодня здійснювалося т.зв. шкільний саботаж: вибивання шибоку у школі, зривання шкільних шильдів, державних знаків і портретів, нищення польських книжок і внутрішнього обладнання класів. Бувало й так, що побоїв зазнавали польські діти й вчителі.

Такі виступи давали адміністрації привід для репресій, стягання оплат за заподіяні збитки, виставляння сторожі, для арештів і вироків. Ці дії мали за наслідок ріст ненависті й антипольських настроїв»¹⁴.

Дедалі глибший польсько-український конфлікт загострився в 1921-25 рр. ще й тому, що до боротьби за свої права приєдналося українське село, його прямо

примушено це зробити. Чи могло статися по-іншому, якщо 50% землі у Волинському, Станіславському, Тернопільському й Львівському воєвідствах належало польським власникам. З-поміж 2794 маєтків площею понад 50 гектарів лише 208 було в руках українців. Страждаюча нестачею землі й проживаюча в справжній нужді українська людність особливо обурилася акцією спроваджування на терен Східної Галичини поселенців з центральної Польщі. Майже 90% військових поселенців не цікавилося своїми господарствами, яких було майже 3 тис., лежали вони перелогом. Тільки деякий відсоток власників проживаючих постійно в Польщі здавав свої господарства українцям в аренду за половину врожаю. Спрагнені землі українські селяни підпалювали двірські місця, нападали на пости поліції та уряди. Проти них влада посилала каральні загони війська й поліції, які почали пасифікацію українських сіл. Поліційний терор посилився ще після травневого перевороту, що, однак, зустріло збільшений опір української людності. У 1929 році хвиля страйків рільників і сільської бідноти поширилася на 20 повітів й біля 120 сіл, де страйкувало коло 50 тисяч українців. Горіли фільварки й поскиртований врожай. Щоб зліквідувати зростаючий опір українського села, уряд призначив озброєні відділи поліції й спеціальні військові відділи. «Пасифікації» стали ще жорстокішими, ніж у 1921-25 рр. У 1930 році вони відбувалися за планом. Кожне село, куди прибула каральна експедиція мусило зібрати контрибуцію на прохарчування солдатів. У командира загону був список найактивніших політично й культурно селян. Вони зазнавали всякого терору відповідно до того, які були командиреві вподобання. Частими були труси в українських крамницях і кооперативах, у ході яких «випадком» змішувано цукор з сіллю або поливано муку нафтою, знищуючи таким чином українське кооперативне або приватне майно.

Під час пасифікації арештовано 30 бувших українських послів та кілька тисяч українців. Від полум'я потерпіло майже 800 українських і білоруських сіл (здается, це число трохи завелике — В. М.). Згідно з наказом Юзефа Пілсудського, війську треба було уникати кровопроливання, зате з цілою безпощадністю здійснювати поліцейський терор.

Пасифікація 1930 року тривала десять тижнів, звичайно, не все відбулося без крові. Траплялися сутички поліційних відділів з цивільною людністю. Особливо відомим стали стріли поліції в натовп в Батятичах і Гребенному... У 1934 році санаційний уряд заснував у Березі Картузькій концентраційний табір. Ув'язнення в ньому відбувалося без судового присуду достатнім було рішення поліції, у таборі найбільше було революційних діячів, а також членів легальних опозиційних та націоналістичних партій¹⁶.

Щойно останнім часом у колах дослідників почалися дискусії про іншу проблему тридцятих років, яка ще не давно промовчувалася — «висаджування в повітря політично та військовою владами православних церков»¹⁸, що, на думку Кароля Гурського ніяким способом не сполучалося з пасифікацією, тим-то Холмщина була зовсім спокійна, а українська діяльність була тут дуже слаба проти того, що в Галичині. Приводом для висаджування не були репресії за що-небудь, просто нищено невживані церкви. Однак траплялося висаджування діючих церков. До цього приєднувалися ще й дошкільні прічипки Корпусу охорони пограниччя до православного духовенства, через що православні єпископи зверталися до президента й прем'єра з листом, та він не приніс яких-небудь результатів. Праця о. Януша Кані «Ліквідація церкви на Любельщині в міжвоєнний період» подає, що зруйновано тоді 107 церков, а 3 спалено¹⁷.

У передвоєнній Польщі на терені Східної Галичини діяли дві нелегальні (Комуністична партія Західної України — КПЗУ¹⁸ та Організація українських націоналістів) й девять легальних більших українських партій або політичних організацій з власними програмами й різним ставленням до польського уряду.

А надто існувало ще кілька динамічних суспільно-культурних організацій, напр., «Просвіта» (у 1939 році налічувала 300 тис. членів) чи стотисячний «Союз україною», «Рідна хата», «Рідна школа», «Сокіл», Спортивно-гімнастичне товариство «Луг», велика кооперативна організація «Маслосоюз», що в рік продавала біля 3412 тонн масла.

Найбільший вплив на кшталт стосунків між польською владою і українською громадськістю мало Українське національно-демократичне об'єднання — УНДО. Була це партія антирадянського спрямування, стала на боці санацийного уряду, категорично засуджувала виступи й страйки українських робітників і селян, що проявлювалося м.ін. в декларації лояльності посланій під час поліційного терору і пакетів села міністрові внутрішніх справ Феліціянові Славой-Складковському. Проте ця партія вимагала в уряду виконати постанови Ради послів з 1923 року тобто надати Східній Галичині автономію в рамках польської держави, позаяк це й була умова, під якою цю провінцію отримала Польща. Змаганнясясятили автономію українські частині Галичини — це була ундівська програма максимум. Програма мінімум же передбачала розбудову різного типу шкільництва, поправу соціальних умов життя українського суспільства та розширення можливості праці для української інтелігенції. УНДО мало впливи серед українських культурних, освітніх і господарчих організацій, як от «Просвіта», «Рідна школа», Український земельний банк та «дуже несміливо під тодішню пору висувала програму самостійності України, поки що змагаючи до втримання *status quo* та співпраці з буржуазною Польщею, усі сили відвела на боротьбу проти революційних українських мас»¹⁹.

Крім УНДО й восьми позосталих легальних партій, розвиває діяльність наче б відповідник Національної демократії — Організація українських націоналістів — ОУН звичайно ж, нелегально у підпіллі. ОУН мала антикомуністичний і антипольський характер²⁰. На оунівський клич боротьби проти «польської окупації» Східної Галичини відповіла частина західноукраїнської молоді й інтелігенції, що була свідком дедалі більшого занепаду української справи в післявоєнній польській державі. ОУН діяла в міжнародному масштабі, скоріше дипломатичні, ніж ідеологічні контакти мала з подібними угрупованнями у Франції, Румунії, Італії, Чехословаччині, Канаді, США, Бразилії, Німеччині та інших країнах.

У момент захоплення фашистами влади в Німеччині УОН налічувала біля 30 тис. кадрових членів. Дотеперішні зв'язки з Берліном поміцнішли після приходу Гітлера до влади. Тоді-то розвідка німецького уряду почала перебирати під свою опіку справи українських націоналістів. Їхні сподівання скидалися на надії й дії поляків перед вибухом І світової війни, коли вони скористалися з німецького підтримання й допомоги. Українські націоналісти сподівалися, що ІІ світова війна доведе до з'єднання України та її визволення й таким способом розв'яжеться українське питання. Український рух значно пожававішав під впливом росту напруги в міжнародних відносинах. Українські націоналісти пронімецької орієнтації з надією зустріли вибух війни. Натомість віце-маршал Сейму Василь Мудрий після вибуху польсько-німецької війни складає від імені легальних українських партій декларацію лояльності супроти польської держави. У вересневих боях українські солдати й офіцери виконали обов'язок, серед них були відзначенні хрестом *Virtuti Militari*, 20 тис. попало в німецький полон. Українська диверсія (напади і обеззброювання польських солдатів) почала з'являтися разом з щораз видимішою перспективою мілітарної поразки Польщі, здебільшого на Поліссі й південній Галичині.

Перші місяці німецької окупації в Польщі розочаровують частину українських націоналістів, їх вплинули на поглиблення ще довоєнної незбіжності поглядів всередині ОУН, м.ін щодо стосунку до німецької політики. Уже на початку 1940 року (10 лютого) стається розкол в ОУН на «старих» (пронімецькі діячі — Мель-

ник, Кубійович) та «молодих» (самостійники: Бандера, Шухевич, Стецько). Німецька влада, добре розуміючи настрої української людності, невеликими заходами змогла втримати при собі українських союзників аж до початку німецько-радянської війни. Однак уже під час окупації Польщі, крім лояльності співпрацюючих з III Рейхом націоналістів з обох крайніх крил Організації українських націоналістів, тобто ОУН-мельниківців і ОУН-бандерівців, були в названих крилах люди відмінних переконань, які творили законспіровані від гітлерівців організаційні структури в краю, цебто в Генеральному губернаторстві й на терені Галичини, а також в еміграційних осередках, розкинених по всій Європі. «Націоналістичний табір не був моноліт. Значна його частина — це люди поглядів дуже далеких від афірмації фашистських ідей» — доводить у своїй праці Ришард Тожецький²¹.

У період підготови III Рейху до нападу на СРСР зацікавлення німецької влади українськими націоналістами зростає. Організуються парамілітарні й поліційні відділи, згодом використовувані під час наступу при пакифікаціях та поборюванні радянського партизантського руху. У день агресії Німеччини й Румунії на СРСР скликано конгрес, який створив Український національний комітет для об'єднання націоналістів в еміграції. У своєму першому документі УНК схвалив пропозицію посплати генеральному губернаторові Гансові Франкові декларацію та маніфест про створення «з'єднаної, самостійної української держави» з столицею в Києві. Збентежена цим фактом німецька влада, посилаючися на те, «що конгрес проголосив виникнення української держави без порозуміння з німецькими владами», арештувала націоналістів-членів майбутнього українського уряду, включно з Степаном Бандерою. Варто згадати, що у гітлерівських концтаборах згинули два брати Бандери. Він сам, виконуючи протягом деякого часу обов'язки офіцера в українському батальйоні «Нахтігаль», від червня року 1941 до половини 1944 року (час виїзду в Туреччину, а згодом в Італію) перебував у в'язниці й був відсунений від політичної діяльності.

Утворений у травні 1941 року в складі 700 осіб «Український легіон» перетворено згодом у батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», що стали відділами Абвери і разом з німецькими військами ввійшли на територію Східної Галичини. Мала група людей співпрацююча з німцями не йде в порівняння з цілим українським народом (тридцятимільйонним перед вибухом війни), та мала великий вплив на стереотип українця в очах поляків. Цим між іншим слід пояснювати той факт, що як польська людність, так і, на жаль, історики всюди називають українськими відділами загони власовців придушуючих Варшавське повстання. Правдивості найновішої історіографії не витримує також теза про українців з батальйону «Нахтігаль» як убивців львівських професорів, у тому числі Тадеуша Боя-Желенського.

Після входу до Львова 30 червня 1941 року диверсійної групи Теодора Оберландера разом з батальйоном «Нахтігаль», розгортаюча там уже свою політичну діяльність група Ярослава Стецька захопила при допомозі Оберландера львівську радіостанцію й проголосила самостійність України. Разом з цим звернулася за визнанням України до урядів-союзників III Рейху, тобто до Італії, Румунії, Угорщини, Японії, а навіть Ватикану²². Сформований 6 липня 1941 року уряд Ярослава Стецька, по кількох днях німці заарештували. Разом з ним опинилося у в'язниці, спершу в Кракові на Монтелюпіх, а відтак в Ораніенбурзі, багато бандерівських діячів. Віднято зброю та розпущені також міліцію ОУН, а після захоплення цілої Західної України розпущені також батальйон «Нахтігаль», що, як згодом з'ясувалося, наказав сам Гітлер, який на секретній нараді вищих командувачів в червні 1941 року наказував, щоб «ніколи не допустити до того, аби зброю носив хто-небудь інший крім німців... Тільки німець має право носити зброю, та не слов'янин, не чех, не козак і не українець...»²³.

На Україні почалися масові облави, виваження людності до III Рейху, жорстокий

терор й вбивства сотень тисяч українців у Львові, Харкові, Винниці, Житомирі, Полтаві, Запоріжжі, Києві та багатьох інших містах України. Тільки в Бабиному Ярі, що біля Києва, розстріляно 195 тис. людей, у даному разі переважно жидів. У час німецьких перемог на східному фронті українських націоналістів винищувано так як і решту людності. ОУН-бандерівці почали відомщувати; німці ж, удаючись до засади збірної відповідальності, підпаливали села, робили масові розстріли. Напр., за вбивство у 1942 році у Львові двох гітлерівських комісарів, німці розстріляли 100 українців запідозрених у контактах з ОУН-Б.

Унаслідок дедалі лютішого терору супроти української людності стихійно почали творитися українські партизантські відділи, виникала самооборона. Тоді-то члени ОУН почали працювати на місцях і брати під свій організаційний і політичний вплив уже діючі групи (побіч з ними весь час розвивається, окремо, щораз сильніший рух радянських партизанів). Творено відділи Української повстанської армії, що її Головний військовий штаб виник з перетворення головного військового штабу ОУН.

Провід ОУН-УПА прийняв тактику функціонування в партизантській формі й боротьби на два фронти: проти радянських відділів і проти німців, дотримуючися гасла «Ні Гітлер, ні Сталін». У 1943 році польсько-українські відносини робляться дедалі складнішими. У декларації Крайової політичної презентації від серпня 1943 року підкresлювалася «непорушність східного кордону». Подібне становище прийняла в березні 1944 року польська Рада національної єдності, нагадуючи в своїй декларації: «на сході Польщі необхідно втримати польський кордон усталений в Ризькому трактаті»²⁴. Українські націоналістичні угруповання від початку німецької окупації усвідомлювали заміри польського еміграційного уряду та Делегатури в країні щодо Західної України й Східної Малопольщі. Творячи програму боротьби за «Самостійну Україну», вони пристрасно поборювали плани відбудови Польщі в довоєнних межах»²⁵.

Українські націоналісти змагали до українізації Західної України між іншим шляхом витіснення польської людності (насамперед поселенців) й почали в 1943-44 роках заходи на Волині, Поліссі, у Східній Галичині й Холмщині.

Дедалі більші поразки на східнім фронті спричиняли прихильне в певній мірі ставлення німців до відділів УПА-ОУН, що боролися проти радянського партизантського руху. Тим-то влада III Рейху не чинила заходів з метою ліквідації ворожих також і її відділів українських націоналістів; не припиняла також їх терору супроти польської людності, що почав його, як указують історики, незалежний і непідпорядкований політичним центрам ОУН-УПА загін «Бульбя» (командував ним Тарас Боровець, за професією каменяр), особливо ворожого до комуністів, якого відділи розбили радянські партизани вже наприкінці 1943 року. І такий був початок трагічній братовбивчій боротьби. Німці ж лицемірно намагалися зіграти роль сторони, що не схвалює тих «червоних ночей». У дійсності саме вони показали способи позабутися невигідної людності. Часто вдавалися до прямих провокацій. До них слід зарахувати набір поляків до поліції, проти чого виступило польське підпілля, маючи ясний погляд на німецькі наміри. Гітлерівці постачали сторонам зброю для самооборони²⁶.

Підпаливання польських сіл, обезлюднювання, а часто й вбивства вибраних їх мешканців (бувало, гинули цілі села) бульбівцями, членами ОУН і відділами УПА мали за результат творення укріплених таборів, де оборонялася польська людність. У найбільшому з осередків самооборони польської людності в місцевості Пжебраже, що біля Ківерців, опинилося 25 тис. втікачів, крім поляків знайшлося там спокійнє місце також багатьом жидам та українцям.

За сприяння радянським партизанам, що намагалися поборювати відділи ОУН-УПА, так само горіли й українські села й гинули їх мешканці. Автори «Дороги нікуди», звідки весь час подаються цитати, розповідають про низку прикладів.

«Нормальною справою було скривання поляків, полегшування втечі або остерігання перед націоналістами, за що УПА карала смертю, трактуючи такі факти як «зраду». Українська людність Волині й Східної Галичини здебільшого не ставилася до поляків вороже, а часто — навівріт, багато поляків з цих земель саме своїм сусідам-українцям завдає життя. За поміч польській людності націоналісти з ОУН і УПА забили багато українців, інколи пакифікували цілі села. Попри це багато українців на Західній Україні заступалися за поляків»²⁷.

Весь час спід пам'ятати, терор відділів українських націоналістів розгортається на захід від Збруча, польських втікачів за Збруч зустрічала там опіка, зрозуміння і пристановище тамтешніх українців.

Кількісні дані отримані з досліджень над періодичними звітами окремих командувань Крайової армії передаваних Делегатурі уряду вказують, що «на Поліссі, Волині, Холмщині й Засіянні вбито приблизно 60-80 тис. поляків»²⁸. Втрат української сторони історики ще не усталіли. (Відомо лише, що під час кінцевого етапу боротьби з УПА в Бещадах і в інших південно-східних регіонах країни в 1944-47 роках загинуло біля 2 тис. поляків і біля 4 тис. українців).

Терористичні акції українських націоналістів проти польської людності полегшували й вміло використовували гітлерівці. «До польських сіл, які встояли перед УПА й іншими націоналістичними терористичними українськими загонами входили каральні німецькі експедиції, пакифікували, віднімали зброю, арештували чоловіків, розбиваючи таким чином оборону таборів і полегшуячи цим дії упівським відділам. Дуже часто гітлерівці вдавалися до підступів. За приклад їх лукавства може привести історія польської самооборони в Малинську, де поляки повірили в запевнення німецької адміністрації її опинилися в... концентраційних таборах...»²⁹

Значна частина пронімецько зорієтованих українців розчарувалася в гітлерівських обіцянках уже в перший етап війни, зокрема ж під час окупації Східної Галичини. Послідовно співпрацювало з німцями переважно мельниківське крило ОУН, яке мало значні впливи в Українському центральному комітеті. Мельниківці розвивали пронімецьку пропаганду, між іншим, вели агітацію за дивізією СС «Галичина», створену на території Рейху в квітні 1943 року, тобто під цю пору, коли прийшли перші німецькі армії на східному фронті. Цю дивізію — 11 тис. людей послано на фронт щойно в червні 1944 року, де ущент розбили її регулярні сили радянської армії. Уціліло біля 7 тис. людей, з-поміж них 4 тис. здезертирувало і перейшло до УПА, а 3 тис. зібралися наново. Німци розташували їх в Наваммер і переформувавши, призначили до охорони й пакифікації в фронтовому запіллі, що тривало аж до кінця війни.

Ришард Тожецький, автор книжки «Українське питання в політиці III Рейху 1933-45» підкреслює, що «шовінізм українських націоналістів глибоко корінівся в історичному досвіді цього народу протягом віків і в міжвоєнний період, унаслідок суспільно-політичної дискримінації, якої зазнавав український народ на його території під чужим пануванням»³⁰.

Проблема оцінки цілей, мотивів і методів діяльності українських націоналістів і Української повстанської армії складна. Крайні форми діяльності націоналістів необхідно засудити, як і всяку подібну дію. Детальні дослідження істориків над діяльністю ОУН-УПА все приносять нові обґрутовані міркування. Тільки спеціалісти спроможні оцінити всю багатошаровість, складність і драматизм тих подій. Під сучасний момент ідеться перш за все про зображення причин конфлікту польсько-українського, який загострився в 1918-1919 роках, посилився за весь міжвоєнний період, і накінець, проявився особливо сильним вибухом під час II світової війни.

Усталюючи джерела польсько-українських драм 1939-1947 років, слід пам'ятати про помилкову національну політику всіх польських міжвоєнних урядів,

зокрема ж щодо української меншості.

Великі політичні угруповання періоду II Речі Посполитої добачали польський національний інтерес в асиміляції української людності. І так, представники національно-демократичного напрямку з Романом Дмовським і Станиславом Грабським на чолі — як дводіть Мирослава Папежинська-Турек «закреслюючи візію національної польської держави, пропонували — і як політики намагалися її здійснювати — політику інкорпорації, відкритої полонізації і колонізації східних теренів держави», натомість пілсудчики, між іншим Тадеуш Головко й Леон Василевський «добачали можливість асиміляції української людності й залучення її до співпраці з польською державою шляхом надання їй деяких автономних прав в Галичині, а самоуправи на Волині»³¹. Програма воєводи Генрика Юзефського, що проводилася на Волині, й була пробою на практиці здійснювати федеративну політику Пілсудського з 1920 року, була закинена наприкінці 30-их років.

Волинський «експеримент» — це ще одне свідоцтво тому, як міцно розходилися інтереси поляків і українців в Східній Галичині, оскільки навіть пропозиція розв'язання проблеми й діяльність Юзефського, попри її не прийнятність для українців, не була підтримана польським суспільством, бюрократією, католицьким духовенством, а ще й нападала на неї ендеція³².

У цьому загальному нерозумінні української квестії, неврахування національних і політичних змагань галицьких українців розлягалися окрім голосі прихильників рівноправності українців. Ті не мали під цю пору відгуку серед польського суспільства, а сьогодні через багато причин заслуговують згадання.

Прихильники порозуміння з українцями

З польського боку справжніми прихильниками порозуміння були спершу в XIX ст. окрім вчені, що, як напр., Єжи Самуель Бандке або Зорян Доленга-Ходаковський, визнавали мову русинів мовою окремого українського народу, а не як більшість — діалектом одного з польських племен, та такі політичні діячі як хоча б Ярослав Домбровський чи Людвік Мрочковський, які добавали прогресуючий швидкими темпами процес виникання новітньої національної свідомості серед українців і білорусів та надавали цим зростаючим народам право на незалежне вирішування власної долі на власній землі, пориваючи, отже, з концепцією Польщі в межах до поділів.

Також в міжвоєнний період серед польських угруповань існували малі конциліаційні течії. Одним з найвидатніших представників полюбовного розв'язання українського питання був згадуваний вже Маріян Здзеховський, його погляди заслуговують на характеристику хоча б через те, що багато передбачень цього письменника-мислителя сповнилося, а свої висувані гасла рівноправності всіх народів він спирає на універсалні вартості християнства. Ці вартості він протиста-

Ігор Падальчак

вляв щоразу повсюднішій серед різних народів деструктивній націоналістичній ідеології. У рефераті зачитаному в 1923 році на рільничому з'їзді в Вільні, на якому були делегати з цілої Польщі, Здзеховський, говорячи про «Польську ідею на кресах», назвав цю справу темною, тому що тісно перепліталася з національним питанням. Свій час називав епоху «розгнузданих, шаленіючих націоналістичних пожадливостей і пристрастей». Цей націоналізм, що його слід було відрізняти від патріотизму, став — на думку вченого — «такою ж бідою, як у XVI і XVII століттях релігійний фанатизм», який нищив в людині моральне чуття, ведучи до масових помилок і здивачиння, найпромовистішими ознаками якого він вважав американське товариство Ку-Клюкс-Клан з його змаганням увільнити Америку від чужорідних елементів й кальмарової людності. Закликав, отже, Здзеховський «глянути на самих себе в це збільшуоче дзеркало, щоб та картина пройняла нас спасенним жахом». Будучи людиною з терену культурної суміжності (з Віленщини), бачачи прапор з орлом та без погоні, майоріючий на Замковій горі він відчував «заподіяну собі кривду», але це був тільки голос серця, тому що він знат і розумів — концепція литовської держави в унії з Польщею була тоді неможлива. Проте це не означало, що «слушність була на боці націоналістичної концепції, яка приєднувала ці землі до Польщі і позбавляла їх відрубного характеру», позаяк «полонізація нам не під силу — підкраслював Здзеховський — рекомендувати натомість як роблять це деякі газети, фашистські методи — значить не знати, що є фашизм, не розуміти того, що він міг зародитися тільки на ґрунті психіки відмінної від нашої»³³.

Автор реферату протиставляв інтересам і егоїстичним змаганням народів і національних груп примирячу політичні пристрасті універсалістичну ідею християнської великої сім'ї народів, що її символами в середньовічну добу було Папство та Німецьке ціарство. Разом з приходом Реформації християнський універсалізм поступається місцем державним інтересам, доводячи до культу держави як святості. Польська думка XIX століття — на погляд Здзеховського, — протиставила національність державі, мріючи про загальну гармонію народів, бо народи є те саме, що й ноти в акорді, здійснення ж гармонії буде, за висловом Красінського, «перенесенням сфери політики в сферу релігії». Ідея національності, що розвивалася в контексті християнського універсалізму занепала після 1848 року коли заступила її концепція народу-держави, яка стала ціллю, а також предметом культу. Народи—держави що почиваються сильнішими, то зростають їх загарбницькі змагання.

Усі представлени в доповіді міркування мали обґрунтовувати необхідність «широкого врахування вимог національних меншостей» — жидівської, литовської, білоруської, а насамперед української. Українському питанню присвятив Здзеховський багато місця в своїх історично-публіцистичних нарисах³⁴. Їх характеристика вимагала б окремого огляду. Тут лише нагадаю кілька суджень, які, на думку ректора університету Стефана Баторія у Вільні, могли б виявитися корисними для оздоровлення взаємовідносин між поляками й русинами «заради добра не тільки Галичини, але й всього народу». Найвідповіднішим місцем праці «над братерством Польщі й Русі» був для Здзеховського Львів, та під впливом доказів Еразма Пліца, що тип взаємин наявний в цьому місті відштовхнув не одного прихильника польсько-українського поєднання, вибрав Krakів. Знеохота до праці у Львові йшла від поведінки частини русинів та розмов з проф. Михайлом Грушевським, хоча «бути може, частине вини в цьому знеохоченні спадає й на нас» писав він у нарисі «Польща після 1863 року», наводячи слова митрополита Шептицького: «Залишімо — мовив мені митрополит Шептицький, коли я вперше мав честь провідати його — політику остронь, вона не залежить ані від пана, ані від мене. Натомість пораджу зробити такий досвід: попробуйте, пане, у цьому місті, що є для них національний храм, уживати протягом одного дня руської мови,

тобто цією мовою звертатися до кожного, з ким матимете, пане, справу, чи то в уряді, чи то в крамниці, чи то в кав'яні; ручуся, ви спіймаєте не одно нахабство».

Ті «характеристичні й, здається, слушні слова» — як окреслив їх сам Здзеховський — мав він у пам'ятку пишучи статтю для «Московського Тижневика» «Про польсько-руську суперечку», яку визнано об'єктивною попри наявність у ній запальної тематики. Отже й не див, що цей визначний знавець всієї Слов'янщини нагадав думку публіциста Олександра Єльського з Мінщини: «слід поступатися, давати русинам все, чого забажають, хоча б воно й не корисно нам, краща ампутація одного члена, ніж гангрен цілого організму». Повністю Здзеховський підтримував теж Михайла Бобжинського (1849-1935), що його програма ввібрала слова Станіслава Тарновського сказані в 1866 році, які Бобжинський завжди наводив: «Тут, у Галичині, не знищувати, а вирощувати, плекати руську національність, то й тим поміцнішає вона над Дніпром, тут у Львові їй вільний розвій, в небавом вона всмоктуватиме в себе соки з Волині, Поділля й України... Руссю буде, але Руссю збратають з Польщею та їй посяченою справі»³⁶.

Довкола проблем української меншості в ПНР

Друга світова війна принесла розв'язання українського питання, та не оправдало воно сподівань передвоєнних українських організацій та польських урядів і політичних партій. У принципі українська сторона досягла одну з цілей, що до неї змагали всі угруповання й партії політичні — об'єднання України, проте не таке, на яке сподівалися українські націоналісти, а те, що зроблене комуністами³⁶.

Після усталення в 1945 році східного кордону на польському боці залишилися: Лемківщина, Надсяння, Холмщина й Підляшшя, усього 19.500 кв. кілометрів. Від доби Київської Русі проживали на них українці. Статистичні дані з наукової сесії ПАН з 1959 року показують, що перед виселенням у Польщі було щонайменше 1061 920 українців. У рамках договору про депатріацію від 15 жовтня до кінця 1946 року переселено до СРСР 480 тис. осіб. Коли скінчився термін депатріаційного договору біля 300 тис. українців охоплено т.зв. операцією «В», переселяючи їх на Відвойовані землі від Сувалків й Ольштина через Кошалін, Щецин до Гожова, Зеленої Гори, Вроцлава й Катовиць. Здебільшого поселювано їх по селах, малими групами, з тим, щоб їх кількість не перевищувала 10% польської людності, але й з тим, щоб не було в них безпосереднього сусідства з іншими земляками. У даному разі аргумент, що й поляків переселено з сходу несумірний і може стосуватися тільки обміну людністю між Польщею і СРСР, у результаті якого поляки опинилися серед поляків без загрози знищення своєї тотожності, на що приречено переселених у 1947 році українців. А ще переселення в половині року 1947 (в час сінокосу й близьких жнів), коли вже два роки тривало заселювання Відвойованих земель, мало за наслідок те, що українцям діставалися найчастіше зовсім окрадені або знищенні бувші німецькі господарства та т.зв. чвораки, тобто фільваркові бараки на чотири квартири, часто зі спільним подвір'ям й поділеним між чотирьох господарів одним великим господарським будинком, бувало, без вікон, дверей, інколи й даху чи одної стіни. Причому дарма було б їм надіятися на яку-небудь допомогу з-боку місцевої влади.

Протягом короткого часу в 1956 році проблеми української національної меншості декого зацікавили. Тоді-то вперше після майже 10 років від переселення заслухано постулати людності, а навіть подано до публічного відома деякі інформації про проблеми українців, що засвідчує такий фрагмент із статті К. Залейського, поміщеної в тижневику «Закон і життя» в 7 номері за 1956 рік (за 29.VII), який звітував про І з'їзд засновуваного саме тоді в Палаці культури й науки в Варшаві Українського суспільно-культурного товариства:

«Потрясаючі промови. Розв'язалися язики, ринули тлумлені прикроці. Деякі засуджують владу й всіх поляків. Погорілі села, грабунки, розправи над безневин-

ними, накінець — виселення. Дісталися їм найгірші господарства. Злобливість наших сусідів-поляків за мовчазним дозволом влади. Злива прикладів. Адже делегати з цілої Польщі, найбільше українців над Одрою, значне число в Кошалінському Й Ольштинському воєвідствах. Усього біля 200 тис. Вимагають шкіл, книжок, церков, будинків культури. Здається, слушно. Хочуть вертатися в рідні сторони, до Ліська, Сянока, Горлиць, Грубешова — не знаю чи слушно. Зосередженено слухають промови міністра Яросінського. Він промовляє від імені уряду. Признає, що українці зазнали багатьох кривд, які треба виправити. Однак каже, що не бачить можливості масових поворотів. Вони можливі тільки за виняткових обставин. Делегати знов свое: «Я хочу вертатися». Вимагають створити комісію для вивчення можливостей й організації поворотів... Потрясеним виходжу з Палацу. Якщо тільки й половина, хоча б частина сказаного, була правдою — то що ми, поляки, становимо собою? Звідки в нас стільки шовінізму, холерного погорджування чужинцями, звідки брутальна полонізація? Де наша традиція? Де наш правопорядок?».

Проминуло майже тридцять років від і з'їзду Українського суспільно-культурного товариства, матеріальний достаток українців у Польщі не відрізняється від достатку польської людності. Ті українські «хлібороби» в дуже трудних умовах досягають прекрасного врожаю³⁷. А все ж з-боку сусідів-поляків нема кінця проявам нехоті а то й ворожості, лайкам типу «українські бандерівці», «бандитське поріддя» та іншому.

Такі й подібні випадки доволі часті, свідчать про те, як багато слід було б зробити, щоб на практиці провірилися формально загарантовані в конституції ПНР права української меншості на вільне користування й розвиток рідної мови.

Майже сорокарічний післявоєнний досвід показав аж надто промовисто, що не з усім справиться УСКТ й пункти навчання української мови, що їх кількість у навчальному році 1979/80 зменшилася з 152 у 1958/59 рр. до 29, й паралельно до цього кількість учнів зменшилася з 2602 до 445.

Насамперед слід було б перебороти наявне й тепер упередження, що весь час пливе прихованою течією й ізолює життя української меншості. Змінити цю ситуацію не спроможне УСКТ з шеститисячним гуртом своїх членів, тобто біля 2-3% всіх проживаючих у Польщі українців, з пресовим органом «Наше слово» і альманахом, кількома домівками, художніми колективами, пунктами навчання української мови, єдиною початковою школою в Білому Борі, середньою в Лігниці й Гурові Ілавецькому (де, крім обов'язкової програми польських ліцеїв реалізованої польською мовою, учні проходять також курс української мови). УСКТ в обмеженому масштабі займається поширюванням і популяризацією української культури й мистецтва, проте найчастіше у власному середовищі. Презентації осягів гуртків УСКТ широкій публіці не сприяє надалі присутня атмосфера неприязні й нехоті польської людності та прийнята групою Герека на Пленумі ЦК 20.II.1976 року постанова «Про поглиблення патріотичної єдності народу, про скріплювання держави й розвиток соціалістичної демократії, спертої на принцип „етнічної однорідності польської державності“».

Програмове проголошування вищості однорідного суспільства над мішаним і на додачу ще в 70-их роках ХХ століття в державі, яка вже давно стала країною ендецьких мрій про майже суцільну етнічну, національну й релігійну єдність суспільства (усі національні меншості складають сьогодні коло 2% всієї людності) довело до того, що в Польській Народній Республіці — спадкоємці цивілізаційного й культурового доробку I та II Речі Посполитої — безкарно, серед білого дня, за тихою згодою назадницької влади й мовчазним дозволом громадської думки потоптано ряд неоцінених «квіттарів минулого» возношених від Ягайлонської доби творцями різних народів і національностей, що зуміли жити з'єднано, проте не уніфіковано. Можливість обмеженого відновлення такого співжиття служила

б щоразу більшій відкритості до всього відмінного, чужого, та все оригінального й гідного, щоб його піznати. Обопільне пізнавання і обогачування поляків і українців вело б до поборювання існуючих упереджень, розв'язання конфліктових ситуацій і створення надійних основ для доброго сусідства, вони плодоносили б не деструктивними, а творчими стосунками між обома народами, що поклало б греблю проти замкненості в собі, плеканню відвічних претензій, недовір'я й ворожості супроти чужих, а часто й своїх, лишень трохи інших, що в них найчастіше такі ж самі прагнення.

Недобачання потреби та можливостей таких пізнавальних і обогачуючих зустрічей поляків з українцями веде до невідворотної загибелі останніх вже цінностей, які мали б сприяти цьому обогачуванню, веде до спорожнювання місць пригідних таким зустрічам. Весь час погасають вогні християнського духовного життя, закинених через переселення вірних і припадаючих руйнівним прахом церков, які були єдиною зматеріалізованою неоціненою вартістю, зароджували нові надії та зділяли найсокровенніші мрії своїх будівничих. Умирають вишневі сади, що квітують як у Шевченкових поезіях, насаджені українськими «хліборобами». Висихають криниці, що їх колись копали козаки. На городах, біля спалених хат, виростають буйні трави, а луки вкрилися вільхами. Геть подалися городи — невід'ємні супровідці людських осель. Знищення й обезлюднення Бещад призвело до поновного здичавіння землі³⁸, довгими століттями оброблюваної русинами, які, будучи громадянами одної держави — I Речі Посполитої — водили свої отари аж під Krakів, а в цю пору королі надавали польській шляхті врохайні землі під Києвом.

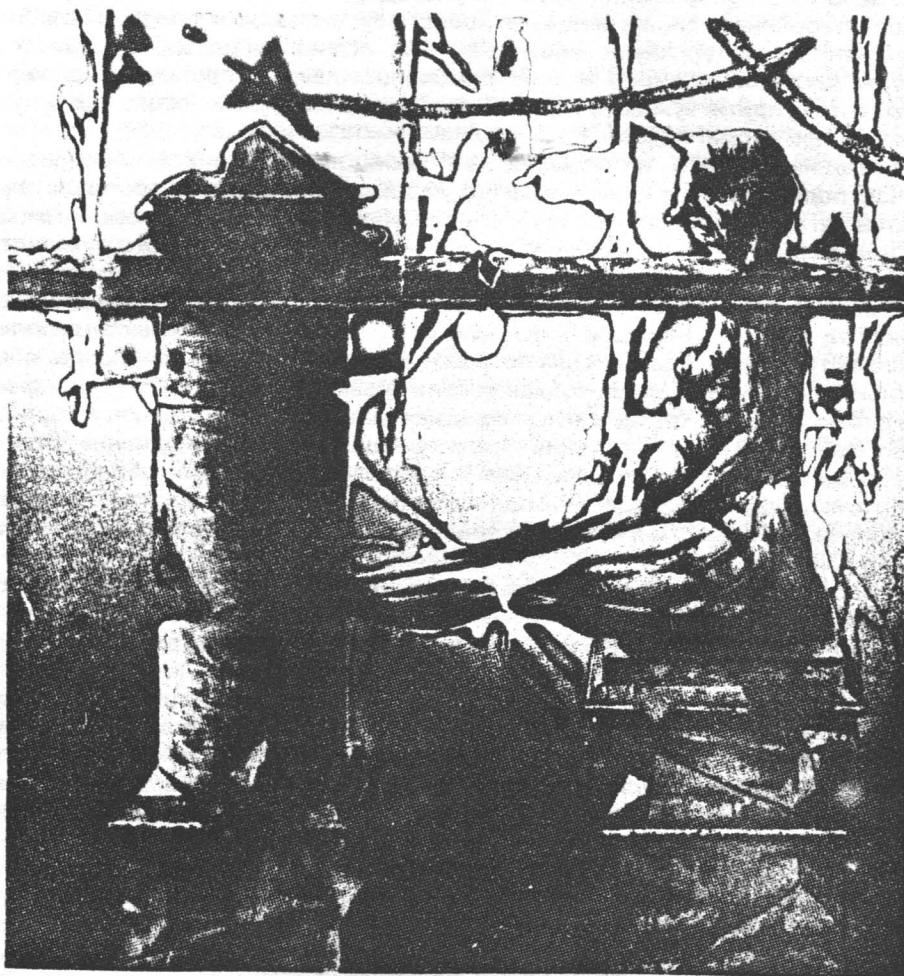
Сьогодні Бещади заново зробилися тереном привабливим для туристів і мисливців. А в книжці про туризм у цьому регіоні, у розділі «місця національного культу» можна прочитати: «Програма чи не всіх автобусних екскурсій по Бещадах не оминає пам'ятника, (відкритий у 1962 році) що має нагадувати про смерть генерала Кароля Свєрчевського-Вальтера, в селі Яблонки, що біля Балигороду. Відомий багатьом туристам обеліск присвячений загиблим в боротьбі з бандами функціонерам Громадянської міліції знаходиться на горі Кам'яна, — центрі Тисної»³⁹. Побіч програм туристичних і автомаршрутів є в цьому регіоні туристичні стежки, що йдучи ними можна побачити щось українів від образів з-за автобусної шиби, це засвідчуєтъ враження описані Уршулею Яніцькою-Кривдою:

*Іду свалом вільхою зарослим,
слідами стежок, біля кладовища
за церковним у зілля взятым порогом
утираю іконні заплакані обличчя.*

*А на могилах, де хрести криві,
сплітаю вітки гнуцкі барвінкові
Й в словненій дикого росту хижі
чіпляю лавутиння нитки кольорові.*

*На обніжках сідаю, з терпкими тернами
пільний, берізковий з мене мандрівець
броджу тонучими в траві дорогами
що в садах померлих мають свій кінець⁴⁰.*

Чи можна сьогодні вірити, що «бездомний Христос з лемківської каплички», «що тихо щовечора молиться в Храмі Садів покинених» знову поселиться серед білих лілейл у відбудованих, часто недоступних сьогодні українцям церквах? Чи не поміркне світло принесеної туди сотні років тому Євангелії, що наводить не спасенну стежку чергові покоління синів і дочок цієї землі? Чи зможуть вони

Ігор Подальчак

вернутися в свої рідні сторони, де після шести клопітних днів, сповнених праці над оброблюванням кам'яних гірських схилів удруге зможуть приносити щонайлкіші, благальні й подячні молитви Господеві нашому, Ісусові Христові і Пресвятій Богородиці, зійшовши перед іконостасами своїх церков і прокладаючи на грудях, інакше ніж латинники, від правого плеча до лівого, тричі, той самий знак перемоги над стражданням і смертю, глаголючи «ім'я Отця і Сина і Святого Духа»?

Проживаючим у Польщі українцям, як відвічним громадянам одної держави, належать однакові з поляками права на повну свободу Богоочитання в батьківському обряді в церквах, які відповідають вимогам візантійсько-слов'янської літургії. Вони повні мати сприятливі умови свободно користуватися й розвивати рідну мову та плекати цивілізаційні вартості й досягнення та культурну традицію власного народу.

Сьогодні українська квестія у Польщі — це не суспільна або політична проблема, що стосується кількомільйонної маси людей, як це було в час II Речі Посполитої. Сьогодні це передусім моральна проблема, до якої відкривається дедалі більше польських сумлінь, свідомих наростиючих труднощів зберегти національну тутожність й окремішність тої малої (біля 500 тис.) групи розкинених по всій Польщі українців, яка й досі живе серед неприхильної до неї знатної частини польської громадськості.

Створення для українців можливостей всебічної науки у національному дусі, пізнавання власних коренів дозволило б їм повернути собі національну й культуральну суб'єктність, що, своєю чергою, сприяло б пізнаванню української культури співромадянами-поляками. Така ситуація значно полегшила б полякам прочитування вплетених у польський цивілізаційний контекст слідів української культури, які післявоєнному поколінню поляків вкривається густішаючою верстовою непрохідності, прикладом може бути навіть низка незрозумілих слів і реалій в творчості письменників з «української поетичної школи» з Юліушем Словацьким і Северином Гощинським на чолі або нерозуміння, чому польським романтиком уособленням волі стали перш за все українські козаки.

Отже, пізнаючи свої культуркові цінності, показуючи себе самих справжніми, українці в Польщі стали б провідниками по прикрашених українськими елементами постятах польської культури, а надто й форпостом культури свого, нині майже п'ятдесятимільйонного, народу, що основною свою становить масою безпосереднього сусіда Польщі.

Такий, справді людяний кшталт стосунків з сусідами потрібний, корисний і можливий. Тож яким могло б бути і — у що я вірю — буде оте найближче завтра поляків і українців.

Думаючи про майбутність

Польсько-український діалог є нелегкий, проте є надія, що ті перші спільні, трудні розмови поляків і українців не закінчаться ще не зразу, що будуть вестися по-партнерськи й матимуть конструктивні наслідки, доведуть до закладення тривких підвалин під наші добре сусідські відносини, які служитимуть обопільному пізнаванню й творчому збагачуванню. Це стане можливим, коли побліднуть «червоні ночі» Волині і «заграви в Бещадах», бо вони весь наш час заступають цілісну картину відвічних польсько-українських стосунків, а ті були то гірші, то кращі, інколи спалахували жорстокістю припустимою лише в домашніх війнах, позначених кров'ю, як у першій біблійній сім'ї.

Партнерськість, щирість і творчість польсько-українського діалогу вимагає завдовільнення певних вступних умов. Насамперед, з українця, як такого, спід зняти тавро «Гайдамаки-різуна», бандерівця-бандита», яке глибоко засіло в поточній свідомості в Польщі, а слово «український, українець» вживане відносно української культури, письменства, музики й малярства повинно появлятися не тільки в негативному, але й позитивному контексті, це як у шкільних підручниках, енциклопедіях, так і засобах інформації, газетах, часописах, радіо й телебаченні.

«Однак про психосуспільну атмосферу, що в ній живуть у Польщі українці — як правильно відзначили молоді католики з Любліна — рішає не влада, але постава польського суспільства й польської Церкви». Постава ж польського суспільства й впливаючої на це суспільство Церкви стане змінюватися в кращому напрямку, оскільки в навчальних осередках священиків і катехетів буде введений предмет або принаймні курс доповідей чи лекцій про характер й зміст літургії, молитов й обрядів візантійсько-слов'янського варіанту християнства. Прямо ідеальною була б ситуація, коли вірні й духовенство Римо-католицької Церкви, яке розуміє сутність літургії візантійсько-слов'янського обряду хоч раз у житті взяли участь в такій богослужбі. Отоді, певно, не було б таких ситуацій, як та, коли студентка під

час розмови про українців у Польщі питаеться: «чи українці вміють перехреститися?», а якась римо-католичка, що молиться в одному з греко-католичкою, її сусідкою, Божому дому, побачивши похід греко-католиків, коментує: «подивіться, у них Божа Матір подібна до нашої».

Як видно, сьогоднішня пора таки підтверджує життезадатність відповіді, що її п'ятдесят років тому дали визначні знавці української квестії Станіслав Лось і Маріян Здзеховський — оскільки йдеться про польсько-українську проблему «нема рецепта на раптове оздоровлення ситуації». Його нема між іншим з тої причини, що про Україну ми нічого не знаємо й знати не хочемо».

А доволі було б, якби в костелах різних польських міст, подібно до того як в краківському костелі ОО. Домініканів, відслужувати щороку під час екуменічного тижня греко-католицькі богослужби в українському варіанті для вірних римо-католицького обряду (воно парадоксально, що потрібно вже екуменічного тижня аби католики прийшли до католиків). Такі «екуменічні» зустрічі можуть відбуватися в Кракові, де інколи заспокоюють звичайну людську цікавість, натомість не відбуваються в костелах на Відвідованіх землях і церквах південно-східної Польщі, у яких багато років, окрім одні від одних, і в іншу пору, моляться греко-католики і латинники. Такі прикладні лекції з «екуменізму» пригодилися б не одній спільноті. Спільна участь поляків і українців у греко-католицькій богослужбі стала б тим першим кроком до обопільного пізнання й наближування, а тоді новим користувачам церкви не стояли б на заваді цінні іконостаси, що є розбудованою формою балюстради, яка в давнину відмежувала святилище від храму вірних, а цей іконостас сьогодні єднає людей з Богом.

Дешиця доброї волі, знань, уяви й вміння прощати та будувати, а не руйнувати можуть допомогти в заміні того, що сьогодні роз'єднує, на те, що завтра єдинатиме, сполучатиме. Процесові автентичного пізнання й наближування поляків і українців, який сьогодні починається в Польщі, надав конкретних проявів о. Леон Канторський 3 червня 1984 р. в костелі св. Христофора в варшавській Лісовій Підкові під час торжественної Служби Божої східного обряду (греко-католицького варіанту, в наміренні польсько-українського поєднання, що в ній співслужителем і проповідником був о. Йосафат Романик — ігумен ОО. Василіанів з Варшави. Спільна участь поляків і українців у цій евхаристії стане — у що вірю — заводом справді християнського поєднання між обома народами. Проте йому не зростати, не міцнішати й поширюватися без пізнання постав, прагнень і передумань найвидатніших творців українського письменства, культури й думки, тут можна вказати хоча б: у XI ст. митрополита Іларіона; у XII — Кирила Турівського і автора «Слова про Ігоря похід»; у XIII — Серафима Володимирського й авторів «Галицько-волинського літопису»; у XIV — автора «Слова Адамового Лазарю в пеклі» та Григорія Цамблака; у XV — митрополита Ізидора й творців козацьких дум; у XVI — архітекторів унії в Бересті Литовському, русинів Кирила Терлецького й Івана (Іпатія) Потія; у XVII — Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, Йосафата Кунцевича і Петра Могилу; у XVIII — Івана Величковського й Григорія Сковороду, у XIX — Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, відтак Івана Франка, Миколу Драгоманова, Лесю Українку й згадуваноного вже Олександра Довженка, а з-поміж сучасників наших Олеся Гончара й Ліну Костенко.

Коли полякам стануть відомими їхні твори й твори багатьох інших творців української культури й думки, коли вдруге візьмуть в руку Шевченкових «Гайдамаків», і, як просив поет, «вслух подумають, як прочитають» цю поему, задумуючись над тим хто кого, а передусім де і за що гнобив, переслідував, руйнував і вбивав, отоді, може, прийде правильне розуміння поетової ідеї з «Предмови» — поміщеної на кінці цього твору, де, між іншими, читаємо: «Слава Богу, що минуло» — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яни.

Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилиялись, нехай братяться знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежуваною останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля».

А в своєму поетичному посланні «Ляхам», Шевченко просив приятелів-ляхів подати козакові руку, бо вірив, що «і знов іменем Христовим, ми оновим наш тихий край», а наслідуючи «Осії. Глава XIV» голосно волав:

«(...) правда оживе
Натхне, накличе, нажене
не ветхое, не древле слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської»

ПРИМІТКИ

1. M. Zdziechowski, *Pierwiastek zachowawczy w idei ukraińskiej*, „Przegląd Współczesny” 1937, Nr 3 i 4, цит. за M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości. Szkice historyczno-publicystyczne*. Wilno 1939, с. 154.
2. M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości...*, зазнач. праця, с. 195.
3. J. Wrona, *Turystyka w regionie bieszczadzkim*, Wydawnictwo PAN, „Nauka dla wszystkich”, Wrocław 1983, с. 11-12.
4. О. Довженко, *Твори в п'яти томах*, Київ 1968, т. V.
5. J. Brzoza, *Ziemia* (wyd III, nakład 10300 egz.), Katowice 1981, с. 22.
6. Див.: A. Dowżenko, *Zaczarowana Desna i inne opowieści filmowe*, з української мови переклав Станіслав Едвард Бурій, LSW Warszawa 1976.
7. K. M. Wiśniewska, *Zagadnienia narodowościowe w powstających państwach narodowych. Niektóre aspekty* [w:] *Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*. Red. wydawnictwa B. Sasowa, Wrocław 1982, с. 141.
8. Z. Niedziela, *Słowiańskie zainteresowania pisarzy lwowskich w latach 1830-1848*, Kraków 1966, с. 76.
9. W. Feldman, *Na posterunku*, Lwów 1902.
10. H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. II, Kraków 1982, с. 291.
11. M. Papierzyska-Turek, *Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922-26*, Kraków, 1979, с. 282.
12. Пор. з: W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945*, Londyn 1967, т. 2, с. 821.
13. A. B. Szczęśniak, W. Z. Szota, *Droga donikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1973, с. 16.
14. Там же, с. 17.
15. Там же, с. 19.
16. Пор. з: *Kościół w II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa pod red. Z. Zielińskiego, S. Wilka*. Lublin 1980, с. 228 i 235.
17. Пор. з: *Chrześcijanin w świecie*, 1982 Nr 108, с. 50-89.
18. J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (1919-1926). Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków, 1926, с. 268.
19. A. B. Szczęśniak, A. Z. Szota, *Droga donikąd...*, Warszawa 1973, с. 21.
20. Напр. директор Гарвардського інституту українознавчих студій проф. О. Пріцак на питання про зразки, на яких виховався український націоналістичний рух — ОУН, відповів у одному з інтерв'ю, що кінто з ОУН-івців не зневід одного твору Гітлера або Муссоліні. Усі вивчали спогади Пілсудського й використовували досвід польських революціонерів. У боротьбі з Польщею використовували польський приклад. „Zeszyty Historyczne”, 1983, nr 65, с. 17-18.
21. R. Torzecki, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944)*, [w:] „Dzieje Najnowsze”, 1981, nr 1-2.
22. A. B. Szczęśniak, W. Z. Szota, *Droga donikąd...*, Warszawa, 1973, с. 16.
23. Там же.
24. Там же, с. 164.

25. Там же, с. 163.
26. R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy 1933-1945*, Warszawa, 1972, стор. 194-195.
27. A. B. Szczeńiak, W. Z. Szota, *Droga donikąd...*, Warszawa 1973, с. 16.
28. Там же, с. 170.
29. Там же, с. 171.
30. R. Torzecki, *Kwestia ukraińska...*, зазнач. праця, с. 11.
31. M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922-1928*, Kraków 1979, с. 7.
32. Діяльність Г. Юзеуського мала на меті змінення польської державності на Волині (де було близько 80% процентів української людності) шляхом забезпечення лояльності громадян-українців (державна асиміляція) узмін визнаючи їх звичаєво-культурної окремішності. Юзеуський прихильник до співпраці ділчів бувшої Української Народної Республіки, спрямовуючи сподівання українців до концепції вільної України за Зброчем. Він заявляв, що не добачє несумісності між концепцією самостійної України, і приналежністю повіку польської Волині до Найсвітлішої Речі Посполитої. Програма Юзеуського була найсміливішою з-поміж здійснюваних тоді концепцій політики щодо інших націй у Польщі, бо призначала існування українського народу, уможливлюючи українцям розвивати рідину культуру, школництво, українізувати церкву. Пор. з: A. Chojnowski, *Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979, с. 178, 233.
33. M. Zdziechowski, *W sprawie rozwoju idei polskiej na Kresach*, „Tydzień Polski”, Warszawa 1923, № 10-12, цит. за: M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości*, Wilno 1939, с. 1-4.
34. Українська тематика появляється між іншим в таких працях М. Здзіеховського: *Polska po roku 1863*, „*Przegląd Współczesny*” 1932, № 117-118; *Pierwiastek zachowawczy w idei ukraińskiej*, „*Przegląd Współczesny*” 1937, № 3-4; *Ukraina a Rosja. Trylogia Bohdana Łępkiego*. „*Slowo*” 1938, № 111, 118, 132, 139.
35. Пор. з: M. Zdziechowski, *Polska po roku 1863...*, зазнач. праця.
36. Пор. з: R. Torzecki, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce Polskiego Rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944)*, [w:] „Dzieje Najnowsze”, 1981, № 1-2.
37. Є такі місцевості, напр. село Остре-Бардо Бартошицького повіту, де можна побачити жінок, дітей і чоловіків, які годинами, щоденно, від майже 40 років носять повні відра води, корм свійським тваринам та молоко до і з віддалених від житлових будинків (інколи 300-400 метрів) стаснь або колодязів. Вони обробляють землю найчастіше IV типу, та попри це, за дослідженнями мешканця з цього села Андрія Дембіцького, продавають державі продукти вартістю 60 тис. злотих з 1 г. Середня врожайність з 1 г (4 сортів посівного зерна) дорівнює 35 центнерам, льону — 45, картоплі — 400. Це село, як і сусідні: Стопки й Тросини, населяють переважно українці. Такі енклави на 20-30 сімей виникли тому, що ніхто з поляків із-за великої відстані до міста, браку доріг або поруйнованих будинків, не захотів в них поселитися. Тим-то заплющено їх «елементом» з акції «Вісла».
38. Унаслідок переселення українців «до кінця 1947 року тільки в трьох бувших повітах південно-східної Польщі — Сяніцькому, Ліському й Устрицькому — лишилося без юдей 276 сіл і понад 27 тис. господарств... Хоча процес заселення Бещад, започаткований уже наприкінці сорокових років і дав у результаті виникнення понад 6 тис. господарств, то тут і досі багато місцевостей (і досі 21 тис. облогуючих земельних ділянок — Б. М.), що лиш видінні назовою на карті, та нема в них постійних мешканців». J. Wrona, *Turystyka w regionie bieszczadzkim*, Wrocław 1983, с. 12.
39. Там же, стор. 24.
40. U. Janicka-Krzymda, *Góry 511 (Oddział Akademicki PTTK)*, Kraków 1983, с. 20.
41. «Гайдамацька революція», «Коліївщина», що спалахнула й зазнала поразки протягом кількох місяців 1768 року, послужила тематичною основою «Замкові канівському» С. Гощинського, становить собою, на думку М. Яніон, також філософську проблему. «Коліївщина» — антикріпосницький селянський рух XVII ст. — був революцією приречененою. Вона, попри все героїство, зусилля, боротьбу й віру, з якою вступали в нею селяни, був у ній зародок поразки, тому що спалахнула зарано, як рух зродилася в умовах не переможеної ще тоді шляхти й могутності феодалізму. «Коліївщина» і лишилася стихійним бунтом доведених до розpacу селян; у тодішніх історичних умовах неможливо було її закінчитися удачею... трагізм невчасної революції... трагізм — це необхідність зарано знищити вертості. Така вартість — це революційне змагання до волі й справедливості, що поштовхнуло до боротьби також українських мужиків в 1768 р.». Див.: M. Janion, [w:] S. Gozczyciński, *Zamek Kaniewski*, Warszawa 1968, с. 9.

Польсько-українському діалогові дуже посприяв Літературний інститут у Парижі очолюваний Єжи Гедройцем. Крім місячника «Культура» Інститут видає також знамениту «Бібліотеку Культури» та «Історичні зошити». Унізу публікуємо фрагменти інтерв'ю з Єжи Гедройцем («Więź» ч. 10, 1989 рік) та обширні фрагменти розмов з трьома американськими істориками на тему українсько-польських відносин. Двох з них українці: проф. Роман Шпорлюк і проф. Франк Сисин, третій, проф. Пйотр Вандич — поляк («Zeszyty Historyczne» № 88).

Дорога на Схід

Марек Зелінський: *Нашу розмову задумано не як панегірика, а як зіставлення поглядів на місячник «Культура» та його політичну й заразом видавничу програму; людини, що її виховувано в умовах ПНР-у й другої, такої як Ви, що була очевидцем історичної пригоди II Речі Посполитої, а потім створила в еміграційних умовах центр незалежної від часових політичних укладів і накинених доктрин, думки. Пане Редакторе, чи Ви могли б розповісти про те, які ідейні й моральні основи дали почин виникненню часопису Й інституту, чим мав він бути й чим став. Одно слово, як з перспективи кількох десятків років оцінюєте шлях і осаги «Культури» й Літературного інституту?*

Єжи Гедройць: Коли закінчилася війна я не сумнівався, хоч воно й відбігало від загальної тоді думки, що третій світовій війні не бути. Нас приреченено на довге перебування за кордоном. Із спостережень за російськими емігрантами міжвоєнного часу я поклав, що організаційні форми на еміграції дуже нетривкі, що вони дуже швидко вироджуються, виникають різні фракції, які своїми поглядами доходять інколи до смішного. Тим-то така важлива роль слова, друкованого слова. Мені взірцем був тоді «Колокол» Герцена. І от з таких міркувань виникла концепція видавати часопис, якого, з одного боку, метою було б мати впливи в країні, а разом з цим виховувати б еміграцію. Чи це вдалося здійснити? За відповідь дуже важко. Безсумнівно, дуже посприяло те, що трохи випадково зібрався дуже малий, але дуже згуртований і пройнятий одною думкою гурт людей. Ми здебільшого вже співпрацювали з собою в час війни й час II Корпусу. Тоді почалася моя приязнь і співпраця з Софією і Зигмунтом Герцами, Мерошевським і Чапським. Завдяки цьому не було також шокуючого переходу, як воно інколи траплялося, від демобілізації до цивільного життя. Ми стали тоді жити й далі живемо «кід шатрами». Такий тип служби, згідно з нашим розумінням її, дозволив створити своєрідний фаланстер — продовження того, чим жили ми в II Корпусі. А це неабияк посприяло видаванню часопису — адміністративні кошти досягали майже нуля. Наша орієнтація вимагала від нас відповісти насамперед на питання про роль, яку повинна виконувати Польща в Східній Європі. Наша ідейна програма в певному розумінні була пов'язана з концепціями Юзефа Пілсудського, очевидно ж, трохи зміненими. Отже ми дійшли певної думки щодо того, що роль Польщі на Сході й надалі превелика, та не бере за основу ягайлонських концепцій. Ці концепції сьогодні зовсім нездійсні через націоналізми східних сусідів Польщі, а спроби повторювати їх зустріли б таку реакцію, яку зустрів федералізм Пілсудського. Це оголошено б новою формою польського імперіалізму. Не можна було відновлювати старих федералістичних концепцій. Усі ці ідеї сусідні народи колись і тепер сприймали з великим недовір'ям. Щоб дати нашій політиці нові основи й не бути засудженню в імперіалізмі треба було принести жертви. Великої, довготривалої політики не існує без жертв. Тим-то наш гурт зразу, ще 1949 року, вирішив, що Вільно й Львів вже не будуть польськими. Оскільки ми

хочемо зnormalізувати наші відносини з Литвою й Україною, то від цих міст необхідно відмовитися. Мусимо відректися від повернення собі цих земель навіть у разі зміни ситуації. Це й була різниця між нами й рештою еміграції, яка справу втрачених земель хоче відкласти до часу віднови самостійності. У нас заперечний погляд — справу ясно й чесно слід поставити вже тепер, бо ж тільки відкрите трактування проблеми може хоч трохи збільшити довір'я цих народів до нас. Така політика, як на мене, виявилася слушною. І тут сталося дивне явище: коли ми висунули цю нову концепцію спершу зустріло нас превелике заперечення еміграції, вона ж здебільшого походила з давніх кресів. Нас попереджували, що еміграційна думка все це знищить. Проте такого не сталося, а навпаки, нашу позицію сприйнято й більшість людей більшою або меншою мірою погодилося зі змінами й зрозуміла їх необхідність. А щодо передплатників — утратили ми всього кільканадцятьох. Зате ж ми стали часописом української та східноєвропейської інтелігенції. Сьогодні українські читачі становлять значний відсоток передплатників. Тут, на стороні кажучи, доходимо до цікового психологічного причинку, якщо йдеться про поляків. Це хтосьна чи не єдиний народ, що не заперечує коли йому напрямки казати правду, це його незвичайна риса. Він слухає навіть тоді, коли це непереноносно неприємне. Адже існує в польській літературі течія, яка починається Норвідом, Бжозовським і Жеромським, або й ще раніше, і яка про поляків і полякам у очі каже незвичайно дражливі й критичні речі. Варто згадати такі книжки Жеромського, як «Навернення Юди», де гостро поставлена жидівська проблема чи «Провесня», їх навіть у час повоєнної самостійницької ефторії схвально прийняли читачі.

Зрештою, концепція нормалізувати відносини з нашими сусідами при одночасній відмові від східних земель, виникала з певного реалізму. Бо оскільки припустити зміну ситуації, розвал Радянського Союзу, то ким колонізувати нам чи полонізувати Віленщину? Малопольщу? Чи будемо виселювати й вирізувати мільйони мешканців цих земель? Це ж абсурд, це виключається. Адже там пройшли невідвортні зміни, зрештою, вони подібні до тих, що пройшли на приєднаних до Польщі західних землях. Сьогодні в Німеччині існують товариства людей з бувших німецьких територій, та вони спираються на сентименти й спогади їх членів, а останні це люди проживаючі на іншому місці, а їх мрій і сентиментів не мають наступні покоління. Колись були в них послі — тепер ні одного. Ім полишилися сентименти подібні до тих, які маю я до Минська Литовського. Охоче поїхав би я туди й побачив. Та це вже чисто приватні сентименти. Певні можливості для Польщі на Сході відкрило б виникнення самостійної України. Це дало б нам деякі можливості маневру. Це було б створення буферової держави, яка відокремлювала б нас від майбутньої Росії. Зрештою, це була б дуже велика держава, що не кажіть, але сорокамільйонна, в ще й з територією більшою від Польщі. Звичайно, забезпечноно б в ній як пам'ятки історії — до речі, спільні — так і культурну автономію польській людності. Наша співпраця з українцями проходить обнадійливо. Не так з литовцями — вони й надалі недовірливі супроти поляків. Найважливіше те, що ці народи вже стали сильнішими й що литовці теж вже не лякаються, як воно було в міжвоєнний період, що ми їх сполонізуємо. Сьогодні трохи не серйозно побоюватися великої переваги польської культури над литовською, сподіваюся, що разом зі зміненням не лише націоналізмів, але й культури цих народів, надовіра зовсім щезне, і що зможемо говорити про партнерство. Проте найважливіше: скласти й зnormalізувати відносини з росіянами й німцями. Це для нас надзвичайно істотна проблема. Щодо способів її розв'язання ми відрізняємося від Дмовського й Кіселеаського. Усі хотіли б дійти згоди з російським естаблішментом. Цього не досягнено з царською Росією, тим більше не вдається з Радянським Союзом. Треба доходити згоди з суспільствами, а не їх урядами, коли вони ще й не презентують своїх народів. Через це є в нас

блізькі контакти з російськими дисидентами й видаємо спеціальні російсько-мовні номери «Культури» та заборонених в СРСР письменників. У цих опах «Культуру» досить добре знають. Чи вони мають великі впливи в Росії? Напевно обмежені, та вони є. Адже це еліта російської інтелігенції, її совість. Ми повинні зробити все заради співпраці з ними. Тут не можемо забути про одну справу, яка вносить реалітет у наші проекти. У Росії дуже притягальною є польська культура. Є велике зацікавлення фільмом, книжками, газетами. Вони навіть «Трибуну Люду» довгий час мали за відкриття, в куди вже говорили про «П'жекруй». Через Польщу контакти з культурою Західу. На жаль, ці справи в Польщі розуміє лише дехто, а ще менше робиться, щоб розширити контакти. З новою російською еміграцією зразу склалися в нас приятельські взаємини. Це було для нас дуже присміне. А коли з'явився Солженицин, виникла концепція створити часопис «Континент». Солженицин порадив Максимові встановити з нами тісну співпрацю. Унаслідок цього ми є членами редакції «Континент», між нами дуже близькі взаємини. Найбільшим осягом «Культури» вважаю те, що вперше російські опозиціонери й інтелектуалісти склали концепцію самостійності України. Досі цього не було. Та ж договір Пілсудський, Савінков і Філософ щодо самостійності України закінчився засудженням Савінкова російською еміграцією. Тоді росіянам немислимо було визнати самостійність України, включно з відірванням від Росії. Від Солженицина до Сахарова пройшла велика еволюція. Певна річ, слід зважити на те, що в специфічних російських умовах може скластися так, що ця інтелігенція не матиме вирішального слова й впливів. Проте вперше в історії цю проблему поставлено й дискутовано. Оскільки ж ідея про остракізми, то можна нагадати Герцену. Він був справжній духовий провідник Росії, підтримав січневе повстання — втратив впливи, «Колокола» знищено. Він зустрів такий опір російського націоналізму, що перекреслив самого себе, втратив значення. Тепер такій ситуації не повторитися вже, тобто за останні сто років сталася велика зміна, еволюція росіян.

М. З.: Чи й досі правдиві є слова покійного Юліуша Мерошевського: «Що воно є лінія «Культури»? «Культура» шукає доріг до болі. Польща знаходиться в такій важкій ситуації, що треба дослідити кожну концепцію, продумати кожну можливість. «Культура» не є ані соціалістичне, ані ревізіоністичне, ані неомарксистське письмо. Ми служимо лише одній меті, якою є самостійність Польщі. Ця мета визначає лінію «Культури».

Є. Г.: Ми реалісти. У нинішній ситуації за обов'язок маємо придивлятися до всіх можливостей, які зменшили б нашу відстань від вільної Польщі. Це й спричинило закиди, нібито постійно змінюючи погляди. А це ж природно. Політика не є догма, слід пристосовуватися до кожної ситуації. Якщо колись була кон'юнктура на політику Даллеса, ми підтримували цю політику, от, навіть видаванням книжок його близького співпрацівника Барнгема. Коли форсовано тезу про нейтральність Польщі й інших країн східної Європи, ми підтримували й цю тезу, сподіваючись, що і в ній буде якийсь елемент, що посприяє нашій меті. Коли це вийшло з ужитку, ми звернулися до інших концепцій. Адже завжди слід бути в центрі подій. Важко за гірше становище, ніж штывне дотримування одної програми, зрештою, тут характерно є лондонська еміграція, яка напр., й досі непохитно обстоює ризький кордон. Ризький кордон був випадковий, він не оправдовується жодною географічною чи етнографічною концепцією; тим більше й історичною — робити з нього відправну точку політичного мислення означає ябсурд. Усі Ризькі події були випадкові, все робив Грабський, прокладаючи кордони з думкою про можливості сплонізування захоплених територій. Через це ми програли Білорусь. Нам і віддавали Мінщину, та Грабський відмовився в ім'я погляду, що цього не зможемо проковтнути. А тому білоруська концепція дісталася в російські

руки, а вони ж добре це використали. (...)

М. З.: Чим явиться з перспективи Парижа й з перспективи Майсон Ляфіт Польща, країна силою залучена до східного блоку? У чому полягає основний зв'язок з нею «Культури» й Інституту? Чи це тільки надавання можливості висловлювати погляди людей звідти, публікація їх статей, міркувань, недозволених цензурою книжок, чи ще що-небудь інше?

Є. Г.: Це справа не лише уможливлювання висловитися людям з Польщі на сторінках «Культури» й видавання книжок, що їх годі видрукувати там. У нас більші амбіції. Найважливіша роль «Культури» — як на мій погляд — це давати матеріал для політичного й культурного думання. Не накидати якусь концепцію, а давати матеріал для роздумів. Великим нещастям Польщі протягом окупації й післявоєнних років було от що — тоді зовсім занепала наша політична думка. Щойно тепер видно перші несміливі паростки оновлення. Дуже непокоїть це, що до сьогодні в Польщі панують труни Пілсудського й Дмовського. І я сам трохи пілсудчик. Уважаю Маршалка незвичайною людиною, багато його концепцій думок дуже цінну. Та все-таки це історія. Нонсенсово було б сьогодні, у так відмінній ситуації, трактувати Пілсудського чи Дмовського джерелом вказівок. Це засвідчує тільки велику безпорадність польської політичної думки.

М. З.: За словами Святого Письма — увласній країні ніхто не є пророком, та ми поза нею, то ж силою обставин питання до Вас як до політика, людини діяльної й вдумливої — аж до візіонерства (цих візію звінчує весь дорібок «Культури», творений протягом багатьох років); про майбуття Польщі; чим може вона стати і якою Ви хотіли і прагнули щоб була?

Є. Г.: Я не пророк і ніколи не намагався ним бути. Уся наша праця тут випливає тільки з відчуття ситуації й реалістичного підходу до політичної дійсності. Безсумнівно, майбуття Польщі превеликою мірою залежить від заперечення нинішніми і прийдешніми поколіннями антагонізмів, що відділяють нас від народів на схід від Бугу. Годі переоцінити значення цієї справи. Наша роль на Сході не стала меншою, а прямо навпаки, вона збільшилася. Аби лиш подолати дедалі більші завдання. З уваги на вартість своєї культури і спадок демократичної думки Польща може стати взором і стрижнем для народів і держав у цій частині Європи.

М. З.: Ще раз удається до слів Юліуша Мерославського, публіциста, який, як Ви самі, редакторе, признали, відіграв таку велику роль в історії «Культури». «Чи реальне те, що слухнє — чи, можливо, реальне є лише те, що можливе? З нашого досвіду знаємо, що слухнє ніколи не стане реальним, якщо втратимо віру, що воно можливе. Непохитну впевненість треба мати лиш щодо єдиної речі — слухності своєї справи. (... і далі ...) Слушність є річ набагато трудніша, ніж реалізм. Силою можна до часу втримати кривду й ярмо. Проте існувати й проіснувати можна лише обороняючи слухність. Тим як прагматик покладаю, що важливіше те, щоб наша політика була слухніва, ніж реальна — бо в остаточному рахунку реалісти є ті, хто зуміє існувати й проіснувати». Чи Ви й редакція «Культури» та Інституту надали вважаєте ці слова своїм кредо?

Є. Г.: Так.

М. З.: Ми все говоримо про політику, ідеології, про концепції влаштування світу, немов забиваючи, що «Культура» це також синонім вартісної літератури на її сторінках. Літературний інститут видав багато визначних творів, що без них неможливо повністю оцінити польське післявоєнне письменство. Завдяки виданням Інституту могли видаватися й стали відомими такі письменники, як Мілош, Гомбрівич, Герлінг-Грудзінський, Бобковський, Гостовець чи Вінценз. Майже незгадую дуже жвавої перекладацької діяльності. Лиш спорадично одно видав-

ництво може записати своєю заслугою стільки влучних видавничих рішень. Чим це пояснити: браком конкуренції, відвагою в рішеннях і т.зв. інтуїцією чи чим-небудь іншим?

С. Г.: Я відповів уже на це, натомість хочеться згадати про іншу справу, якої Ви не заторкнули. Для нас і для нашої праці дуже важливо було видавати «історичні зошити». Їх видаванню надаю великоого значення. Адже ніде не знайти такої забреханої історії, як історія Польщі. У тій ділянці все робиться на взір к'ечорів під липою». У нас історію фальшивали набагато більшою мірою, зокрема ж найновішу. Тим-то так важливо публікувати джерельні матеріали або причинки, що висвітлюють цю дійсність. У цьому ми не стаємо на чий-небудь бік, не підтримуємо якої-небудь партії, як робив це хоча б Побуг-Маліновський, що його цінна щодо іншого книжка написана з позиції пілсудчика, з натяжками і т.ін. Намагаємося уникати таких справ. (...)

Розмови про братів

З проф. Романом Шпорлюком

Ежи Ястжембовський: На переломі жовтня й листопада кілька народів середньо-східної Європи піднесено відзначало 70-ті роковини самостійності. Тривав прибалтійський концерт. Натомість не чулося співу «Ще не вмерла Україна», не було видно синьо-жовтого прапоря. Чому, Пане професоре?

Роман Шпорлюк: Не слід ставити Україну в рівень з Прибалтикою. Естонія, Лотва, Литва відносно недавно втратили самостійність, Україна ж — це територія і народ без такого історичного багажу. Українці борються за збереження своєї мови. За пам'ять. А надто політична ситуація на Україні — навіть у нинішній час перебудови й гласності — зовсім відмінна. Керівництво КП України рішуче протиставляється українському відродженню й повністю заперечує національні інтереси. Існує альтернативна еліта, що може духовно очолити народ. Це культурна еліта: члени Спілки письменників, інших творчих об'єднань, навіть деякі партійні діячі з ділянки культури. Вони представляють «балтійську» точку зору, проте не контролюють апарату влади, не стоять при кермі.

С. Я.: Подаймося уявою вперед: колись доведеться українцям порозумітися з поляками. Чи серед українців визріла вже свідомість потреби такого порозуміння?

Р. Ш.: У цьому не маємо ані найменшого сумніву. Інколи здається мені, що інтелігенція Києва, Харкова, Львова має набагато вищий інтелектуальний рівень і політичну зрілість ніж українська еміграція.

С. Я.: Ви ставите львівську й харківську інтелігенцію на одному рівні?

Р. Ш.: Та частина інтелігенції Харкова, що бере слово в національних справах ні в чому не поступається щодо інтелектуальних і політичних критеріїв львів'янам, хоча її набагато менше. Ці люди розуміють, і проявляють зрозуміння, що відкритість до Польщі та історичне порозуміння з поляками важливе для збереження національної тотожності України. Очевидно, те, чи вона пройде той шлях успішно чи неуспішно, уже не від поляків залежатиме. Проіснування українського народу залежить насамперед від самих українців. Проте українська інтелігенція вже розуміє, що Польща це велика надія українців. Це один з більших сусідніх народів, для якого Україна це не поліційна, а політична проблема. Поляки можуть українців не любити, але їх добавчають.

(...)

Є. Я.: Пане професоре, якось сказав я вченому українського походження, що треба дійти згоди без огляду на те по чиєму боці. кордону буде Львів, а він у відповідь, що це й справді так, згоди дійти треба не зважаючи на те, по чиєму боці кордону полишиться Перемишль. То як його йти до згоди?

Р. Ш.: У поляків і українців багато спільних рис. Між іншим одні й другі дуже кохають Львів...

Є. Я.: ...а українці дуже кохають ще й Перемишль...

Р. Ш.: Звичайно. А тому, як на мене, у питання територіальні треба ввести абсолютну ясність: приймати рішення й виступати з деклараціями в справах кордонів не повинні письменники, учені, студенти й туристи. Як відомо з історії, справа кордонів вирішаться від інших людей та в інших обставинах. Розмовляючи про це, уживаймо політичних термінів і не дивімося з точки зору власника нерухомого майна (...) Вільно — це жидам один з найважливіших історичних осередків жидівської культури, вони кохають його як жидівське місто, проте не чути, щоб хотіли його відібрати в литовців, чи, навіть, поляків.

(...)

Є. Я.: 1 листопада минуло сімдесят років від початку боїв, що їх у історії Польщі прийнято називати Обороною Львова. Що означає 1 листопад 1918 року для українців?

Р. Ш.: Означає одну з найважливіших у історії народу дат. Це вперше від половини XIV століття людність території, яку тепер звату Західна Україна спробувала добитися власної державності.

(...) 1918 рік побачив відчайдушну спробу відбудувати після 600 років власної державності, згідно з декларацією президента Уільсона про право націй на самовизначення. Українці хотіли здійснити це право. Перешкодила Польща. Перешкодила і це стало трагічною подією також у історії Польщі. У момент повертання собі самостійності перші свої військові заходи поляки спрямували прости народу, що протягом сотень років був завжди в набагато гіршій, ніж поляки, ситуації. (...)

(...)

Є. Я.: Польський автор називає польсько-українську війну вузловим поворотним пунктом у історії обох націй та одною з ключових, хоч і досі недооцінених драм у історії новітньої Європи. Чому?

Р. Ш.: Пам'ятаю статтю Стефана Кеневича, хтозна, чи не десятирічної давності, де він писав, що польсько-український конфлікт за Львів заплodoносив далекосяжними наслідками. Я повністю підтримую цей погляд. Перемога польського війська й повна окупація Східної Галичини до липня 1919 року внеможливили створення української держави, яка в 1919 році ще, можливо, змогла б як більшовиків, так і більш росіян витіснити принаймні за Дніпро. Українська драма 1918/1919 років полягала в тому, що цей народ став лицем у лицем з двома історичними силами, які століттями відмовляли йому в праві на національне існування. Після падіння Східної Галичини українське суспільство не підтримало петлюрівської концепції польсько-української спілки, тому що вимагала відректися від земель, які вважано корінно українськими. Зрештою поляки не трактували Петлюри поважно. Навіть попри евентуальний корисний для Пілсудського й Петлюри хід польсько-більшовицької війни 1920 року, Україна стала б сателітом, калонією Польщі.

Є. Я.: Проминуло двадцять років, прийшла наступна війна. Гітлерівська Німеччина спершу дозволяла Організації українських націоналістів відбувати з'їзди в Krakovі, та після наступу на свого совітського союзника, уже по

двох-трьох місяцях боляче вдарила по ОУН. Виникла Українська повстанська армія. З якою метою створено УПА?

Р. Ш.: Мені потрібно було б річного курсу для пояснення того, що Ви хочете охопити кількома реченнями. ОУН — одна справа, УПА — друга справа. Сам кшталт питання підсугає відповідь: хтось там у Берліні або Krakovі сів за письмовий стіл і сказав: — От що, завтра творимо УПА! На відміну від цього, витоків УПА слід шукати в часі першої окупації в 1939-41 років. Уже тоді групи молодих людей ішли в підпілля, здобували зброю, боролися проти совітської влади. Коли літо 1941 року показало, що німецькі плани щодо Союзу не передбачають місця для якого-небудь політичного партнерства з українцями, навіть у формі протекторату, український провід опинився у фатальній ситуації, зробивши ставку на Німеччину. Одні дозволили повезти себе у в'язниці, інші пішли в ліс і поступово очолювали вже існуючі групи, що йм згодом дано колективну назву УПА. У своїй концепції дотримувалися боротьби як проти німців, так проти совітів.

Є. Я.: *А проти поляків ні...?*

Р. Ш.: Звичайно, і проти поляків. Треба пам'ятати, після вересня 1939 року, більшість українців усвідомлювала, що етнічно українські терени вже не є частинами Польщі, а їх українські мешканці перестали бути польськими громадянами. Проте, на погляд поляків, і в політиці польської держави, (включно з польським підпіллям) на цій території, кордон Ризького договору був і надалі дійсним. Конфлікт між цими двома становищами був неминучий. Трагедія полягала в тому, що через цей конфлікт — постраждала — та ще й преміцно — польська цивільна людність. Зрештою, УПА війни з німцями переможно не закінчила, Сповітського Союзу також не перемогла, натомість наслідки її діяльності найсильніше відбилися на стосунках з поляками, що відчутні досьогодні.

Є. Я.: *Чи українці вбивали поляків?*

Р. Ш.: Ну, хіба є якісь сумніви, що деякі українці вбивали поляків?

Є. Я.: *Немає також, здається, ніяких сумнівів, що не всі українці підтримували цей аспект діяльності УПА. До кого звертався митрополит Андрій Шептицький з своїм розpacливим закликом «Не вбивай!»?*

Р. Ш.: Це було насамперед засудження винищувальних дій німців, та заодно їх тих українців, які брали участь у винищуванні жидів. На мою думку, цей заклик міг бути спрямований і до тих, хто вбивав поляків. Проте прошу не випускати з пам'яті, що заклик Шептицького — це був також засуд обопільної різанини в українському суспільстві. Під цю пору тривала жорстока боротьба між прихильниками Мельника й Бандери. Це справді було *bellum omnium contra omnes*, при падінні всяких моральних принципів. У такому контексті акція Шептицького була чимось преважливим і однозначним.

Є. Я.: *Чи митрополит Шептицький був українець?*

Р. Ш.: Митрополит Шептицький був українець. Народився поляком, як Роман Шептицький був у молоді роки поляком, вступивши до греко-католицького монастиря, взяв ім'я Андрій і став українцем.

Є. Я.: *Так поляком або українцем можна стати?*

Р. Ш.: Насправді не можна, за винятком українців, що стають поляками й навіоворіт. У минулому достатньо було перейти в іншу церкву, щоб змінити національність. Такі рішення приймалися в свідомості, у совіті людей. Годі відмовити їм у тому праві.

Є. Я.: Пане професоре, чи певні українці й досі ненавидять поляків?

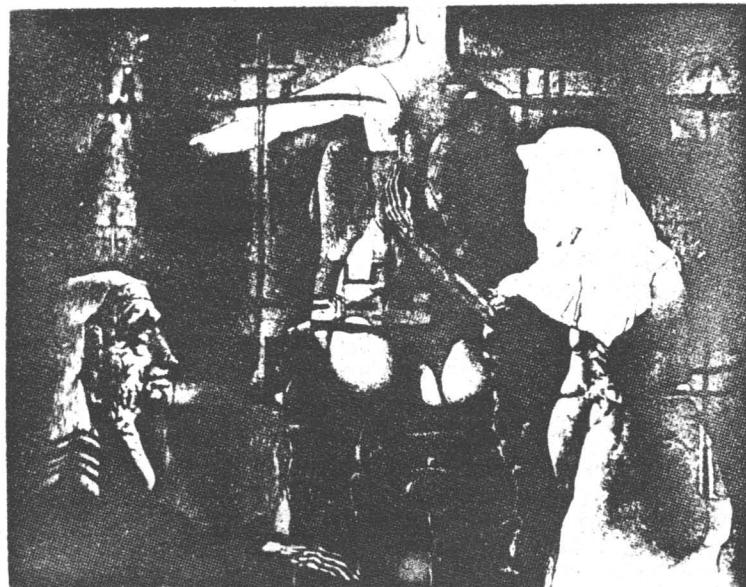
Р. Ш.: Антипольські упередження, що інколи межують з інстинктивною ненависттю, і досі наявні в певних середовищах, проте, на мою думку, це стосується тільки частини старшого еміграційного покоління. На Україні я цього не бачив. Найзазятіші — це люди з національного пограниччя, етнічно мішаного терену.

Є. Я.: Чого вони від поляків зазнали?

Р. Ш.: У кожного свої спогади, пам'ятаетесь кривда від поляків. Хто пам'ятав пацифікацію свого села, хто службу в війську, інший в'язницю або прикрощі в школі. Клопіт у тому, що спогади про власні нещастия певним українцям і тепер служать за привід до думки про Польщу як про ворога. Їх реакція не йде в порівняння з акцією поляків, якщо поставити їх в ширшій перспективі, а тепер такі реакції є повністю перестарілі. (...) Ці люди не розуміють; всіх мерзенностей, що їх зробили поляки протягом тисячі років контактів з Руссю та Україною, усе-таки не порівняти з голодною смертю мільйонів українських селян та тисячними жертвами серед української інтелігенції. А в ці справи вже хтось інший замішаний, поляки не були цьому винні.

Є. Я.: Пане професоре, Крайова армія вбивала українців?

Р. Ш.: Я цього не бачив. Проте можна переглянути тодішні некрологи. Прочитайте собі некрологи з щоденників «Краківських Вістей» або «Львівських Вістей». Це повчальне читання. Чи вбивства українців були частиною підготовки до збройного польсько-українського зудару, що чекався після падіння Німеччини

ї Росії — адже це були стратегічні положення польського підпілля в 1942-44 роках? Було б добре, якби якийсь історик почав розробляти цю справу. Як на мене, важливіше ї необхідніше є висвітлення долі поляків на Волині — маю на думці жінок, дітей, дідів, що згинули від українців. Такого роду вчинків ніяким способом не виправдати ані «зрівноважити». Невідрядним був би стан, коли б український народ ухилявся моральної відповідальності за злочини, яких допустилися його члени під час війни. Зрештою, справа є набагато глибокою, ніж це багатьом полякам здається. Початок війни застав Україну зі здесятереним суспільством й майже повністю знищеною інтелігенцією. Деморалізацію поглибили совітська політика в 1939-41 роках, та потім німецька. Отже, дивувати, що під час війни вбивано? Це і є моя проблема: тяжка хвороба суспільства, що його так випробувано, воно завжди було таки слабше від польського. Але ж і таке — таке, власне, — суспільство мусить відважитися на засудження злочинів власних синів.

(...)

Є. Я.: На українському кладовищі в Канаді я бачив гроби заслужених людей. Стилізовані військові хрести, скорочення 1 У.Д., що польською мовою звучало б як СС-Галичина. Це українська самостійницька еліта?

Р. Ш.: Та постійте, це вже надто подумки скорочено й одраматизовано. Почнімо від того, що наприкінці війни дивізію «Галичина» офіційно переформовано в Першу українську дивізію — звідси літери У. Д. Аліанти трактували її як нормальну військову формацию, а не відділ СС.

Проте, на мій погляд, сам задум СС-Галичина був трагічним непорозумінням і страшною політичною помилкою. Адже 1943 року, коли творено дивізію, нічого вже було сумніватися, що німці це Україні несоюзники. Відкидаю виправдання тих, хто пояснює: дивізію створено, передбачаючи недалеку поразку Німеччини й вибух нової світової війни. Ті люди думали про повторення ситуації з 1918 року, хотіли наслідувати polnische Wehrmacht, хотіли мати ukrainische Wehrmacht, силу підготовану до боротьби з Сoviетами за Київ, а з поляками — за Львів. Однак, з політичної точки зору, цю концепцію не оправдати, позаяк німці не йшли на ніякі поступки українцям. Згода на напілку СС в 1943 р.— це була чиста глупота. Під цю пору вже всі знали: Вермахт одно, СС — друге. Натомість не знаю, чи можна вимагати відповідальності за ці справи 18-річних хлопців, що стали вояками цієї дивізії.

(...)

Є. Я.: Коли між нашими народами пролягла глибока тріщина: у добу Хмельницького, за Коліївщини в XVIII столітті, чи, можливо, щойно внаслідок поразки українців у війні за самостійність у 1919 році?

Р. Ш.: Ви виходите з положення, що зберігає ці події ні в чому не змінюючи їх. Однак у народів пам'ять змінюється. Деякі упередження, що думаємо про них як про відівічні, у дійсності препаровано, змінювано й оновлювано з покоління на покоління.

(...)

Є. Я.: Чи, на Ваш погляд, колись, у жовто-блакитному майбутньому, українці спроможуться на те, щоб приймати поляків на своїй землі, зокрема ж у Львові, як у привілейованих гостей?

Р. Ш.: Не знаю, що й коли буде. Знаю, що є тепер. Молоде українське покоління показово підкреслює свої зв'язки з Польщею та старається дати вияв польським традиціям, наприклад у Львові...

Є. Я.: ...Забиваючи драму своїх батьків і дідів..

Р. Ш.: Як на мене, нічого не слід забувати. Доволі, коли зрозуміти. Так само я в поляків ніхто не повинен вимагати, аби забули про Львів як колишнє польське місто та щоб перестали віддавати честь оборонцям Львова. З другого боку — поляки повинні пам'ятати про трагедію своїх батьків і дідів, та не повинна ж вона ставати в них критерієм при вирішуванні політичних справ. Могилам слід віддавати шану, проте не слід робити з них дорожоказів.

Торонто — Аnn Arbor, жовтень-листопад 1988 року

З проф. Пйотром Вандичем

Сжи Ястжембовський: На переломі жовтня й листопада кілька народів середньохідної Європи піднесено відзначало 70-ті роковини самостійності. Тривав прибалтійський концерт. Натомість не чулося співу «Ще не вмерла Україна», не було видно синьо-жовтого прапора. Чому, пане професоре?

Пйотр Вандич: Може і співано, була якась демонстрація, та західна преса, зосереджена на прибалтійських подіях, про це не писала. Пам'ятаймо, що Україна не мала державної традиції подібної до традиції трьох прибалтійських держав до 1940 року. Хід подій на Україні відмінний також через те, що Україна набагато сильніше зруїсифікована проти Прибалтики. Безсумнівне ще й те, що росіяни вважають Україну одною із своїх внутрішніх справ тоді як прибалтійські справи трактують як проблему більш зовнішню, що сприяє швидшому бігові подій у цьому регіоні. Зрештою існує теза, що росіяни можуть допустити до всього крім бунту в слов'янських республіках... Проте все це не дає задовільної відповіді на питання, чому процес відродження України так затягається. Це тільки пояснює евентуальну реакцію Москви на рух національного відродження України.

Є. Я.: Хай наша уява забіжить на одно або два покоління вперед. Чи, на Ваш погляд, оскільки напочатку цього століття українці й поляки неначе були приречені на конфлікт, то в майбутньому — можливо, дальшому ніж нам здається — будуть «приречені» на порозуміння. Адже кінець-кінцем мусимо дійти згоди без огляду на те, по чиemu боці державного кордону залишиться Львів, а по чиemu Пере-мишль.

П. В.: Я відповім по-іншому. По-перше, я будучи істориком займаюся минулим, а не майбутнім, в тому не знаю що буде, футурології цураюся дуже. По-друге, поляки й українці, звичайно, «приречені» на співзалежність і сусідське співіснування, однак надалі відчуваються перестарілі — бути може, що вони нині вже «часують» — травми й конфлікти.

Засновок про необхідність порозуміння є засновок бажаний, та абстрактний. Можна співіснувати, остерігаючись конфліктів, зате не можна дійти спільній думки щодо оспорюваних справ, що з них ні один, ні другий народ неспроможний зрезигнувати. Входимо на терен імовірних розв'язань: наприклад, може створитися уклад, коли дві самостійні держави дотримуються погляду про необхідність обопільних правильних стосунків, хоча кордон між ними не узгоджується почуттями одної або другої сторони — інколи обом. У перспективі з такої ситуації є два, знов імовірні, виходи: або сторона, що вважає себе потерпілою все-таки погодиться з кшталтом кордону, або кордон таким чи іншим способом врешті-решт зміниться.

(...) А загально кажучи, у сьогоднішній ситуації, як і на випадок зміни теперішньої ситуації, мій девіз такий: не чіпати справи кордонів!

Є. Я.: Коли стався глибокий розрив між нашими народами: у добу Хмельницького, у наступному столітті під час Коліївщини й уманської різni, чи може, щойно в 1919 році?

П. В.: Не слід шукати в історії одного вирішального моменту. Справа мається з постійним процесом, що складається з кількох фаз. Я не спеціаліст з XVIII століття, та все ж пильно прочитую книжки Чаплінського, Вуйціка, статті Камінського в США. На мій особистий, «приватний» погляд, початки фатального процесу можна додбачати в струсі, що ним було повстання Хмельницького. Сталися тоді події, після яких не вдалося встановити нормальніх стосунків в релігійному, господарчому аспекті, а також в аспекті співживлення або культурової assimіляції одної сторони другою.

Є. Я.: Котра з сторін винувата в цьому переломі?

П. В.: Здається, певною мірою обидві. Добачаю тут навіть простір для певної демагогії. Оскільки вину за повстання Хмельницького покласти на «кресових корольків», то можна зробити висновок, що конфлікт викликали українці (бо ж ким були Вишневецькі, Заславські, Кисілі?), які закабалювали інших українців — козаків і мужиків. Проте це й справді була б демагогія — за точнішими поняттями руський магнат, переходячи з православ'я в католицтво або унію «пляшився».

(...)

Є. Я.: Чи добачаєте відповідність між двобічною загрозою Польщі від Німеччини й Росії та такою ж загрозою Україні від Росії й Польщі?

П. В.: Ви подали ці два приклади з двох зовсім відмінних площин. Польська держава дійсно займає територію між двома великорадянськими, навіть попри теперішній поділ одної з них. Натомість український народ сьогодні від польського численніший, з більшою територією, тобто загроза з боку Польщі не може мати територіально-державного характеру; оскільки вона існує в чий-небудь свідомості, то як потенціальна загроза — результат українських комплексів минулого. У цій справі в українців надчутиливість. Полякам слід це зрозуміти. Українці увійшли в такий період, що в ньому поляки як нація, можливо, були перед Першою світовою війною, коли на весь світ замучували проблемою «слон і польське питання». Тепер світ зазнає муки від українського слона й мусимо намагатися зрозуміти такий стан. Адже українці відчувають — їх народ у такій ситуації, що не знає чи коли-небудь ще створить власну державу. Не знаю, чи більшість теперішньої людності України настільки почувається українцями, що готова до наступного зусилля й відречень заради самостійної України. Можливо, українські маси такі вже зруїфіковані, що хотіли б скоріше нормального життя, ніж мрії про власну державу. Проте це тільки припущення, воно не випливає з глибшого ознайомлення з цією проблемою.

Є. Я.: Сімдесят років тому українські мрії про самостійність тривали дев'ять місяців: від 1 листопада 1918 року до липня 1919 року, хоч можливий також інший рахунок. Натомість у другу світову війну німці дали існувати ОУН всього не цілих три місяці, розбили її у вересні 1941 року. Багато українців пішло в підпілля, створено Українську повстанську армію. З якою метою зорганізовано УПА?

П. В.: На мій погляд, доволі значливою була тут думка про боротьбу з поляками. Це була справа — якнайдовше втриматися на території Східної Малопольщі. Потім створилася безнадійна ситуація. Польське вухо сприйме це як єресь: УПА зробилася, у певному розумінні, відповідником польських лісових відділів. Однак була одна зasadничя різниця: в УПА не було можливості вийти з пастки. У Польщі партизантські відділи могли розкритися, зазнаючи потім в'язниць або заслання; у СРСР вояки УПА, вийшовши з підпілля, ішли під стінку. Бути може, українські історики добачають якусь історичну місію у відчайних боях УПА, я порівнюю їх з боротьбою розбитих польських відділів після невдалих повстань.

(...)

Є. Я.: УПА мордувала поляків?

П. В.: Я цього не бачив, та з того, що мені відомо — так, убивала.

Є Я.: А вояки Армії крайової вбивали українців?

П. В.: Оскільки знаю, то так само — вбивали. Боротьба була жорстока. Приятелі з Холмщини (де перед війною поляки й українці здебільшого добре з собою паднали) розповідали, що інколи вбивано людей на палі...

Є. Я.: Хто кого вбивав?

П. В.: Поляки українців і українці поляків.

(...)

Є. Я.: Чи є у вас у душі якийсь стереотип українця, що його повністю не можете або не хочете перебороти?

П. В.: Так, це десь вглибині. Не один раз досліджувано цю тему: просилося написати перший прикметник, що став на думку після прочитання списка з переліком національностей. Таким способом отримувано найсинтетичніший опис національного стереотипу. Результати були досить однозначні. Оскільки знаю, на початку нашого століття переважали окреслення «примітивний, запальний, темний», «кривавий» рідше; по другій війні був уже тільки «кривавий».

(...)

Є. Я.: Який стереотиповий прикметник для визначення поляка функціонує в свідомості українців?

П. В.: Здається, ідентичний з тим, що в свідомості багатьох росіян поляк «клідступний, фальшивий». Я часто думав про причини, та, признаюся, не знайшов ясної відповіді. Можливо, це якесь далеке відлуння колишньої переваги пана-поляка над мужиком-українцем, якого можна було зманювати обітницями, щоб їх ніколи не виконати. Тут треба ще пам'ятати, що національні стереотипи починалися здебільшого в XIX столітті.

Є. Я.: Чи ворожість і недовір'я українців до поляків це загальне явище, тобто, чи то весь народ не може чогось простити другому народові, національні інтереси одних суперечать інтересам других? А, може, ця ворожість становить відбиття тисяч і сотень типових суперечок на індивідуальному грунті, що, накладаючись одна на одну, створили щось наче психоз?

П. В.: Щодо цього можу тільки здогадуватися, бо просто не знаю як більшість українців ставиться тепер до поляків. Роблю висновок, що стосунок є ворожий. Знаю, що багато українців переходу в собі відчуття запеклої ненависті. Разом з цим знаю не одного українця, який ставиться до поляків дуже ввічливо. Тут дуже небезпечні всякі узагальнення. Проте, гуртом кількох науковців, ми задумувалися над причиною ворожості українців до поляків. Адже в них набагато більше аргументів за тим, щоб ненавидіти росіян. У період голоду чи то ліквідації інтелігенції на Україні жертви масових вбивств ішли в мільйони, а всякі польські пацифікаційні заходи в Східній Малопольщі мали за результат потрушення або смерть кількох осіб. Це не йде в порівняння! У зв'язку з цим появилося припущення, що, можливо, ненависть це реакція не на геноцид, що його пересічна людина не може уявити, а на окремі випадки жорстокого трактування одиниць, з якими пересічній людині легше ототожнюватися. (...) Хтось, бути може, такого типу наруга полишає глибші травми в суспільній психіці, ніж геноцид, після якого не вижив ніхто.

Є. Я.: На українських кладовищах в Північній Америці є окремі склепи заслужених. На могилах — стилізовані військові хрести й напис 1 У.Д., що по-польськи

звучало б як СС-Галичина. Місцеві українці вважають, що це могли самостійницької влади. Як пояснити це полякам?

П. В.: СС-Галичина виникла як українська військова формація підпорядкована Waffen-SS і, як Waffen, ніщо не сполучало її з есесманами з концентраційних таборів. Це була політична ціна, що її українці мусили заплатити, щоб узяти в руки німецьку зброю. В останні роки війни до Waffen-SS набір був насильний, я знову поляків насильно включених в її склад, попри брак яких-небудь зв'язків з гітлеризмом. Звичайно, у нас, поляків, ситуація морально чиста: нікого з насильно включених не маємо за герой. Зробімо ще одно дружливе польсько-українське порівняння. Отже, SS-Galizien було твором подібним до ефемеричного polnische Wehrmacht у 1917 році (...) і я схильний вважаю, що інші польські відповідники СС-Галичина — тут одно засадниче застереження — СС мала на собі ще й гітлерівське ідеологічне твердо, яке, на жаль, не дає українцям політичної й моральної користі.

(...)

Є. Я.: *Пане професоре, який Ваш погляд на тезу, що не станеться справжнє українсько-польське порозуміння доти, доки поляки не облишать своєї імперської постави і відчуття культурної вищості, доки не забудуть про свою «культурну місію» на схід, доки не примиряться з фактом, що польська культура ні вища, ні глибша за культури суміжних народів, хоча в певний історичний період і справді була дуже приманлива, доки не признають, що то чех Матейко, білоруси Манюшко й Ходкевич зробили внесок у польську культуру й державність, а не навпаки. Така є одна з українських тез.*

П. В.: Знаєте, це неймовірно важка квестія. Уся польська ягайлонська місія — як ми звикли називати цю найпліднішу добу нашої історії — становить доказ прямо незвичайної притягальності польської культури щодо наших східніх сусідів. Не знати яким зусиллям мусили б поляки замазувати це в своїй свідомості. Люди українського, литовського, білоруського, жидівського, німецького походження зазнавали невідірено притягальної сили польської культури, що й засвідчує її силу — а звідси вже рукою подати до признання, що в даний період була це, у певному розумінні, вища культура. На мою думку, відомі нам заходи спрямовані на зводження значимості польської культури до рівня культури агресивної скомпрометовані від сталінських часів. (...) Коли б в цю пору вдалося втвікмати полякам, що історія Польщі — це історія її сьогоднішньої території, хоч і проектована в минулому, і що про історію інших теренів слід просто нічого не знати, то, можливо, у польському суспільстві й зникнуло б відчуття культурної вищості й свідомості традиційної експансії культури на схід. Як знаємо, цієї свідомості відтіснити не вдалось. (...) Тим-то не знаю, як можна б вмовити полякам, що їх культура, у історичному розумінні, не була вища.

(...)

Торонто — Нью Гавен, жовтень-листопад 1988 року

З проф. Франком Сисином

Єжи Ястжембовський: *На переломі жовтня й листопада кілька народів середньо-східної Європи піднесено відзначало 70-ті роковини самостійності. Тривав прибалтійський концерт. Натомість не чулося співу «Ще не вмерла Україна», не було видно синьо-жовтого прапора. Чому, пане професоре?*

Франк Сисин: Були прапори, були й співи, та преса мало пише про це. 1 листопада у Львові, на Янівському кладовищі українських ветеранів змагань за

самостійність, зібрався гурт на 20-50 тисяч чоловік, відслужено панахиду над гробами президента ЗУНР Костя Левицького й генерала Мирона Тарнавського, головноюкомандуючого Української галицької армії. У людському натовпі майоріли синьо-жовті прaporи, співано гімн Січових Стрільців. Правда, поки що самостійницький рух проявився в Галичині, трохи слабше на Волині, а дуже слабо на Східній Україні. (...) Партійна номенклатура на Україні й далі не дає ходу незалежним ініціативам. Здається, Горбачов дозволяє на експеримент з перебудовою в малих республіках Прибалтики, але не на величезній і густо заселеній Україні.

С. Я.: *Попустімо віжки уяві — хай заведе в майбутність. Хіба не варто полякам дійти згоди з українцями, а, може й українцям з поляками? Адже прозвучали вже слова ієрархів двох Церков «прощаємо й просимо прощення», хоч український ієрарх надав цьому реченню трохи обережніший кшталт: Чи це пора вже, інтелектуальним елітам обох народів почати працю задля історичного поєднання і порозуміння?*

Ф. С.: Українцям і полякам слід розмовляти одні з одними й дійти порозуміння. Щодо виступів обох ієрархів, побоююся, що церковна ієрархія в Польщі виробила певну модель порозуміння з німецькою Церквою і народом, а тепер надіється, що така сама модель буде дійсною також у відношенні до українців. Я проти такому порозумінню, та хочеться зробити застереження: уживання такої готової формулки в польсько-українському діалогові може закінчитися розчаруванням. А ще залишається справа очевидної нерівності сторін: польська ієрархія представляє всю польську Церкву і великою мірою також народ на його території. Натомість Верховний архиєпископ Львова, кардинал Любачівський, є примусовий емігрант, що представляє Церкву в діаспорі та підпільну Церкву в Батьківщині. До речі, ця Церква — це на Україні меншість. Навіть у контексті еміграції корисніше було б виступити зі спільною заявою Церков греко-католицької й православної, а не тільки тої першої. Хоча українська православна Церква також заборонена в СРСР, та все ж її вірні переважають кількісно на Україні.

Чи інтелектуальним елітам очолити справу порозуміння. Так. А втім, треба пам'ятати, що поки що в діалозі беруть участь здебільш поляки з Польщі й українські емігранти або їх нащадки. У такій ситуації інтелектуалістам неможливо скласти собі бажану кількість обопільних клятв. Тим більше зусилля повинні віддавати для наявного представлення другій стороні — і власним землякам — безлічі шкідливих стереотипів та національних міфів, що залягають в людській пам'яті. Урешті треба дати початок добавчанню історичного минулого з позиції другої сторони. Без цього справжній поступ неможливий. І ось є превелике поле інтелектуалістам діяти.

С. Я.: *То ж поговорім про національні міфи. Якось я кажу українському вченому, що порозуміння треба не зважаючи на те, по чиєму боці кордону є Львів. У відповідь чую, що порозумітися можна без огляду на те, по чиєму боці кордону буде Перемишль. Тобто як його говорити про порозуміння?*

Ф. С.: (...) Уявіть собі, що не посомлюся призвати, що це я таким способом Вам відписав. Як у 1988 році поляк може писати: *«не зважаючи на те, по чиєму боці кордону є Львів?»* Адже відомо, по чиєму боці Львів є і вже, здається залишиться. Спершу я подумав не відписувати Вам. Потім я одумався і, поставивши на місце Львова, Перемишль, щоб поляк зміг ввійти в душу українця, що перед ним ставиться під сумнів українськість Львова. Теперішній кордон, проглашений між нашими народами від інших, не задовольняє ні одної, ні другої сторони. Єдине розв'язання, що посприяє українсько-польському порозумінню й забезпечить майбутній мир і кращий лад у Східній Європі — призвати цей

кордон. Звичайно, не відомовляймо йому в щоразу глибших дірах для переходу людей в обох напрямках. У майбутньому треба опустити кордонні бар'єри так, щоб ні Перемишль українцям, ні Львів полякам не були далекими містами.

(...)

Є. Я.: (*...) Кали стався розрив між народами з такою близькою культурою: у добу повстання Хмельницького, чи щойно в 1919 році?*

Ф. С.: Підґрунття конфлікту формувалося вже від кінця XVI століття, однак основний розрив прийшов щойно в 1848 і 1867/68 роках. Ризику підозрою в провінціалізмі: почин конфліктові дала політика Габсбургів на досить малій частині України, у Східній Галичині. Не думаю тут про польську легенду, що «логані Габсбургі» навмисне пересварили українців з поляками. Маю на думці наслідки двох рішень Габсбургів: по-перше, поділ Галичини на дві частини в 1848 році, та, по-друге, передання автономії провінції польським консерватистам у 1867/68 роках. Від цього моменту Віденсь вже не був у очах українця символом перспектив, не була ним і Москва, натомість став ним поляк. Така є іронія історії. Поляки приспали в собі чутливість до українського питання, почали кормитися оманою, що проявили своїм стосунком до українців у 1918 році. У результаті довело це до занепаду польських впливів на цій території. Така є іронія історії.

Є. Я.: *Чи українець добачає аналогію між загрозою Польщі від Росії й Німеччини й загрозою Україні від Росії й Польщі. Котрий з цих сусідів — на думку українця — заподіяв українцям більше кривд?*

Ф. С.: Така аналогія прийнята у геополітичному розумінні. Напевно існує вона в історичному розумінні. А вже дуже трудно висловлюватися щодо масштабу й порівнюваності українських кривд. Натомість маю деякі сумніви чи годиться ставити його на етичному ґрунті. Уявіть собі німця, що питає в поляка: то так по суті хто — ми чи Совіти — заподіяли Вам більше кривд? Що може сказати поляк у відповідь. Розроблювання таких питань пропоную замінити поважними дослідженнями українсько-польських і українсько-російських відносин. У порівняннях є багато риску й не бачу в них користі.

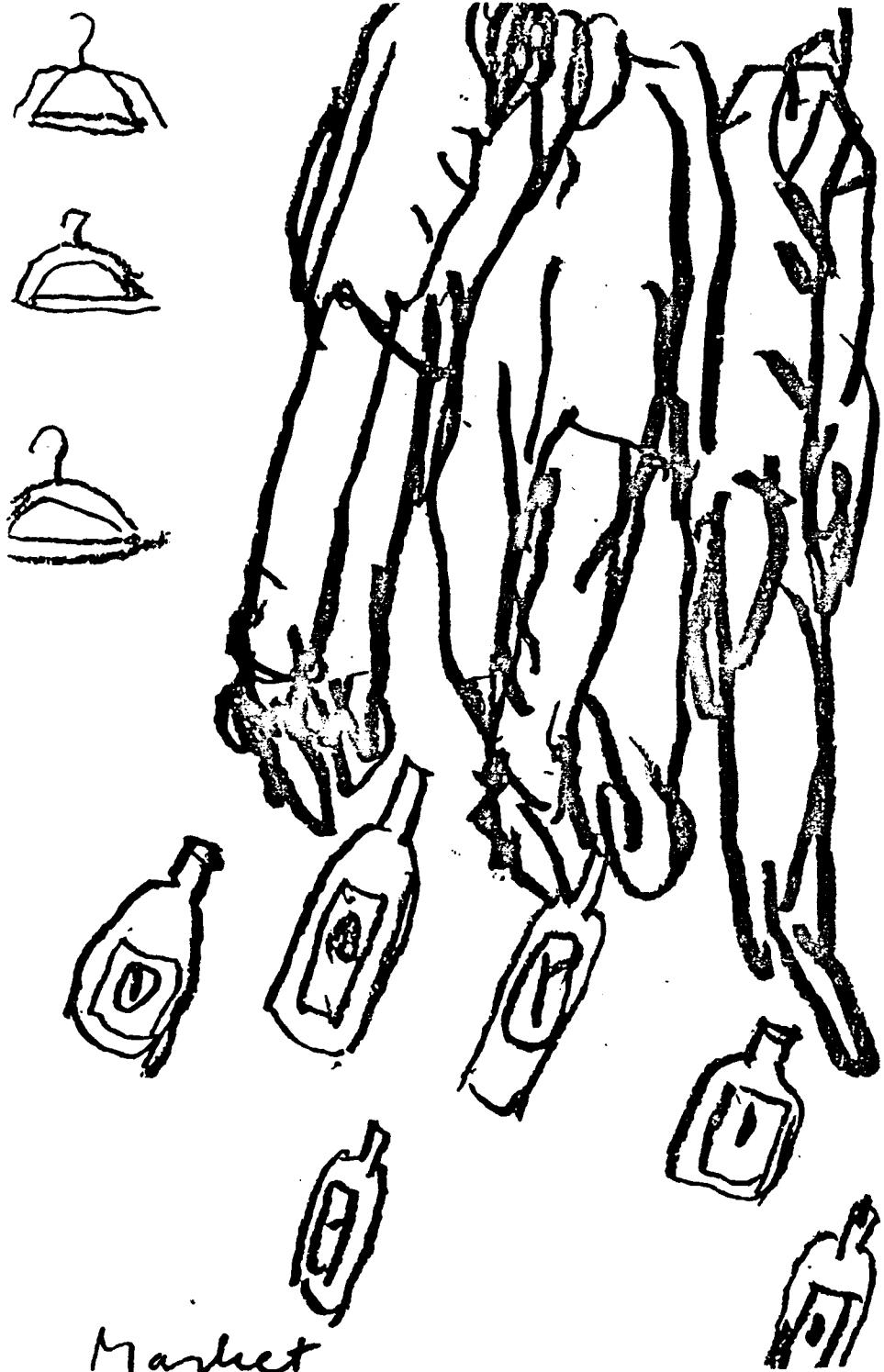
(...)

Є. Я.: *Можливо, українську ворожість до поляків підсилювала культурна перевага поляків? Маю на думці насамперед їх політичну культуру...*

Ф. С.: Неможливо оспорювати той факт, що в XIX як і в XX столітті польські політичні, культурні, суспільні зразки були виразніші й надійніші на практиці, ніж зразки українські і що дуже часто українське творення своїх політичних і культурних постав було реакцією на польські зразки. Безсумнівно, зудар між польським суспільством і царятом за домінанцю на українських, литовських і білоруських територіях сприяв виникненню суспільного простору необхідного для пробудження національних рухів тих трьох народів. Воно правда, що поляки дискримінували українців аж до 1939 року, а також і після війни, однак правда й те, що еліта західноукраїнської інтелігенції сформувалася саме під впливом польської школи й польських культурних зразків. Той з-поміж українців, хто через політичні міркування відкидає або применшує цей вплив, заперечує історичні свідчення. На жаль, правда й те, що відчуття вищості певної групи поляків, групи великого впливу, довело до негації існування українського народу та до надання собі прав управляти українцями мимо їх волі. І тут згоді кінець, українці бо ніколи не відплачували полякам подібними заходами. Такий стосунок вищості спричинився до глибшого антипольського упередження серед багатьох українців.

(...)

Є. Я.: *Польський автор називає польсько-українську війну поворотним пунк-*

Market

Маргуш Вощинський

тому в історії обох народів та ключовою, хоч все ж недооцінюваною, драмою новітньої Європи, драмою, що й досі тяжіє на долі Європи. Чому так мало б бути?

Ф. С.: Мацей Козловський пояснює це у своїй книжці «Між Сяном і Збручем. Боротьба за Львів і Східну Галичину, 1918-1919». (...) На польському фронті довелося точити боротьбу доволі добре зорганізованій галицькій армії, через що не змогла вона взяти участі у боях за Східну Україну. Уже ніколи не дізнаємося, які історичні перспективи для східної Європи занепали разом з перемогою поляків у 1919 році. Зміцнення української держави, що мала б у складі Східну Галичину, вплинуло б на виникнення зовсім відмінної рівноваги сил у східній Європі. Українська справа напевно мала б від цього найбільші користі. Не мені стверджувати, чи польській справі було б від цього краще, чи гірше. Безсумнівно — меншою була б територія польської держави. Чи ця держава була б стійкішою? Не знаю. Натомість знаю, що результат 1919 року обернувся катастрофою як українській справі, так і українсько-польським відносинам. А надто це був нищівний удар українській політичній думці. Що ж бо сталося? Ось поляки доказали українській інтелігенції, вихованій на австро-угорській легалістичній традиції, що, на погляд поляків, народи перемагають, не справедливістю, й законом, а силою. Це обернуло руїною всі старі поняття; це переконало українців, що єдиним шляхом заспокоїти національні прагнення є шлях сили, навіть терор. Відтоді українці лишилися ситуації й союзника, аби провалити усталення Версальського договору.

Є. Я.: *Українським самостійницьким мріям при боці німецького союзника в 1941 році швидко прийшов кінець. Українські самостійники опинилися у в'язницях або ж в підпіллі. Як Ви оцінюєте роль УПА?*

Ф. С.: (...) Діяльність УПА вважаю проявом самооборони українського суспільства перед насильством з боку чергових окупантів. А ще проявом надії, що після війни УПА допоможе прогнати німців, полякам не дозволить повернутися, поставити греблю совітському нашестю. Сподівання, що завдяки УПА, український народ зможе мати за собою якесь слово наприкінці війни. Під цю пору українцям залишилося небагато з-поміж чого вибирати.

Є. Я.: *Чи УПА вбивала поляків? Польську цивільну людність?*

Ф. С.: УПА вбивала поляків, Армія крайова вбивала українців. Обі підпільні армії вбивали людей з ворожого табору, включно з цивільною людністю. Вигублювання поляків на Волині повинно боліти кожному українцеві. Уже наспіла пора почати поважні дослідження з цієї проблематики. Дослідження починати необхідно не для того, щоб доказати винуватість одної або другої сторони — просто треба доказати історичну правду. Як на мене, є тут поважні психологічні труднощі. По-перше, оскільки як поляки, так і українці готові широ розмовляти про події 1918/1919 років, то такої готовності не досягнули ще відносно польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни. Причину я схильний бачити в тискові совітської пропаганди й історіографії: вони настільки тотально й несправедливо засуджували як АК, так УПА, що як поляки, так і українці, зреаговуючи, створили постави тотальної оборони й тотального виправдання. Цей бар'єр важко подолати. Крім цього, оскільки в Польщі вже давно зреабілітовано АК, то в СРСР УПА й досі засуджується. Українська реакція є така — безкритичне возвеличування УПА.

(...)

Є. Я.: *Як поясните полякам справу СС-Галичина?*

Ф. С.: Самі українці до сьогодні не можуть дійти єдиного погляду щодо слушності підтриму від певної української фракції в 1943 році німецького

рішення утворити СС-Галичина. Розгляньмо цю справу. Люди поводяться за взорами почерпнутими з історії. У 1943 році таким узором була Перша світова війна. Українці дивилися на польські Легіони та українських Січових Стрільців. СС-Галичина, згодом переформована й перейменована у Першу українську дивізію, задумано як засіб у боротьбі за самостійність України після закінчення світової війни. Причому політична ситуація українців була значно важча проти ситуації поляків, що мали ще шанси й сподівалися на позитивний хід подій по війні, а надто мали ще й аліантів. В українців були лише самі вороги, тому що подібно як до німців і совітів ставилися також і до поляків. Підпис під ініціативою створювати СС-Галичина був неначе актом відчаю. Назва СС здебільшого прикладається до масових вбивств — згода на нападку СС була, отже, великою помилкою. Треба однак пам'ятати, що українське суспільство розуміло цю формациєю скоріше як Waffen, а не СС. (...) Так чи інак, не погоджуюся з поясненням, що згода на створення СС-Галичини оправдана, бо треба було йти на менше лихо через більшу загрозу з-боку совітської Росії. Слід пам'ятати про геноцидний характер гітлерівського Райху. Проте треба розуміти ще й мотиви молодих людей, що вступали до СС-Галичини. Складши зброю в 1945 році молоді люди трактувалися від аліантів як воєнні полонені й не зазнали насильної депортації до СРСР, що через згоду аліантів зустріло сотні тисяч інших українців. (...)

Є. Я.: Поляк і українець — це біблійні брати Каїн та Авель?

Ф. С.: Для історика немає якого-небудь сенсу в цих біблійних порівняннях. Справді, на Західній Україні вчувається певну заздрість, що історія краще потрактувала поляків, ніж українців. Певна річ, і тепер ситуація обох народів нерівна. Події останніх п'ятдесяти років неймовірно знесили українське суспільство та його культуру. Польське ж суспільство попри величезні втрати — у незрівняно кращому стані, перш за все завдяки існуванню власної *quasi*-самостійної держави. Життєві сили українського суспільства настільки ослаблено, що українці стоять перед реальною небезпекою, що поляки — при евентуальних сприятливих умовах для діалогу з українцями — можуть піти на спокусу розмовляти з росіянами. Можуть також не встояти перед спокусою повторного використання сили, як воно сталося сімдесят років тому. Це означало б катастрофу обидвом націям.

(...)

Є. Я.: Стануть суспільства Польщі й України в майбутньому настільки сильними, позбавленими упереджень, що поляки на Україні, а українці в Польщі будуть прийматися як упривілейовані гости?

Ф. С.: Тут я великий оптиміст. У дотеперішній історії аж до Другої світової війни перешкоди на шляху до польсько-українського зближення були непереборні. Незвичайно кривавим та вирішальним способом ці проблеми розв'язано під час війни. У межах ПНР опинилися тільки незначні енклави, що їх можна оспорювати, як не зовсім польські — напр. білостоцькі землі від білорусів, а Перемишль, Холмщина й Лемківщина — від українців. Прадавню польську проблему гноблення національних меншостей розв'язано, в тим самим відкрито дорогу порозумінню поляків з їх східніми сусідами. Польська держава й польська людність на Західній Україні вже ні чим не загрожують. Тим самим не існує умов, у яких поляки сприймалися б як ворожий елемент. Сьогоднішня політична ситуація, однакова серед поляків і серед українців, сприяє подоланню історичного вантажу. Серед еліти польської інтелігенції проходить тепер велика українська розмова, підтримує її польська Церква — залишається побажати, щоб охопила вона ширші маси польського суспільства. Подібної польської розмови серед української інтелігенції й українського суспільства треба ще пождати

з огляду на чинники представлени у відповіді на перше Ваше питання. Українці тепер на трохи давнішому етапі відбудови своєї історичної свідомості. І надалі борються за збереження пам'яті, через необхідність звеличуючи кожну збережену її частинку. Поляки сильніші: їм вже під силу сумніватися в деяких своїх історичних перемогах. З цього висновок очевидний, як на мене. Хай поляки, будучи сильнішою стороною, проявляють більше зрозуміння, терпеливості й добрії волі для дуже вже замученого українського народу. Оболільні користі від такого підходу до польсько-української справи можуть виявитися прецікавими, а це вже протягом найближчого покоління.

Гарвардський університет — Торонто — Оксфорд, серпень-грудень 1988 року

переклав: Богдан Гук

Євген Місило

Оссолінеум

Чимало ознак указує на те, що теперішній спір за зібрання бувшого Наукового інституту ім. Оссолінських, що існував у Львові до 1939 року, може виявитися одним з чинників, який впливатиме на кшталт майбутніх польсько-українських відносин.

Це підтверджує багатомісячна пропагандивна кампанія, зорганізована польськими засобами масової інформації. Вимога повернути книгозбир львівського Оссолінеум й супровідні їй щоразу частіші засудження українців у незаконному привласненні польських культурних дібр, довели до згуртування найважливіших для формування громадянської думки середовищ, від крайньої правиці по комуністичну лівицю, що вперше мало місце в Польщі аж у 1947 році.

Перед веде відомий польський публіцист Веслав Будзинський, він за кілька останніх місяців опублікував на сторінках найвпливовіших часописів зв'язаних як з «Солідарністю» і Римо-католицькою церквою, так і ПОРП, кільканадцять статей майже ідентичного змісту (пор.: з «Газета Виборчая», ч. 49/1989, ст. «Пляма»).

Їх спільна риса, не зважаючи на політичну орієнтацію часопису, це незвичайно емоційний засуд у тому, що українська сторона (лиш інколи називана «радянською») й досі не передала Польщі ні одної книжки з кількасотисячного книгозбору Оссолінеум, крім незначної кількості в 1989 році.

Будзинський прямо стверджує, не подаючи джерела тих сенсаційних відкриттів, що український уряд — репрезентований Никитою Хрущовим «відмовився від переговорів у справі інституту Оссолінських» та «пропонував — в ім'я приязні — спільно знищити „Рацлавицьку панорamu”» (sic!).

Я аж ніяк не намірялося захищати Хрущова. Проте маю за обов'язок, будучи істориком з питань післявоєнних польсько-українських відносин і спираючись на відомі мені документи дотичні до культурної співпраці, зокрема листування між Хрущовим і президентом РП Болеславом Берутом, ствердити, що всі писання Будзинського в цій справі далекі від правди.

Достатньо-бо заглянути до такої знаної монографії як «Оссолінеум. Пропам'ятна книжка в 250-річчя Національного інституту ім. Оссолінських», виданої у Вроцлаві 1967 року, щоб між кільканадцятьма цікавими спогадами осіб зв'язаних з бібліотекою в її львівський і вроцлавський періоди прочитати інформацію про те, що вже навесні 1945 року Президія Академії наук УРСР створила у Львові комісію з професором Михайлом Возняком як головою, а ця комісія мала завдання підготувати 30 000 томів, у цьому числі 10 000 стародруків зі

сховищ Оссолінеум як дар для знищених польських бібліотек. Восени ради Академії наказала підвищити число вибраних книжок і рукописів до 50 000 томів. Ті книжки та 577 інших музейних одиниць з зібрань Оссолінеум відправлено до Польщі в жовтні 1946 року.

У травні 1946 року доручено вибрати ще 100 000 томів, причому до уваги бралися також рукописи й стародруки. Довголітній працівник Оссолінеум Францішек Пайончковський згадує, що «книжки вибирають уже не лише зі сховищ, але й з т.зв. забезпечених фондів» (с. 52). У липні кількість підготовлених для відправлення книжок збільшилась на наступні 50 тисяч одиниць, у цьому 35 тисяч стародруків з XVI-XVII століть (між ними низка унікальних книжок голландського книгодрукаря Елцвера), 7 тисяч рукописів, м.ін., М. Конопницької, Я. Каспровича та інших. А надто українська сторона передала польським музеям 230 картин з львівських галерей (майже виключно картини Я. Матейка, Я. і В. Коссаків, Я. Мальчевського), 270 образів з київських галерей та, згадану вже на початку, «Рацлавицьку панораму», де зображені битви повстанського війська під проводом Тадеуша Косцюшка з росіянами (4.VI.1794), створена в 1893-1894 роках від Войцеха Коссака, Яна Стики й Михала Виворського.

Передавання книгозбору Оссолінеум супроводилося обширним листуванням. Дарма шукати в ньому по роках яких-небудь ознак, що, як стверджує В. Будзинський — за повернення «привласнених» зібрань ведено завзяту боротьбу. Тим більше, якщо покладатися на спогади згаданого вже Я. Пайончковського, який від імені воцлавського Оссолінеум приймав у Перемишлі книгозбір, все відбувалося в незвичайно приязній атмосфері, а присутні при церемонії дивувалися дуже акуратному й старатливому опакуванню. І так, напр., образи, щоб захистити їх від вологості, покрито шаром парафіну.

«О 13³⁰ — згадує Ф. Пайончковський — заїхав спеціальний поїзд на 5 закритих вагонів, два вагони-платформи з «Рацлавицькою панорамою» й один пасажирський, з якого вийшла радянська делегація з К. М. Пелехатим, заступником голови Міської ради Львова, директором бібліотеки Академії наук П. І. Гнилом, головою культурно-освітнього відділу П. І. Коневом, делегатом Уряду УРСР Онищенкою, лейтенантом пограничників і кіношниками. Після привітальних промов д-ра Гейштора (нині — презеса Польської академії наук — Є. М.) і старости Гаська, слово взяв голова Пелехатий, провірено пломби Академії наук УРСР, наложено нові польської митниці (...). Акт передання відбувся цього ж дня о 17-тій годині в кімнаті старости Гаська. Знов промови й підписання відповідного протоколу; від імені Уряду підписує д-р Гейштор, наступний акт підписую я від імені воцлавської делегації. Від цього моменту книгозбір Оссолінських та музейні зібрання й «Рацлавицька панорама» *de facto* і *de iure* належать Воцлаву. За протоколом у транспорті були 484 скрині, з-поміж них 418 містило частину Бібліотеки Оссолінських — 150 000 томів, у цьому 7038 рукописів, 35 565 стародруків і 107 397 друків XIX і XX століть. У інших же, тобто в 66 скринях, були експонати (40 скринь) з Львівської міської галереї, 12 з Історичного музею, 5 з Промислового музею (...). Увечері в одному з перемиських ресторанів відбувся банкет, який улаштував делегат Уряду ПНР для радянської делегації; узяли в ньому участь обі делегації та представники перемиської влади й організацій. Слід призначити, що той ресторан (не існуючий сьогодні) підготував банкет, який не поступався щонайкращим столичним ресторанам. Численним тостам, співам «Góralu, czy ci nie żał» і «Do widzenia wkrótce», особливо тому, що делегати сповістили про наступний транспорт — закінчився пізно ввечері працьовитий день» (сс. 58-59).

І справді, незабаром, бо 26 березня 1947 року у Воцлав прибув третій транспорт з зібраннями Бібліотеки Оссолінських (67 400 книжок, стародруків і рукописів).

Чому, отже, такі добрі перспективи співпраці, що зводилася практично до передавання лише українською стороною польських культурних дібр, заломалася після 1947 року? Відповіді на це питання слід шукати не тільки у Львові. Листування між урядом РП і УРСР показує, що справа повернення зібрань Оссолінеум мала під ту пору для польської сторони чисто політичне значення. (Не згадую тут про автентичні сподівання польських наукових кіл, які, будучи родом зі Львова, по війні опинилися у Вроцлаві). У листах до Хрущова Берут багато разів підкреслював, у контексті близького референдуму, а потім виборів до Сейму, політичні користі польським комуністам від повернення для польської культури Оссолінеум. «Перемога» у виборах означала кінець якої-небудь ролі справи Оссолінеум. Що більше, вона мимохіть могла нагадати про дражливу справу Львова й східних, утрачених Польщею, теренів. А ще не приховувано того, що зміст повернених книжок, картин і музейних експонатів був чужий вартостям, які відтоді мали бути загальноприйнятими. Здається, підтверджує це доля «Рацлавицької панорами», що її ждати довелося полякам понад 40 років.

Правда про долю львівського Оссолінеум, трактована нарізно від післявоєнного стану справ на Західі Україні, завжди буде спрощена, викривлена до вигляду: нищено, бо це було польське! На жаль тоді нищено передусім українську культуру. Таке ствердження часто викликає в польського читача здивування, прямо обурення. Проте годі заперечити той факт, що зібрання Оссолінеум, попри переховування протягом деякого часу в невідповідніх умовах, — існують. Найцінніша їх частина, повернена в 1945-1947 роках, служить польській культурі й науці.Хоч, можливо, В. Будзинському вдається переконати читачів, що Національний інститут імені Оссолінських виник у Вроцлаві на основі німецького книгозбору! Уціліли також десятки цінних зібрань, а такого не можна сказати про українські зібрання.

Кінець війни та друге (по 1939-1942 роках) «ввоз’єднання» Західної України з СРСР означав для українців наступний етап сталінського терору. Усе створене перед 1939 роком мало «буржуазно-націоналістичний» характер, його заборонювано або нищено. Тоді-то українська культура зазнала найбільших втрат. Замість осіб, що з однаковою любов’ю ставилися до книжок надрукованих кирилицею і латинкою, прийшли люди, найпершою вартістю яких була готовність виконати кожний наказ партійно-адміністративного апарату. Тож коли треба було нищити — нищили, коли наказано палити книжки — палили.

Превеликий архів і бібліотеку Греко-католицького Митрополичого ординаріату (1875-1944) у Львові, подібно до того, як і архів митрополита Шептицького перемолоти виробні паперу. Уціліло коло 10%. У 1952 році спеціальна комісія вибрала у львівських музеях кількасот найцінніших експонатів, а відтак... спалено їх. Таким способом знищено м.ін. 294 безцінні образи, у цьому 10 полотен М. Бойчука, 40 — О. Куриласа, 8 — І. Труша, 31 — П. Холодного. Згоріли всі портрети митрополита А. Шептицького, образи з зображеннями визвольних змагань українців у 1918-1919 роках. Пощади не було навіть бюстові й портретові Тараса Шевченка, які виконав всесвітньовідомий скульптор О. Архипенко. Гусеници бульдозерів пов gnitali в землю хрести на гробах бійців Української галицької армії на Личаківському й Янівському кладовищах. Прикладам ність числа, деякі з них датуються останніми роками.

Цвіль і вологість нищили у Львові не тільки польські книжки. Тож чи годиться присувати українцям негідні вчинки, не відрізняючи доволі туманних «представників української сторони», що рішала про долю м.ін. книгозбору Оссолінеум, від усього українського суспільства? Чи наслідки самоволі партійно-адміністративного апарату слід перекладати на спину всього українського суспільства й підносити до рангу «плями на польсько-українських відносинах»?

Особливо скандальним прикладом браку відповідальності за слова слід визнати вжите В. Будзинським окреслення, що справа Оссолінеум «це друга, побіч Катиня, не загоєна рана від сталінізму». То яку назву підбере автор брутальному виселенню 150 тис. українців з південно-східних воєводств Польщі в 1947 році в рамках операції «Вісла», ув'язненню 4 тисяч жінок, дітей і дідів у концентраційному таборі в Явожні, який під час війни виконував функції філії тaborу в Освенцимі, що за їх долю досі ніхто не заступився?

І накінець слід було б запитати у В. Будзинського, який намагається бути оборонцем справи повернення польських культурних дібр, чи знає що-небудь про долю архіву Й. бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, вивезеної 1944 року в околицю Вроцлава а потім, коли війна скінчилася, перевезених у Варшаву? Як прокоментує той факт, що безцінна для української історії й культури, збирана протягом багатьох років колекція документів, де була м.ін. більшість матеріалів до історії Українських січових стрільців, Товариства «Просвіта», спадщина від багатьох визначних українських політичних діячів, м.ін. Д. Донцова, матеріали Українського парламентарного представництва, укривається ціллю будучи перехованою від понад 40 років на горищі Національної бібліотеки на площі Красінських, а доступу до неї не мають як польські, так і українські історики?

Чому кількадесятисічний книгозбір єпархіальної бібліотеки в Перемишлі «кроэтанув» від полум'я надсянських вогнищ, розпалених не бандерівцями, до незамітної неозброєному окові кількості на кількох полицях Національної бібліотеки і Католицького люблинського університету?

Яка доля бібліотеки православного холмсько-підляського єпископа Іларіона, відомішого як проф. Огієнко, зібрань українського наукового інституту в Варшаві, Лемківського музею в Сяноці, Музею «Стривігор» в Перемишлі?

Чи їх трагічну долю він також назве «злостивістю кількох місцевих урядовців»? Чи не третьою, крім Катиня і Оссолінеум «не загоєною раною від сталінізму»?

Накінець, як на мій погляд, не добачаю якого-небудь шансу розв'язати справу Оссолінеум з теперішньою українською адміністрацією. Така можливість заіснувати може лише тоді, коли український народ здобуде собі суб'єктивність, а Україна суверенітет. Тим фатальніше враження справляють польські спроби розмовляти з українцями через Москву.

студії

Збігнев Бжезінський *

Посткомунізм і прямування націй: проба сил

Прийшов час, аби Захід усвідомив собі проблему забуту від більшості західних науковців, а від усіх політиків затабуйовану: зростаючу хвилю національних прагнень у Східній Європі, зокрема в Совітському Союзі. Довгими роками приспані змагання під теперішню пору інтенсивно, у атмосфері конфліктів стають дійсністю совітського світу, що колись уважався монолітом. Якось Маркс назвав царську імперію «турмою народів», Сталін замінив її на «кладовище народів», за Горбачова вона робиться «вуликом народів».

Ще не так давно Західніше було мінімалізувати не лише східноєвропейські національні змагання, але й наслідки зростаючої національної свідомості неросійських народів СРСР. А надто більшість західних суспільств ототожнювала Совітський Союз з Росією, майже автоматично покладаючи, що кожен мешканець Совітського Союзу це росіянин. Нині ситуація змінилася. Міжнаціональні конфлікти розвіяли оману щодо комуністичного братерства націй та існування якогось понадетнічного совітського народу. Криза комунізму проявляється між іншим саме щораз більшою хвилюю національних прагнень та виходом на поверхню дійсної національної мозаїки. Дуже ймовірно, розвиток національних рухів у Східній Європі та зростаюче відчуття окремішності народів СРСР невзабарі замінять цю територію в арену найгостріших у світі міжнаціональних конфліктів.

Над комунізмом не слід заламувати рук. Тим, хто досі мусив жити в дегуманізуючому режимі його відхід означає визволення. А ще, попри комуністичне гасло інтернаціоналізму, комунізм у дійсності породив всілякі націоналізми. У місце політичної культури поставив нетolerантність, свавільство, заперечив які-небудь суспільні компроміси, перевагу віддаючи простацькому самозвеличенню. Догматичний комунізм єдинався, а навіть мав користь від найнетolerантніших націоналістичних інстинктів. Знищенню аристократії й торговельно-промислових еліт, тобто груп досить «інтернаціоналістичних», ще й зміцнило шовінізм. І насправді — комунізм маніпулював відчуттям національної окремішності, живив націоналізм.

Насліда пора, аби Захід виразніше проявив свою позицію супроти розпаду комунізму й дедалі виразніших проявів відчуття національної окремішності в Совітському Союзі. Якою буде Європа після відкинення совітської домінанції? Чи Захід повинен підтримувати сепаратистичні змагання деяких, чи усіх неросійських

* Збігнев Бжезінський — визначний учений — політолог, професор Колумбійського університету, колишній дорадник президента Картера в справах державної безпеки. Член Вашингтонського центру стратегічних студій. Презентована стаття з'явилася польською мовою в місячнику «Культура» (нр. 12/89).

Текст друкується без табелі «Національний склад республік Совітського Союзу й зіставлення «Народи Совітського Союзу».

народів Сovieцького Союзу? Чи повинен нарізно розглядати ситуацію окремих на-родів? Як нам реагувати, якщо Кремль ужие репресій супроти неросіян? Яким повинен бути наш стосунок до великоросійського націоналізму? Які міжнародні стратегічні й економічні результати цих процесів? Як у їх світлі маються права людини?

II

Оце переплетення проблем слід розглянути в історичному контексті національних змагань в совітському світі. Хоч ті явища трохи інакше проявляються в східноєвропейських країнах, вони тісно взаємопов'язані, тож не можна їх трактувати як зовсім відмінні справи. Те, що може статися в Східній Європі — а по суті вже стається — напевно матиме вплив на ситуацію в Совітському Союзі. Не один доказ є за тим, що польські події безпосередньо вплинули на прибалтійські республіки. Ситуація на Україні і Білорусі також зазнає впливу західних сусідів. Не надто й перевбільшуючи, можна сказати, що потенціальна «балканізація» Східної Європи пов'язана з евентуальною «лібанізацією» Совітського Союзу.

У Східній Європі тільки дві однонаціональні держави не мають ніяких конфліктів з найближчими сусідами: Польща й Угорщина. Під національним й релігійним оглядом найцукішою державою є Польща: 96% майже 40-мільйонної людності становлять етнічні поляки й католики.

У 11-мільйонній Угорщині проживає 90% мадярів, хоча віросповідання ситуація трохи складніша проти Польщі. Позосталі східноєвропейські держави мають багато національних меншин або вони просто багатонаціональні.

Найбільша мозаїка — це суспільства Югославії й Чехословаччини. Югославія — амальгама шести окремих народів відмінних щодо віросповідання. У політичному відношенні переважає 9-мільйонна сербська людність (Югославія налічує 29 мільйонів мешканців), а її перевага викликає безконечні суперечки з культурно розвиненишими, але менш численними хорватами й словенцями та з націоналістичною поставою албанців. Чехословаччина з її 16 мільйонами людності — це федерація 10 мільйонів чехів з словаками. Значна кількість національних меншин проживає також на території Болгарії й Румунії.

Крім цього згадані країни проявляють нахил до територіальних претензій супроти сусідів. Ось список потенціальних конфліктів. Польща має досить старий, хоч тепер не надто грізний жаль до Чехословаччини, сама ж може стати предметом територіальних претензій з боку німців. Уже в 70-их роках стався гострий спір між комуністичними урядами Польщі й НДР за межі територіальних вод й доступ до Щецинського порту. Зовсім неврегульованими є також суперечки за кордони між Польщею та Литвою, Білоруссю й Україною. Між Чехословаччиною й Угорчиною вчуваються обопільні претензії за спосіб трактування національних меншин в цих країнах. Вибухом загрожує угорсько-румунський спір за Трансильванію, тепер належить вона Румунії, проте колись була частиною австро-угорської монархії й проживало в ній 7 мільйонів угорців, які зазнавали румунського гніту. Румунія ж має історично обґрунтовані претензії до України за Бесарабію й Совітську Молдавію та до Болгарії за чорноморський регіон Добруджи. А Болгарія вимагає югославської Македонії. У Югославії запальним пунктом може також стати Косово, де переважає щоразу численніша албанська людність.

Мозаїку територіальних зазіхань і міжнаціональних антагонізмів — подібні спори, зрештою, видно по всьому світі, включно з Західною Європою — ускладнює також історична невизрілість національних амбіцій в Східній Європі, хоча більшість країн цього регіону може похвалитися історією не гіршою від історії якої-небудь західної держави. Усе-таки безсумнівно, що національні амбіції в Східній Європі набагато сильніші, емоційніші й інтенсивніші, ніж на Заході. Східна Європа не має досвіду в ділянці справжньої співпраці понаддержавного характеру, яка останніми деся-

тиліттями спаювала Західну Європу, від плану Маршалла, через Європейське товариство вугілля й сталі до Спільногого ринку.

Усупереч офіційній інтернаціоналістичній ідеології, держави східного блоку розвивалися в рамках окремих, герметично закритих державних організмів. Москва не дозволяла на справжню «економічну взаємодопомогу». Кремль торпедував плани тіснішої співпраці між Польщею й Чехословаччиною виношувані в роки II світової війни, так само як і післявоєнні проекти спілки між Югославією Тіто й Болгарією Димітрова. Узалежнення держав східного блоку від Москви пролягало «по вертикалі», співпраці «по горизонталі» практично між ними не існувало. Варшавський договір Й Рада економічної взаємодопомоги правили за знаряддя совітського контролю.

А крім того, між державами блоку була строга ізоляція, залізна завіса відокремлювала комуністичний табір не тільки від Заходу — вона пролягала також поздовж кордонів окремих держав блоку. Подорожі, пресу й науковий обмін докладно контролювано. На шляху до взаємопідтримки поставлено економічну зверхність держави, яку в свою чергу, обмежувала економічна залежність від СРСР. Тим-то за совітського панування національні прагнення в країнах Східної Європи перетворилися в шовінізм. Загроза «балканізації» цього регіону паралельно до його виходу з-під совітського контролю вельми реальна.

Господарчо відсталі Східні Європи змагає — попри всілякі внутрішні й зовнішні перешкоди — установити тісніші контакти з Західною Європою, яка так довго викликала її захоплення. Цьому процесові не доконечно виразитися повторенням колишніх балканських воєн, натомість можуть пройти сильні етнічні напруги, місцеві міжнаціональні сутички а то й територіальні конфлікти. Албансько-сербські сутички в Косові та угорсько-румунські суперечки за Трансильванію становлять вступне слово до ширших конфліктів подібного типу. Одно слово, найімовірніше те, що десовітизації Східної Європи не можна буде ототожнювати з спокійним розвитком загальневстрійської господарської співпраці на зразок ЄСТ.

III

Ця небезпека куди менша проти загрози поважніших й потенціально кривавих міжнаціональних конфліктів у Совітському Союзі. Деякі неросійські народи зайняли війовничішу позицію, ніж національні групи в Східній Європі. А це тому, що їх національні амбіції понівечено куди дошкільніш. Інколи на одній адміністративній території, у штучно усталених, а не історичних межах, перебувають ворожі один до одного народи. Яка-небудь спроба Москви заспокоїти змагання національних республік з виразною історичною традицією, наприклад, Прибалтики, на яку досить сильно вплинули польські зразки, прискорить ріст вимог інших націй.

Національна проблема в Совітському Союзі вражає складна. Серед 290 мільйонів людності більш-менш 145 мільйонів — з більшим природним приростом, ніж у росіян — складається з 14 головних неросійських народів проживаючих у союзних республіках, і коло сотні менших національних груп, що творять автономічні округи. От 14 народів — це 120 мільйонів людей. Ради більшого ускладнення цього образу й кращого усвідомлення вибухової ситуації, слід пригадати, що коло 26 мільйонів росіян проживає серед неросійської людності, а 40 мільйонів неросіян проживає поза своєю етнічною територією. Цих 66 мільйонів «чужинців» може стати причиною потенційних міжетнічних конфліктів у широкому масштабі, і стати жертвою цих конфліктів. Чи не серед кожного неросійського народу проживає й працює російська або інша етнічна меншість. У деяких випадках потенційна лінія конфлікту пролягає «по вертикалі», між місцевою людністю і російськими поселенцями, посланцями великоросійського Кремля. Така картина є, наприклад, в Естонії (25% росіян), у Латвії (30% росіян), у Киргизії (30% росіян), Казахстані (20% росіян або українців) та до певної міри на Україні (20% росіян). У інших випадках міжнаціональні конфлікти

укладывається «по горизонталі», між даним народом і неросійською меншістю (наприклад, конфлікт між Вірменією й Азербайджаном, де національні меншості малочисленні; багато вірмен проживає на території Азербайджану й багато азербайджанців у Вірменії). А в ще інших випадках вісь міжнаціональних конфліктів пролягає заразом «по вертикалі» й «по горизонталі», як-то у Середній Азії, де існує значне змішання місцевої людності й слов'янських поселенців.

Що більше, більшовики створили інституціональні рамки, що їх сьогодні легко наповнити націоналістичним змістом. Протягом десятиліть СРСР складався з, мовляв, суверенних республік, які прямо мали право відірватися від СРСР (хоч за Сталіна не один став «під стінкою» за саму спокусу скористатися цим правом!).

На практиці ж союз республік був фіктивною, у дійсності центральна влада належала росіянам, вони, згідно з доктриною «sovітського народу» насаджували російську мову й історію Росії. Така фіктивна окремішність республік пройшла через сталінські часи, а разом з нею підстава евентуальному проголошуванню, а відтак і реалізації етнічних змагань у момент пробудження націй. Цей момент прийшов разом з перебудовою. Горбачов зрозумів, що ситуації совітської системи не погравити без поважної економічної децентралізації й політичної демократизації. Це було пов'язане з наданням більших прав окремим народам при одночасному виявленню їх роками глушених еспірацій. До речі, окрім народів СРСР запрагнули справжнього контролю над місцевими осередками влади. Таким чином голосні заклики Горбачова за більший правопорядок — необхідні, щоб поправити господарчу ситуацію — дали неросійським народам СРСР могутню зброю проти контролю Москви.

Юридичною підставою стала совітська конституція. У 76 статті мовиться: «Союзна республіка — це суверенно совітська держава, яка об'єдналася з іншими совітськими республіками в Союз Соціалістичних Совітських республік». У 80 статті читаемо, що в кожній союзної республіці є «право встановлювати відносини з закордонними державами (ї) підписувати з ними договори», а в 81 статті мовиться про «суверенні права союзних республік». Стаття 72 стверджує, що «за кожною союзною республікою залишається право на свободний вихід з ССР». Отже з формально-правової точки зору існують гарантії національної суверенності.

Парадоксально, експансія совітської імперії в напрямку Східної Європи також дала алібі національним прагненням неросійських народів. Доки Совітський Союз був єдиною «соціалістичною» державою у «капіталістичній облозі» Москва могла проголосувати, що єдність необхідна заради «оборони соціалістичних завоювань». Проте коли виникли інші комуністичні держави, навіть неросійські комуністи в окремих республіках не могли вдатися до аргументу, що нема вже якої-небудь причини, щоб, наприклад, комуністична Естонія не могла існувати поза державним організмом Совітського Союзу, подібно до того як комуністичні держави Східної Європи. Поширення влади Кремля на Захід дало неросійським комуністам додаткові аргументи за національними вимогами.

До того ж, очевидна неспроможність совітської системи скомпрометувала не лише комуністичну ідеологію, але й саму ідею «союзу». Більшість неросіян причиною своєї нужди визнала само існування совітської держави. А тому поступове освободжування народів Східної Європи з-під московського контролю приваблювало народи західної частини Совітського Союзу. Стратегія поступового розхитування комуністичної влади, прийнята «Солідарністю» послужила зразком масовим рухам — Народним фронтам — які виникли в кількох неросійських республіках.

Процес зростання національних рухів серед неросійських народів можна поділити на п'ять основних етапів. Перший полягає в збереженні національної мови, тобто в майже інстинктивній обороні перед русифікацією. Другий проявляється в змаганні здобути й втримати культурну автономію. Третій — бажання швидко добитися економічної незалежності. Четвертий — змагання добитися політичної автономії. П'ятий — майже відкрите змагання добитися повної державної суверенності.

Дозволім собі зробити сміливе узагальнення: народи прибалтійських республік, які до 1940 року були самостійні та Грузія — самостійна до 1923 року (нагадаймо, що в XIX столітті Грузія була королівством) — нині переходить з стану четвертого до п'ятого. Незвичайно важлива Україна, де проживає понад 50 мільйонів людей, перебуває принаймні на другому етапі, хоч політичні напруги в Києві, зокрема ж у Львові, свідчать про досягнення четвертого етапу. Білорусь й Молдавія досі перебувають на першому або другому етапі. Більшістьsovітських республік у Середній Азії, захочена зростанням впливів Ісламу та совітською поразкою в Афганістані, переходить з етапу третього до четвертого.

В усіх неросійських республіках зростають національні прагнення. Дослівно в кожній з них засуджено, інколи бурхливо, русифікацію. У Прибалтиці вимоги суверенності очолюють політичні еліти. У більшості позосталих республік відчувається подібний тиск людності, який здебільшого інспірує місцева інтелігенція. У сотнях місць сталися сутички між етнічними групами, були тисячі жертв. Офіційно подано, що внаслідок сутичок між вірменами й азербайджанцями втратило дах над головою 350 тисяч осіб. Дуже ймовірно, ситуація буде погіршуватися, а не кращати.

Одно слово, національне питання стає найпершою проблемою Совітського Союзу, важливішою навіть від економічної кризи. Воно впливає і дуже ускладнює політичні й господарчі аспекти перебудови. Виражається по-різному. У прибалтійських республіках точиться мирна боротьба за переходлення влади з рук Москви, здійснюються однобічні зміни в законодавстві, які стосуються, наприклад, позбавлення Кремля контролю над природними ресурсами. Інколи, як у Тифлісі в 1989 році або в Алма-Аті в 1986 році, спалахують бунти проти великоруського панування, споріднені з національно-визвольними боями проти окупантів. Деінде — наприклад, у Вірменії, Азербайджані, Грузії, Узбекистані — людність улаштовує криваві погроми, даючи волю найпримітивнішим інстинктам. Спалахують конфлікти також між багатьма меншими народами, що не посидають власних республік, породжуючи чергові напруги в державі, що її важко вже назвати Союзом.

Ситуація робиться ще небезпечнішою з причини масового переміщення росіян з неросіянами. Коло 65 мільйонів людей живе поза кордонами етнічних батьківщин, у потенціально ворожих середовищах. Те, що Маркс окреслив колись «пормою народів», а що совітська влада помилково оголосила «союзом народів», може вийти з-під контролю й стати полем боротьби народів.

IV

Результати цієї ситуації особливо небезпечно для росіян. Їх імперія за останні кількасот років збільшувала свою територію. Росія стала найбільшою і — поки що — найтривалішою світовою імперією з багатонаціональною людністю. Невзабарі росіянам доведеться розв'язувати таку дилему: або репресії супроти неросіян, або пасивність, тобто поважна небезпека самим собі.

Збіжність еманципаційних змагань Східної Європи з національними рухами в Совітському Союзі ще більш ускладнює і без того вже налегку ситуацію. Кремль не може узгоджувати репресії супроти совітських неросійських народів з потурнанням націоналістичним прямуванням у Східній Європі. Важко було б продовжувати внутрішню перебудову при одночасному приборкуванні неросійської частини совітської людності. Визріванню відчууття національної окремішності в Совітському Союзі посприяли значною мірою осяги «Солідарності» й польської католицької Церкви. Поборювання національних прагнень в Совітському Союзі при одночасному потурнанні їм у совітській зоні Східної Європи означало б, що джерело зарази й далі існує. Поляки й угорці сміло й прилюдно проявляли б своє співчування пе-респільованім неросіянам, стали б їх союзниками.

Прикручення гайки всередині держави вимагало б таких же заходів щодо

східноєвропейських держав, хоча до уваги не бралася б пряма інтервенція. Яка-небудь такого типу проба обернулася б величими політичними й економічними коштами. Москва мусила б спрямувати свою енергію й засоби на залякання й підкуплення Східної Європи, що неминуче довело б до грізної розрухи в цьому регіоні. А от останньою справою, що може її бажати собі Кремль — це одночасний спалах міжнародних заворушень у Східній Європі й на своїй території.

Гоніння неросіян пов'язувалося б також з величими коштами. Репресивна політика підсилила б російський шовінізм, який рикоштував би ростом антиросійських настроїв. До того ж, намагання заново накинути центральну владу Москви зустріло б політичний, і, можливо, фізичний опір. Неросійські народи це вже не ті самі покірні сколонізовани царями неписьменні люди, яких згодом десятерив сталінізм. Це суспільство увіdomлююче власну культурову й національну окремішність, з власною інтелігентською верствою.

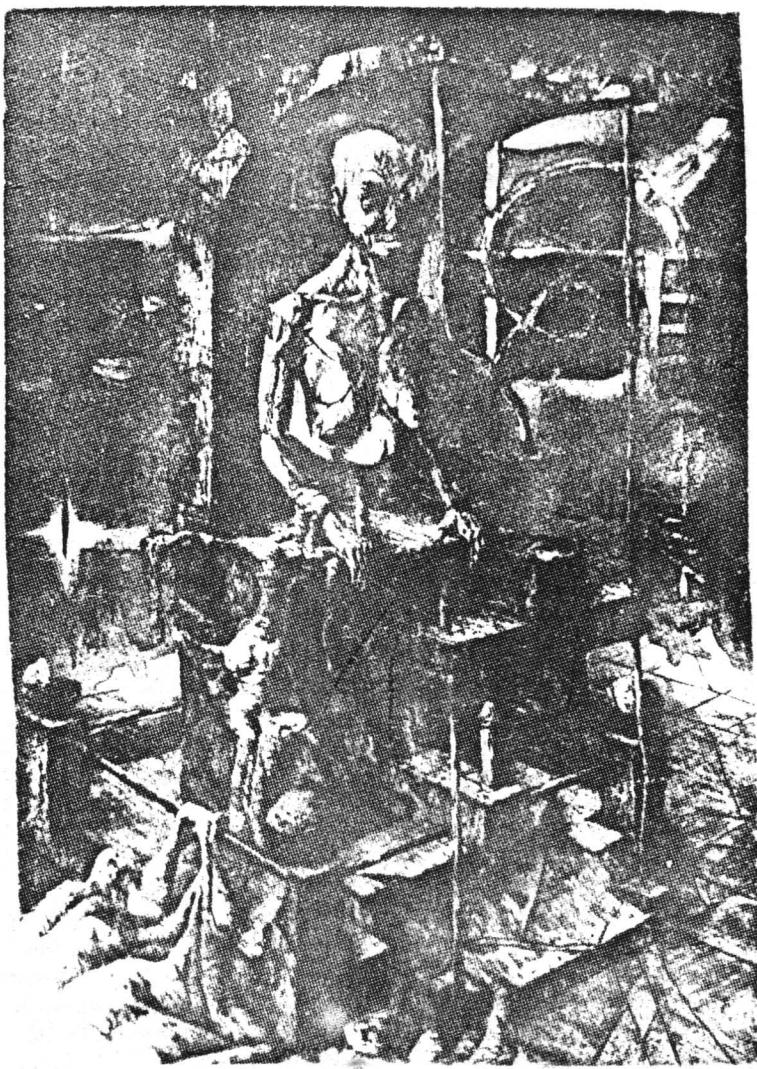
Ужиття репресій вимагало б міцного удару. Ради результативного діяння Москва мусила б знов взяти всю владу в свої руки, а це поклало б край всякій подальшій економічній децентралізації. Навіть найскромніші проекти передбови передбачають збільшення господарчої активності окремих націй, зокрема неросійських (деякі з-поміж них займають ключову позицію вsovітській економії). Переслідування самі собою прирекли б передбудову. Націлені на збереження імперії репресії обернулися проти росіян, яким довелося б закинути мрії про демократизацію й поправу матеріальної сторони життя. Бо груба правда така, щоsovітська імперія може проіснувати тільки у вигляді збіднілої великоросійської національної казарми.

Однак перспективи росіян ще темніші, якщо еманципаційні прямуванняsovітських народів не сповільнить своєї ходи, яка протягом останніх двох-трьох років була жива. Оскільки Кремль потуратиме їй, а передбудова не принесе передбачуваних результатів, неросійські нації ще наполегливіше старатимуться зберегти наслідки своєї праці для себе. Трохи іронічно можна сказати, що хід передбудови дав більше користі неросійським народам, ніж росіянам. Совітизації не під силу було знищити торговельну традицію, підприємчивість і приватну ініціативу прибалтійських народів, жидів, грузинів, узбеків і інших. На неросійських народах не позначилася так отруйно також великоросійська традиція і підпорядковання економіки державному контролю. Отже дуже ймовірно, що успішне проведення передбудови дало більше користі неросіянам, а не росіянам, в силу так згаданих вище суб'єктивних чинників, так і об'єктивно легшого доступу неросійських частин імперії до світових торгових шляхів та їх порівняно більших природних ресурсів.

Над росіянами повисла також, крім небезпеки втрати справжньої влади над неросійськими народами, загроза біологічного характеру. Неросійські народи мають дуже великий природний приріст. Демографія ясно показує, що росіяни стають меншістю — 45-50 мільйонів мусульман за рік примножується такою кількістю дітей як і 145 мільйонів росіян. А надто корінна Росія не має доступу до важких торговельних портів, достатньої кількості доброї землі й природних ресурсів; не має також виразних етнічних і природних меж. Потурання сепаратистичним змаганням напевно викликalo б криваві сутички, а куди вже говорити про невідрядну перспективу Росії збіднілої, примушеної прийняти вигнаних з неросійських республік земляків.

У такій ситуації трудне співжиття Росії з сусідами може прибрати дії форми: пробу сил або уникання проблеми зі сподіванням на збереження *status quo*. Перша дозволила б росіянам утримати і далі політичну владу, проте вимагала б затяжного й коштовного поборювання самостійницьких рухівsovітських націй, а, можливо, навіть і деяких східноєвропейських. Sovіtський Союз став би другою Північною Ірландією. Насильство, мабуть, спричинило б холодну війну й поруйнувало б країну.

Друга можливість — маніпуляція з метою зберегти за собою політичну владу й упривілейовану економічну позицію — мала б наслідком хтозна чи не розвал імперії. Прибалтика намагалася б відділитися і в якійсь формі зробити спілку

Igor Podolchak

з скандінавськими країнами. Тоді Грузія й собі почала б змагати до виходу, а деякі середньоазіатські республіки до повної автономії. Невзабарі подібно вчинили б Україна й Білорусія. Росія вернулася б до кордонів з половиною XVII століття. Подібно дбувалися б, мабуть, не без кровопролиття, нагадуючи бунт мусульманської людності в Індії, закінчений виходом І створенням Пакістану наприкінці 40-их років, та ливанську трагедію з кінця 80-их років.

Що ж по суті робити росіянам, коли взяти на увагу динаміку подій? Ясна справа, воліли б вони зберегти *status quo* з якомога меншими збитками. У випадку необхідності, коли ситуація погіршилася б, мабуть, схилилися б до репресій. Друга можливість, у зв'язку з ростом великоросійського націоналізму, у недалекому майбутньому матиме щоразу більше прихильників, тим більше, що угодовська політика робиться небезпечною. Слід сподіватися, що разом з ростом міжнаціональних заворушень і примерканням комуністичної ідеології, що її риторика служила вигідною ширмою пануванню Москви — росіяни дедалі більше відчуватимуть загрозу й фрустрацію.

Настрій відчаю проявився під час з'їзду народних депутатів на початку червня 1989 року. До речі, письменник Валентин Распутін звернувся до неросійських депутатів словами Століпіна: Вам, панове, потрібні великі струси, а нам — велика держава». Зібрали оплески депутатів-росіян, Распутін стверджив, що «шовінізм й пиха росіян — це марна вигадка людей, які насміхаються над вашими національними відчуттями, шановні брати». Заламуючи руки над браком відчінності неросійських народів, Распутін запитав у своїх одноплемінників: «Чи не думаете, що було б краще, коли б Росія вийшла зі складу СРСР...? У нас удастася природних і людських ресурсів, удастася сили. Тоді ми могли мовити слово «російський» й говорити про національну ідентичність, не побоюючись, що нас звинуватять у шовінізмі. Заново ми змогли б стати единим духовним тілом». Російські депутати знов дали оплески. Безсумнівно, вони підтакнули б також репресіям в ім'я збереження імперії.

Поки що Кремль намагається втримати *status quo* шляхом переплітання маніпуляцій з репресіями, компромісами й обмеженими змінами конституції. Такий метод вимагає вживати тактику *devide et impera*, протиставляти один неросійський народ другому, виступати арбітром та опікуном, використовувати деяких васалів як виконавців волі Москви. Москва відступає перед вимогами найтісніше пов'язаних республік, наприклад, прибалтійських, та намагається робити так, аби не викликати ланцюгової реакції. Поступки одним можуть йти в парі з приборкуванням інших, наприклад, ключових щодо геополітики республік української й білоруської, де Москва може відатися навіть до арештів і депортаций національних провідників. А конституційні зміни мають на меті збільшити економічну самостійність несовітських республік.

Проте, здається, воно сумнівно, щоб яке-небудь з названих розв'язань було достатнім для повздережання динаміки націй в СРСР. Колишню імперію годі втримати. *Status quo* — навіть і трохи змінене — не задовольнить національних прагнень неросіян. Неросійські народи перебувають на різних етапах розвитку й немає необхідності єднатися проти Москви, їх вимоги (наприклад, територіальні) та амбіції можуть мати взаємозаперечний характер. Проте в одному нічого сумніватися: вони не відмовляться від своїх національних змагань, хоча росіяни намагаються трохи зменшити їх приховані свою політичну та економічну домінацію.

До того ж, про що ми вже вище згадали, національне питання в СРСР ускладнює ще й еманципація Східної Європи, яка прямо впливає на Прибалтику, Україну, Білорусію і Грузію. Аналогічним способом на народи Середньої Азії впливають, під політичним оглядом та релігійним, Іран і Афганістан. Таким чином виникає загадковий калейдоскоп національних проблем, об'єднуючий можливість балканізації Східної Європи й лібанізації СРСР, що означало б розвал цілої імперії.

Захід не може пасивно придавлятися до цього. На наших очах проходить велика історична драма, і хоч її міжнародні результати не мусять, та можуть мати дуже поважні наслідки. Совітський Союз залишиться великою російською імперією або перетвориться в демократичний багатонаціональний організм. Цих двох можливостей не примирити з собою. Найімовірніше, імперіальна Росія й далі буде б мілітаристичною й загарбницькою державою, де використовувалася б марксистська або просто шовіністична ідеологія, державою, яка не могла б пасивно дивитися на самостійницькі прямування в Східній Європі, лякаючись зарази.

Як воно не було б, росіяни, неохоче примирившись з самостійністю неросійських народів імперії, могли б у спілці з кількома неросійськими народами довести до затяжних міжнаціональних заворушень. З європейської точки зору відповідним розв'язанням не є ані лібанізація Совітського Союзу, ані повернення російського імперіалізму.

Поки що мовчання Заходу це, можливо, і найкраща позиція. Воно хоч і нічого не розв'язує, та мабуть безпечноше — і легше — від підходу впритул до того складного вузла проблем. Однак гірше, ніж приплющування очей є заламування рук над кінцем «стабілізації», яка нібито супроводила холодновоенне суперництво двох монолітних блоків. Ця «стабілізація» була чимось історично штучним, виниклим з геополітичної й політичної конфронтації двох великораджав. Совітський Союз вже не є суперником Сполучених Штатів у широкому розумінні цього слова, бо він уже тільки військова потуга. Занепад авторитету Совітського Союзу неминуче мусив довести до відкриття дороги прагненням завойованих від нього націй. Цю еволюцію слід привітати з надією, а не вболяти над нею.

Так чи інак, Захід не зможе довго мовчати, тому що ріст конфліктів у Совітському Союзі й Східній Європі та евентуальні зв'язані з ними репресії порушуючі права людини заново візьмуть на себе очі західної громадської думки й, можливо, політиків. А надто, у певний момент вирине питання, чому Захід підтримує самостійницькі змагання Польщі, а нехтує такі ж амбіції литовців або — невзабарі — українців.

А ще очевидним здається те, що історична точка вагомості конфронтації між Сходом і Заходом переміщається на схід. У сорокові, п'ятдесяті, а навіть шістдесяті роки цей зудар проходив на захід від Лаби. Вирішуvalася доля Франції й Італії, де комуністичні партії мали великі впливи. У той час Совітський Союз спокійно скріплював свою владу над Східною Європою.

Тепер історична точка вагомості пересунулася на схід. У найближчому десятилітті найважливішою справою буде доля Східної Європи: чи їй врешті вдасться приєднатися до решти Європи, й повністю вийти з-під совітського контролю? Дуже ймовірно, що напочатку наступного століття Литва, Латвія, Естонія і Україна стануть ареною політичної боротьби, що засвідчуватиме також занепад комунізму й російської імперії.

Заходові найвища пора зайняти позицію в цій справі, поки національні рухи в совітській зоні впливів не розхитають стосунків Схід-Захід. Постава Заходу повинна відбивати прийняті скрізь засади й сприяти національним прагненням. Разом з цим Захід повинен підкреслити, що йому не йдеться про розвал Східної Європи ні Совітського Союзу, але про перетворення зв'язків спертих на силу й примус у зв'язки добровільні й партнерські.

Докладніш кажучи, Захід повинен підготувати перспективну програму поступового приєднування до західноєвропейської спільноти тих східноєвропейських країн, які визнають плюралізм основою свого суспільного ладу. А надто слід виробити якийсь проміжний статус цим державам, що дозволить ввести їх на арену Заходу. Присутність Польщі й Угорщини в Європейській раді була б першим кроком у цьому напрямку.

Водночас Захід повинен підтримувати співпрацю між Східною і Середньою Європою. Угорщина й Австрія співпрацюють з собою при віденсько-будапештській світовій виставці й ці зв'язки напевно міцнішатимуть. Така співпраця могла б охопити також Югославію — схильними були б напевно Кroatія й Словенія. Зв'язок між Польщею й Чехословаччиною — у майбутньому міг би стати конфедерацією — був би чинником політичної й економічної стабілізації в Середній Європі. Так само варто у майбутньому підтримувати нові форми господарчої співпраці прибалтійських республік, щоб внаслідок поразки комунізму не перебрали слова вояовничі націоналізми.

Європейська рада й ЄСТ можуть стати в пригоді середньоєвропейським країнам, виробляючи програму рятування природного середовища. Польсько-чесько-східнонімецький промисловий трикутник — найбрудніша частина світу. Це спричиняє гострі конфлікти. Національні упередження й отруювання природи можуть додавати вогню одне одному. Справжня співпраця в цьому регіоні небайдужа й невідкладна. Західні Інститути повинні їй посприяти.

Кілька років тому деякі країни Південно-Західної Азії створили організацію АСЕАН, у її рамках розгортається співпраця, не зважаючи на доволі відчутні націоналістичні настрої, колишні конфлікти й величезні географічні відстані. Створення подібної організації в Середній Європі це, здається, не утопія, тим більш, що географічна близькість полегшує обмін та контакти. Така співпраця була б усіма сторонами корисна також з огляду на відому з історії цього регіону схильність сильніших народів домінувати над слабкішими й нищівну боротьбу між ними.

У міру розвитку співпраці у Середній Європі виникне також можливість утворити якую форму конфедерації між обома німецькими державами. Таким способом заспокоєно б слушні німецькі змагання вирішати власну долю та вспокоєно б опрановані побоювання сусідів перед об'єднаною, могутньою Німеччиною. Квестію поділу Німеччини найкраще буде можна розв'язати в рамках ширшого, а тим даючого відчуття більшої безпеки, загальноєвропейського укладу. Сфедерування Німеччини могло б вимагати відповідних забезпечувальних заходів, наприклад, залишити на цій території на певний час — скажімо, 20 років — відділи НАТО й Варшавського договору. Інакше кажучи, політичне самовизначення Німеччини не означало б перевороту в системі європейської безпеки. Такий уклад міг би стати підставою загальнєвропейській системі безпеки й запобігти захитанню європейської рівноваги внаслідок змін у Середній Європі. Хтось чи не найкращим розв'язанням було б порозуміння між НАТО й Варшавським пактом щодо об'єднання Німеччини, у якому обидва блоки загарантуювали б тривкість європейського геополітичного реалітету, включно з теперішніми кордонами, та Варшавський договір відмовлявся б від накидання своєї ідеології. Інакше кажучи, некомуністична Польща й Угорщина й надалі могли б бути членами Договору, та це з причин геополітичних, а не ідеологічних.

Представлені вище пропозиції не становлять панацеї проти всіх проблем цього регіону. Однак доконечно почати дискусію над кшталтом посткомуністичної Європи. Її мета — відбудова старого континенту по трагедіях ХХ століття. Навіть загальні й на позір нереалістичні пропозиції можуть помогти вироблювати конструктивну програму, що її здійснення зменшило б небезпеку утрати контролю над ходом подій.

Слід також розробити проект майбутнього Сойтського Союзу. Тут Захід також може помогти, а це двома способами: ясно показуючи свою концепцію розв'язати болісні дилеми, що перед ними стоять народи СРСР (який і надалі залишається великоросійською імперією) та заявляючи про готовність підтримувати глибокі реформи. Мирний компроміс і співпраця між різними націями Сойтського Союзу були б набагато корисніші, ніж грубі репресії від росіян або криваві етнічні заворушення. Захід же повинен відверто виступити за евентуальне перетворення Сойтського Союзу з великоросійської імперії на конфедерацію або добровільну спілку.

Візя майбутніх політичних розв'язань небайдужна, хоч може видаватися віддаленою

від нинішньої ситуації. Вона необхідна, щоб керувати процесом швидкоплинних змін, які можуть замінитися в хаос. Спроба розробити засади майбутнього ладу бувшого Сovieцького Союзу це не пуста мрія ще й тому, що совітські політики захоплені усім, що американське: так воно й випадає американцям запропонувати совітам конкретні вказівки як розв'язати міжнаціональні конфлікти в СРСР шляхом добровільних конфедеративних договорів.

Совітський Союз повинен вивчити розв'язання, які прийняв в тій ділянці Захід. Тут дуже цікава канадська модель. Наприклад, статус Кебеку може бути взором тим народам, які не захочуть виходити зі складу СРСР. Економічні зв'язки між Канадою й США можуть бути за приклад тим народам, які вирішать вийти з Совітського Союзу. Зв'язки та установи Західноєвропейської спілки можуть теж послужити зразком тісної співпраці при одночасній згоді з національною окремішністю й суверенністю. Ні в одному з цих укладів нема місця монополію одної політичної партії, що в ній чільні пости займають представники одної національності. У зв'язку з цим появляється проблема ліквідації Комуністичної партії Совітського Союзу.

Справжня федерація або спільнота могла б, безсумнівно, дуже добре задовольнити всіх: росіян, неросіян і весь світ. Це єдиний шанс утримати певну політичну цілість при демократичному ладі. Перспектива демократії й економічного добробуту стала б видимою також і росіянам, яким вже не треба було б платити за поневолення інших націй. Іншим же народам таке розв'язання дало б повноту політичної й господарської влади у власних країнах. Така нова Євро-Азіатська спілка, насправді плюралістична замість здомінованого від росіян Совітського Союзу, була б організмом набагато менш сентралізованим, менш мілітаристичним, а тому — менш загарбницьким.

Виникнення справжньої федерації ще й вплинуло б на послаблення й деміфологізацію великоросійського націоналізму, тому що росіяни з володарів зробилися б партнерами. Поділ функцій між Москвою й Петербургом (перше місто було б столицею федерації, друге — російської республіки) мав би символічний характер й зосереджував би амбіції росіян на власній державі.

Заміна сентралізованого Совітського Союзу федерацією була б пов'язана з необхідністю структурних змін у правлячій КПРС. Демократичний централізм і ленінська дисципліна суперечать функціонуванню здецентралізованої федерації. У республіках треба було б визнати офіційно принаймні окремі комуністичні партії та некомуністичні організації. Такий процес уже почався на Литві.

Федерація або спільнота дозволяли б на співіснування різних суспільно-економічних систем. Певна справа, деякі неросійські республіки швидко відкинули б всі залишки сентралізованої планової економіки й завели б якусь форму політичного плюралізму. Інші, зокрема ж Росія, через історичні й культурні причини втримали б якісь форми «державного соціалізму». Мабуть, усі республіки погодилися б на збереження в назві федерації або спільноти прікметника «совітська», позаяк само слово «совіт» не має в собі якого-небудь ідеологічного відтінка, визначає просто «рада».

Чи таке розв'язання заспокоїло б усі національні прагнення неросіян? Мабуть, ні. Народи, яким загрожують сусіди, визнали б кращим розв'язанням федерацію, а не вихід з Союзу. Насправді здецентралізована федерація або спільнота забезпечувала б своїм народам не тільки повне здійснення їх господарчих і політичних змагань, та представництво у федеративному уряді, але й деякі господарчі користі й більшу безпеку, чого не дав би вихід. Таке розв'язання, здається, приваблювало б чимало народів.

Слід признасти, що наведені міркування футурологічні за характером. Однак, беручи на увагу темп історичних перемін; Західні необхідно врахувати також таку можливість і виробити, навіть досить скромний, план дій. Наприклад, можна б удвічі збільшити невеликий бюджет (розміром 15 мільйонів доларів) Фонд допомоги Демократії (National Endowment for Democracy), щоб краще підтримувати національні

змагання в Сovieцькому Союзі. Прибалтійським народам, українцям, грузинам, таджикам, росіянам та всім іншим, хто бореться за перетворення політичних відносин з метою сперти їх на засади партнерства, рівності й обопільного пошанування різних народів, слід допомогти. А ще варто пожвавити торговельний обмін, наукові й дипломатичні контакти з тими неросійськими республіками, які так самовідрічено намагаються скинути анахронічну й затісну жилетку імперії.

VI

Національні прагнення в Сovieцькому Союзі й Східній Європі привидом налітають на росіян на Кремлю. Єдиний конструктивний вихід з ситуації — це, здається, покінчити з російськими месіяністичними поривами (візією «Третього Риму» або ленінським «інтернаціоналізмом») й погодитися з думкою про мирне співіснування з іншими народами. Відбувши 300 років майже безперервної експансії, імперія здається втомленою й росіянам найбільшу користь мали б від зміни точки зору. У цій переломовій історичній ситуації Захід може їм допомогти, не тільки пропозицією сконфедерованої мирної Німеччини, ширшою регіональною співпрацею Східної Європи як члена паневропейських установ та постімперіальною Росією в рамках Сovieцької Конфедерації, але й готовністю запровадити оці проекти в життя, здійснити їх. Захід віддавна знає, що плуралізм, демократія й ринкова економіка це основа нормального суспільного життя. Сovieцька пропаганда ще не так давно брала на глум ці засади — нині схильна визнати їх вартість. Нехай і в даному разі Захід першим прилюдно заявить, що єдиний спосіб розв'язати потенціальні міжнаціональні напруги й конфлікти доби розпаду комуністичної системи — це добровільна федерація.

переклав: Богдан Гук

Микола Рябчук

Парадокси інтернаціоналізму

Розпочинаючи сьогодні розмову про розвиток української, білоруської чи будь-якої іншої національної культури, ми, зрозуміло, не можемо оминути увагою проблему розвитку національної мови, тим більше, коли дана національна культура перебуває у стані глибокої кризи, зумовленої передусім кризою мови — цієї основи чи, кажучи словами Івана Дзюби, «станового хребта» будь-якої національної культури.

Сумний, щоб не сказати катастрофічний стан української мови, її майже цілковите витіснення з усіх сфер суспільного життя і навіть із побуту, в тому числі (ї це найстрашніше!) часто з побуту сільського, престало, здається, вже бути для нас державною таємницею. Хоч, зізнаюсь, для мене це відкриття років зі двадцять тому було справжнім шоком: уявіть собі юнака, що приїхав до Харкова з нормального українського міста Львова та побачив раптом упритул весь жах і паскудство так званої «добровільної асиміляції» — асиміляції ще цинічнішої і захланнішої, ще більш спустошливої і деморалізуючої, ніж я собі перед тим уявляв із чужих розповідей.. Нам з товарищем було зовсім не до сміху, коли якась жіночка соромила нас у поїзді: «Вроде бы интеллигентные парни, а разговаривают по-деревенски!» — чи коли інша, поважніша дама переконувала нас, що «руsskij язык — это язык интернациональный, и только националисты не хотят на нем разговаривать, но у нас на востоке, к счастью, их уже не осталось...».

Я не буду з'ясовувати тут, хто й навіщо довів великий слов'янський народ до такого стану, — це тема окремої розмови; я зазначу лише, що український народ аж ніяк не можна вважати таким собі «інтернаціональним» унікумом, котрий добровільно відмовляється від власної мови; світовий досвід показує, що таких народів просто не існує в природі: всі вони якщо й відмовлялися коли-небудь від своєї мови, то аж ніяк

не добровільно, а — внаслідок тривалого й велими жорстокого колоніального гніту. При цьому слід мати на увазі не лише економічне поневолення й фізичний етноцид (хоча й це нам знайоме — і з царсько-російських, і з сталінсько-брежневських часів), а й етноцид ментальний, тобто розумовий, культурно-освітній, форми якого набули у ХХ столітті особливо підступних і небезпечних рис.

Саме про неперервний ментальний етноцид та його головну причину — ментальний колоніалізм — нам треба повсякчас пам'ятати, обговорюючи концепції розвитку української культури, її минуле, сучасне і, принаймні, найближче майбутнє, немислимим поки що поза цим сумним загальнокультурним і загальнополітичним контекстом.

Навіть не маючи під рукою статистики, ми легко можемо на підставі самого лише житейського досвіду оцінити співвідношення між, скажімо, кількістю фільмів, які йдуть у прокаті республіки українською і, відповідно, російською мовою; кількістю книжок, що видаються на Україні обома мовами (сюди можна б долучити й книжки та журнали, що завозяться на Україну з Москви, — як я розумію, теж не на українській мові); співвідношення між тривалістю звучання української та російської мов у каналах радіо й телебачення; між кількістю виступів партійних, державних та господарських керівників усіх рангів обома мовами; кількістю лекцій, що читаються обома мовами у вузах республіки; кількістю російських та українських шкіл, дитсадків, профтехучилищ; кількістю вистав у театрах республіки, грамплатівок у магазинах, шлягерів на танцмайданчиках, занять у спортзалах і т.д., і т.д. А якщо додати до цього ще й сферу військову чи, скажімо, міжнародно-дипломатичну, де українська мова взагалі не використовується, ви зрозумієте, що означає так звана «двомовність» у нашій республіці і так звана «рівноправність» у вживанні національних мов (з таким самим успіхом ви можете вживати українську мову не лише в Донецьку, а й у тропічній Африці — зрозуміло, що й там вам ніхто цього робити офіційно не заборонить і навіть не обхамить вас за це, — чого про Донецьк ані ніяк сказати не можна); словом, ви зрозумієте, що таке ментальний колоніалізм у своєму хімічно чистому вигляді: це система заходів, спрямованіх не просто на витіснення однієї мови й культури іншою, а — передусім — на створення у приреченого на асиміляцію народу відчуття культурної неповноцінності, національної меншевартості, приведення його в такий стан розумової нижчості і підлегlostі, коли протиприродне (по суті) відречення від рідної мови видається цілком нормальним і «добровільним».

...Моя сусідка-«хочушка» (як вона сама себе називає), довідавшись, що я збирався віддати дитину до української школи, вигукнула: «Но ведь украинский язык сейчас не модный!» — у цьому простодушному вигукові, я гадаю, дуже влучно передано отої комплекс неповноцінності, який спонукає тисячі і мільйони українців і білорусів зрікатися своєї мови, наче осячих вух, що непристойно стирчать з-під «городського» капелюха, чи плетених постолів, що визирають з-під фрака на наваксованому паркеті. Найближчий синонім до слова «немодний» тут «смішний», «кумедний», «безглуздий» (чи ще краще — російське слово «нелепий»); влучніше становище української (білоруської) мови в умовах ментального колоніалізму, гадаю, важко й означити.

Зрозуміло також, що лише фанатики і справжні націоналісти (інакше кажучи, божевільні й злочинні) можуть у цій ситуації відчайдушно чіплятися за те, що справді смішне, безглуздé й нікому не потрібне. Решта — покірно рухається в руслі «історичної закономірності» та «об'єктивних обставин», не замисляючись навіть, що вся ця «закономірність» є brutальним насильством над історією і здоровим глузdom, а т.зв. «об'єктивні обставини» є результатом цілком суб'єктивної діяльності давніших і новіших колонізаторів, наділених могутньою жандармською та пропагандистською машинерією.

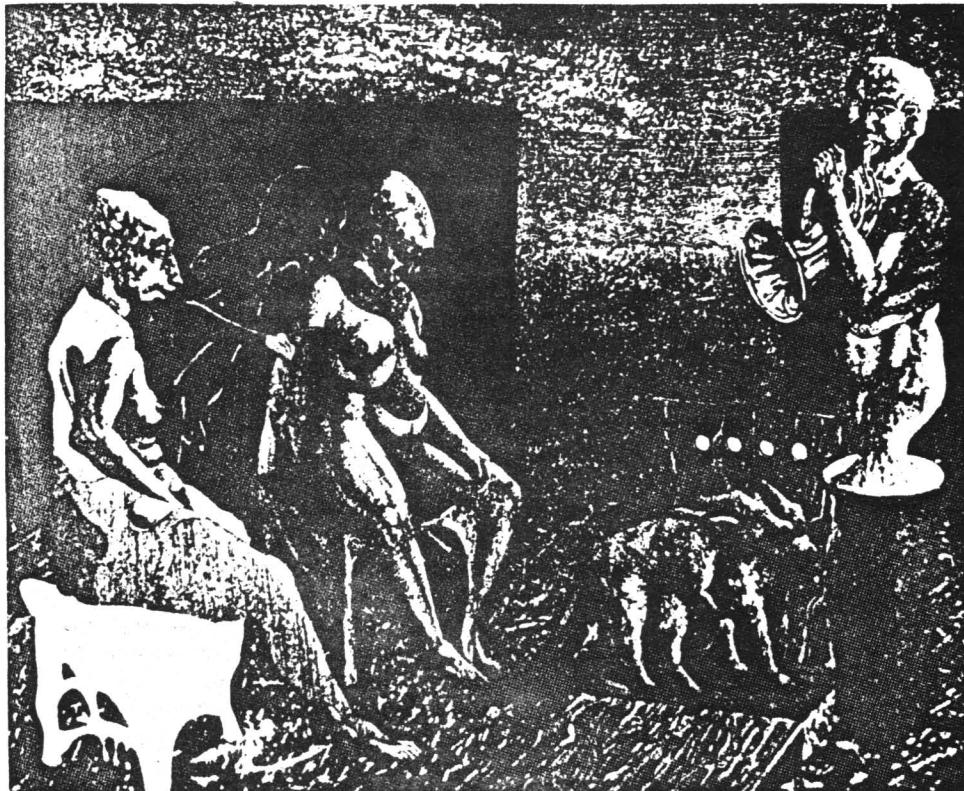
«Добровільність» переходу аборигенів до панівної мови й культури забезпечується таким чином пропагандистським наркозом і зумовленим ним очмавінням, поєднуваним із кийками й шпіцрутенами для тих, хто у цю «добровільність» уперто не вірить, та

що й намагається пояснити своїм запомороченим і закомплексованим співвітчизникам прихований механізм такої «добривільності».

Знаменно, що й нині нове радянське керівництво, відрікаючись від своєї сталінсько-брежневської генеалогії, вперто чіпляється за сталінсько-брежневський варіант «федералізму» з «сильним центром» і навіть намагається його по-своєму «вдосконалити», нав'язавши всім «інородцям» російську мову як державну (хоч, як відомо, проти цього категорично виступав ще В. І. Ленін). Знаменно також, що жодної боротьби проти великорадянського шовінізму в офіційній радянській пресі не ведеться (хіба що цей шовінізм набуває антисемітського спрямування), тим часом як кампанія проти всіляких «націоналістів» і «сепаратистів» ведеться з неабияким розмахом. І це при тому, що саме великоросійський шовінізм є панівним і найбільш небезпечним настроєм в СРСР, а не якийсь там чукотський чи естонський «націоналізм», що є лише захисною реакцією на імперські, великорадянські амбіції російського обивателя — «тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ» (В. І. Ленін). Зрештою, й ігнорування ленінських слів про націоналізм великих націй і малих, гноблячих і пригноблених, видається мені теж знаменним для сьогоднішньої офіційної ідеології, — на всі лади шпетячи прибалтійських, молдавських, українських «націоналістів», наша преса досить цнотливо мовчить про те «море шовіністичної великоруської шушвалі» (Ленін, між іншим, ще 1922 року бачив це явище і, на відміну від наших сьогоднішніх «ленінців», не бояться назвати його своїм ім'ям), яке розлилося по всіх національних околицях імперії з надією, будучи нічим, стати всім; а втім, і в самій Росії цієї «шушвалі», на жаль, не бракує: ані інтервенція в Афганістан, Чехословаччину, Угорщину, ані ганебні сьогоднішні публікації про Молдавію, Львів, Закавказзя, Прибалтику навряд чи були б можливі, коли б не спиралися на значну, можливо, навіть переважну думку великорадянського обивателя.

Хоч як це прикро, але офіційна преса не лише не розвінчує подібні настрої, виплекані в «істинно руській людині» багатьма століттями імперської маячні — спершу на ґрунті всесвітньохристиянського, згодом — всесвітньокомууністичного месіанізму; а й, схоже, всіляко ці настрої провокує і підігріває — і тенденційно однобокими, а часом і просто наклепницькими, як я вже казав, публікаціями про «екстремістів», що намагаються «розтягнути наш спільній дім по своїх національних квартирках» (затягнувши туди, очевидно, ще й рязанську, вологодську чи ще якую великоруську область і нав'язавши бідолашними місцевими жителями естонську або молдавську мову в ролі державної!), і витворення нової міфології — про «геополітичну рівновагу» неодмінне для цього збереження СРСР у ролі наддержави (наш військово-бюрократичний комплекс ніяк із цією неомесіаністською ідеєю-фікс не розпрощається і не даст розпрощатися іншим), і навіть курйозним проливанням крокодилічих сліз над важкою долею російської мови й культури — «крайнєщасніших» і «крайупослідженіших» (І) у Радянському Союзі. Безумовно тоталітарний режим завдав чималих збитків російській культурі, а почасти і мові; зазнають вони збитків і зараз, виконуючи невластиві ім ментально-колонізаторські функції, але зіставляти їх долю із долею десятків національних мов і культур, які вже познікали за роки «небаченого розквіту всіх націй і народностей СРСР» або які ще тільки-но перебувають на грани зникнення, — виглядає щонайменше блузністю.

«Нам бы ваши заботы!» — так і хочеться вигукнути, ачей, не одному українцеві чи білорусу, слухаючи ремствування високочолих московських інтелектуалів на засилля в російській мові канцеляризмів та жаргонізмів, на відсутність у них своєї академії наук і своєї комуністичної партії, свого комсомолу і своєї ради профспілок, — так і хочеться з ними по-братському поділитися і своєю компартією, і своїм комсомолом, і своєю академією наук, а заразом і всіма її книжковими та журнальними виданнями, абсолютна більшість яких (не хвилюйтесь, дорогі брати) виходить аж ніяк не по-українськи і, звичайно ж, не по-білоруські. Беріть собі слідом за Ялтинською

Ігор Падальчак

кіностудією ще й Одеську та Київську, беріть собі «наші» військові училища, та й низку інших вузів і технікумів, беріть собі всі ваши ГЕСи й АЕСи, а заразом і всі підприємства так званого всесоюзного підпорядкування, — усі вони такі ж українські, як і марсіанські. От тільки поясніть мені, на бога, чиєю в сьогодні Академії наук СРСР, як не російською, якою мовою, послуговується майже весь її апарат, виходить майже всі її видання, захищаються всі дисертації? Чийми, як не російськими, є так звані «всесоюзні журнали», в заразом і так зване «всесоюзне» телебачення — з жалюгідними вкрапленнями «національних» матеріалів? Чийми, як не російськими, є, зрештою, і КПРС, і ВЛКСМ, і ВЦРПС, і офіційна православна церква, і армія, й держбезпека, і всесоюзний уряд, і сам СРСР, зрештою?

Такого ж ми дуримо?

Іноземці? Так вони і без нас знають, що «Раша» — це «ю-ес-ес-а», а «ю-ес-ес-а» — це «Раша», от тільки слово «Раша» подобається їм набагато більше, і вживають вони, як правило, тільки його, а не міфічне «ю-ес-ес-а», бо, як-нє-як, іноземці — люди практичні, і дурити самі себе не люблять, навіть з міркувань ритуальної ввічливості.

Так, може, це ми самі себе дуримо?

«Я очень люблю „Советскую Россию“, — пишет П. Прокурин на страницах той же самой „Советской России“ (1 октября 1989). Ведь это наша единственная (?) российская, русскоязычная центральная ежедневная газета, в то время как в других республиках на национальных языках выходят десятки».

«Настало время подумать, — кажется вдоволь дальний работник Министерства связи СССР (Правда, 6 октября 1989), — о создании специальной (теле)программы для

РСФСР, единственной (!) республики без таковой».

«Но не парадокс ли — великий русский народ сам-то оказался наиболее(!) ущемленным в национальном аспекте, не имеющим ни своей компартии, ни Академии наук» (Б. Олійник, виступ на Первом з'їзді народних депутатів СРСР).

«Русский язык пострадал не менее (?), чем наши национальные языки» (Й. Друце, виступ на том же з'їзді).

Можна, звичайно, зрозуміти «націоналів», які не без легкого юродства підігрують шовіністичній демагогії, сподіваючись, вочевидь, що створення відповідних республіканських структур для Росії даста зможу перетворити т.зв. «всесоюзні» структури у справді федеративні. Хоча, боюсь, уся ця «жирість» за існуючих умов не приведе ні до чого іншого, крім як до утворення ще однієї російської Академії наук, ще однієї російської телепрограми, ще одного або й кількох десятків російських журналів і т.д. і т.д. — на додачу до тих, що вже існують від вивіскою «всесоюзних».

Значно важче зрозуміти самих росіян з їхнім відчуттям національної «ущемленності» — якщо, звісно, не мати на увазі знаменитого придува «жидомасонської змови», геніально придуманий міф, на який можна списати і всі свої власні біди, і всі свої провини перед іншими народами. Та коли б навіть ця маячня була правою, я хотів би — перш ніж робити висновки про особливу «ущемленість» російського народу порівняно з іншими — запитати П. Проскуріна та його колегу з Міністерства зв'язку: а що, може, всі оті дів ненависні їм програмами всесоюзного телебачення йдуть на ідіш чи на івріт? Може, так звані «всесоюзні» газети й журнали вже теж перестали виходити по-російски і друкуються тепер виключно по-єврейськи? Може, вже й школи російських нема у більшості міст, може, й у вузах російським студентам доводиться тепер вчитися здебільшого на івріті, може й військову службу вони мусять тепер на цьому самому івріті проходити?

Що за дурниці! — скаже нам товариш Проскурін і правильно скаже, тому що його народ і так «найбільш ущемлений», не те що якісь там білоруси і молдавани, українці й татари, що в подібній ситуації ось уже десятиліттями й навіть століттями живуть і нітрохи себе «ущемленими» не почувають. Досить з них і того десятка своїх газет, про які т. Проскурів цілком слушно нам нагадав, хоч, правда, й забув нагадати, що на кожен такий десяток національних газет, книжок чи журналів припадає добре сотня, коли не тисяча російських (тобто російськомовних, — у термінах П. Проскуріна, хоч, зізнаюсь, мені до цієї термінологічної гри якось байдуже, бо навіть коли б усі ці російськомовні «всесоюзні» видання випускалися не євреями, а китайцями, то об'єктивно вони працювали б усе-таки не на «китаїзацію», а на русифікацію аборигенів).

А тому, хоч би як нас запевнююв інший російський письменник — В. Распутін, — що «шовинизм и слепая гордыня русских — это выдумки тех, кто играет на ваших национальных чувствах», ми охочіш вірити мені не цим запевненням, а реальному емпіричному досвідові, реальним антимолдавським, антиестонським, антиукраїнським настроям, поширенним серед російських та русифікованих обиватель відповідних республік, реальній діяльноті товариств типу «Единство», «Память» та «Інтерфронт», реальним, зрештою, виступам російської інтелігенції на підтримку національно-визвольної боротьби колонізованих народів — виступам поки що більш бажаним, ніж реальним.

Можна, звичайно, говорити і про «русофобію», котра, за словами В. Распутіна, «распространилась в Прибалтике, Грузии, проникает она и в другие республики, в одни меньше, в другие больше, но заметна почти повсюду», але при цьому, очевидно, треба говорити і про «українофобію», «прибалтофобію», «евреофобію» і т.д. як про явище первинне і як, зрештою, про головне джерело т.зв. «русофобії». А інакше ми знову ставимо проблему з ніг на голову, знову створювати мені міфологему народу-мученика, якого один бог знає за що всі «ненавидять», унікального на весь світ народу-«інтернаціоналіста», що безвинно страждає від навколоїшніх невдячних «націоналістів».

І нарешті, останній (чи, власне, перший за значущістю) міф, узятий на озброєння теорією й практикою ментального колоніалізму, це міф про пріоритет класових цінностей над національними. Кажу про нього в останню чергу, оскільки сьогодні, в умовах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими (а національні цінності, зокрема, мова й культура є, безумовно, цінностями загальнолюдськими) ця псевдоінтернаціоналістська, «класова» демагогія дещо відступила на задній план, заступившись, щоправда, іншою, тепер уже псевдоінтелектуалістською демагогією про «інтеграційні процеси» в сучасному світі, які ведуть начебто все до того ж таки любого кожному великороджавникові «зближення і злиття націй».

Можна було б, звичайно, цим нашим «громадянам всесвіту», що не знають, як правило, жодної іншої мови, окрім російської, нагадати, що «тамтешні» інтеграційні процеси здійснюються на зовсім іншому, поки що недосяжному для нас рівні вирішення економічних, національних, мовно-культурних та інших проблем, через що й не мають нічого спільногого з тією імперською «інтеграцією», яку вони нам пропонують. Можна б ім пояснити також, що й Голландія, й Данія, і Норвегія, і інші країни ЄС, попри всю свою «інтегрованість» залишаються досить «консервативними» у справі захисту своєї національно-культурної й мовної самобутності — чого аж ніяк не скажеш про уряди Білорусії, України та ряду інших республік. Можна було б, нарешті, ім розповісти, як американські й канадські «імперіалісти», на відміну від уряду РРФСР, затрачують чималі кошти з державного бюджету на національно-культурні, освітні потреби української (й не лише української) національної меншості; розповісти, як швейцарські «буржуї» дбають про збереження маленької ретороманської народності у себе в країні (про становище зниклих і напівзниклих малих народностей РРФСР я з делікатності теж промовчу), і як, нарешті, італійці працюють над підтриманням і збереженням у себе своїх власних, італійських діалектів.

Боюсь, однак, що всі ці аргументи розраховані на дещо інший рівень свідомості, дещо інше розуміння унікальної загальнолюдської цінності кожної національної мови й культури, аніж це доступно пересічному мисленню наших «інтеграторів». А тому я наведу простіший аргумент чи, пак, пропозицію, яка, сподіваюсь, і вам видасться досить цікавою. А саме: чи ж не простіше, орієнтуючись на зростаочу міжнародну інтеграцію, вже сьогодні розробити для СРСР довготривалу (років на 50) програму ґрунтовного вивчення англійської мови як мови міжнаціонального й міжнародного (що особливо важливо) спілкування? Виграш від такого переходу, гадаю, був би подвійний: з одного боку, ми отримали б цілком нейтральний по відношенню до всіх (без винятку) націй і народностей нашої країни засіб міжнаціонального спілкування, тобто засіб, що не дає не лише юридичних, а й фактічних переваг жодній нації СРСР; а з іншого боку, ми забезпечили б собі справді повноцінну участь у міжнародних справах, оскільки все-таки не російська мова, а англійська є сьогодні мовою світової економіки, торгівлі, науки.

Зізнаюсь, що я вже висловлював цю пропозицію одному знайомому прихильникові «інтеграції», на що він цілком простодушно відмовив: «Так это значит преподнести им себя на блюдечке с голубой каемочкой! Кому це — «кім», — я не став перепитывать, больш-менш здогадуючись, а от чим же ж усе-таки аж так небезпечна для нас іноземна мова — я все-таки перепитав, на що він роздратовано відповів: «Ну как же ты не понимаешь?! Они ведь нас тогда голыми руками возьмут!»

Он воно, виявляється, що! То значить, і своя економіка, і своя політика, і навіть свій державний кордон англійській мові не перешкода: досить її лише як слід вивчити в СРСР — й одразу всі наслідки ментального колоніалізму впадуть на безборонні російські голови! А на українські, білоруські, чукотські? Ну, на них, очевидно, хай уже краще падає благостиня русифікації — як-нє-як, що куди приємніше, ніж жахіття повсюдної англізації й американізації, і тим більш приємно, якщо сам ти належиш не до цих малосвідомих, нечутливих до світового прогресу українців та білорусів, що

вперто чіпляються за якісь там національні рудименти, а до найсвідоміших які тільки є і найпередовіших «інтеграторів»...

...Дивно лише, що, на відміну від свого провідного поета, котрий іще на самісінському початку світової інтеграції побажав «в мирі без Росій и Латвій жить єдиним человечім общежитьом», сьогоднішні його послідовники заради «человечього общежиття» залюбки жертвують чомусь самими лих «латвіями», — на радикальніші кроки весь їхній пролетарський інтернаціоналізм поки що чомусь нездатен...

Але що робити? — спіткаєте ви чи, принаймні, більшість із вас, котра не вважає себе імперіалістами й русифікаторами, проте не без підстав схиляється до думки про задавненість, широкомасштабність і необоротність асиміляційних процесів у багатьох союзних і, особливо, автономних республіках. Я не стану вас переконувати у протилежному, хоч сам вважаю, що за розумної державної політики ще все і скрізь можна поправити; головне — зробити цю політику розумною, тобто — слід продовжувати демократизацію; у цьому розумінні я безумовно визнаю пріоритет загальнодержавничих завдань над усіма іншими, зокрема й національними, хоч, зрозуміло, безглуздо було б їх противставити одне одному.

Та все ж, навіть якщо визнати ситуацію непоправною, а цілий ряд народів нашої країни — приреченими, ми все одно повинні себе поводити як справжні інтелігенти, тобто завжди бути на боці слабших і пригноблених, завжди боротись за справедливість, навіть якщо на її торжество нема жодного шансу, завжди змагатися до кінця, як робив це лікар Ріє у романі Альбера Камю «Чума», допомагаючи й нам не здеградувати в часи нашої «застійної» юності.

Безперечно, ми справді живемо у дуже тісному, «інтегрованому» світі, де змішані шлюби, міграції й еміграції, зміни мови й національності, очевидно, неминучі. У взаєминах між здоровими, незалежними націями усі ці житейські явища цілком природні і нешкідливі: по-перше, тому що ніколи не є надто масовими; по-друге, тому що ніколи не є однонаціональними, однотенденційними, — словом, вони жодною мірою не ставлять під загрозу саме буття націй.

Але коли одна нація перебуває в колоніальному чи напівколоніальному стані, а інша — у панівному, імперському, то тут уже треба б говорити не про «добровільний» (та ще й масовий!) перехід із «менш цивілізованої» мови на «більш цивілізовану», а про цілком прозаічну щурячу втечу з потопаючого корабля, про зраду гинучого народу і щонайсправжнісінський колабораціонізм, який дехто намагається евфемізувати більш шляхетними термінами, на зразок «космополітизму», «пролетарського інтернаціоналізму» чи, щонайменше «національного нігілізму».

Перше, отже, що нам треба зробити, це назвати речі власними іменами: не залякувати обивателя якоюсь міфичною, ледь примусовою «українізацією» («молдавізацією», «естонізацією» і т.д.), а прямо і відверто сказати про необхідність деколонізації всіх республік, з чого повинна випливати й відповідна економічна, культурна, мовна та ін. політика.

По-друге, слід почати серйозну роз'яснювальну роботу серед широких мас великоруського населення, настроєного значною мірою великовладимиро-шовігістично (кажу це не для того, аби В. Распутін здивив раз запідозрив мене в «крусофобії»: різницю між російським народом і російською бюрократією та її вірними квіслінгами з числа «обрусілих інородців» я прекрасно знаю; сподіваюсь, однак, що Й. В. Распутін не заперечуватиме багатолітнього впливу цієї бюрократії на російський народ, інтенсивного задурманювання його свідомості царсько-імперською й сталінсько-імперською пропагандою; сподіваюся що й він не вважає ганебні антимолдавські й антиестонські страйки в сусідніх республіках виявом «вродженого» інтернаціоналізму своїх земляків, схильних більше освоювати чуже «чорнозем'я», ніж власне нечорнозем'я, та ще й нав'язувати при цьому свою мову малотямущим тубільцям).

Мусимо не лише формально визнати право кожного народу на розвиток своєї мови й культури, а й на повен голос, на найвищому державному рівні визнати кожну

національну мову й культуру загальнолюдською цінністю, засудивши відповідно як злочинні всі дії, спрямовані на асиміляцію й т.зв. «злиття націй». Ніхто,крім інтелігенції, я гадаю, не зуміє пояснити дезоріентованим упродовж багатьох років масам, у чому ж полягає ця загальнолюдська цінність кожної мови в чому переваги мовного розмаїття у світі перед позірною принадністю одноманіття.

І нарешті, по-третє, аналогічну й навіть ще активнішу працю слід розпочати серед денационалізованих українців, білорусів та ін., — адже перш ніж говорити про «добровільний» вибір «більш культурної» мови, не завадило б вислухати у повному обсягові не лише прихильників асиміляції, штатних і доброхітних (ми вже їх слухаємо не одне десятиліття), а її противників, яким, на жаль і зараз затикають роти, хоч, богу дякувати, вже не розстрілюють і не гноять по концтаборах. До речі, й про ці історичні складові «добровільності» теж, вочевидь, не заживає наглядувати.

А на закінчення я хотів би навести досить повчальну цитату зі статті «Українське питання й російська громадськість» видатного вікрайнського вченого В. І. Вернадського, якого, щоправда, й досі не називають інакше, як ученим російським, а газета «Ізвестія» навіть присвоїла йому торік титул «истинно русского человека». Що ж, принаймні ніхто тепер не запідохрінить його в «крохофобі» та в «українському буржуазному націоналізмі», навіть прочитавши такі його рядки, написані у розпал першої світової війни: «Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, яка не відмовляється від зasad правового устрою, неминуче, і будь-які відтягування та відкладання цього вирішення тільки поглинюють внутрішній розлад у державі, суспільстві й народові.

Питання стоїть про охорону інтересів істинної культури, до того ж здатної проникнути у народні маси значно глибше і ширше, аніж та загальноруська культура, іменем якої оперують вороги українського народу.

Питання стоїть про відмову від таких самих прийомів державного гніту в національних стосунках, які тепер так часто ставляться на карб германізму.

Питання стоїть про збереження за Росією культурного й політичного впливу на український рух, бо за нинішньої політики завжди підтримуватимуться умови, що сприяють тяжінню до зовнішніх центрів...

Представники тих кіл російської громадськості, які співчутливо ставляться до українського руху, повинні взяти це питання до своїх рук. Необхідно визнати, що ні переслідування з боку уряду, ні відсутність громадської підтримки не спинять праці, яку несе в собі в інтересах свого народу українська інтелігенція».

Гадаю, ці слова, написані 1915 чи 1916 року, лишаються актуальними й року 1989, стосуючись не лише українців, а й білорусів та інших народів нашої «федерації».

А втім, є ще одна давня, півторастолітнього віку цитата, що видається мені й сьогодні величною актуальною:

«За нашу і вашу свободу!»

Теофіль Кіс*

До питання державності та міжнародної суб'ектності України/УРСР

Питання державної самобутності України чи Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) та її міжнародноправової суб'ектності ще недостатньо розроблене. Окремі праці (монографії та статті), присвячені цій тематиці, які з'явилися від часу визнання у Сан-Франціско навесні 1945 року членства УРСР в Організації Об'єднаних Націй (ООН), є істотним внеском у дослідження цього складного питання, проте вони не розглядають всієї його суті¹. А десь від 1970-их років цієї теми в науці буквально не порушується.

Ця стаття має на меті спонукати на нову дискусію та на шукання нових форм-улювань даної проблематики. У ній автор намагатиметься: а) проаналізувати соціологічний, політичний та міжнародноправовий характер державності України/УРСР та б) з'ясувати характер міжнародноправової суб'єктивності УРСР в міжнародних взаєминах.

До проблеми підходить із перспективи сучасного суспільствознавства, дослідною засадою якого є визнання, що соціологічно-історичні, політичні і нормативні чинники, якими визначена дійсність, є взаємозалежні. Похідною методологічною засадою є погляд, що питання про державність і міжнародноправову суб'єктивність та політичну дієздатність України/УРСР треба визначати за загальновстановленими в суспільствознавчих і нормативних науках критеріями. Це, однак, не означає, що всі дослідження мусять бути «науковими», тобто, що ми не можемо оцінювати чинники, які зумовлюють дійсність. Власні оцінки, відносно часті, є складовою частиною суспільствознавчих досліджень.

Пошуки за визначенням України та УРСР як нації і держави

Чи можна вважати Україну нацією? Чи можна вважати Україну державою, особливо в її сучасній формі УРСР?

Щоб відповісти на ці запитання, треба вдатися до певного теоретичного міркування. Звернімося до соціології. Видатний німецький соціолог Фердінанд Тенніс визначає два основні ідеальні види суспільних формаций: спільноту (*Gemeinschaft*) і суспільство (*Gesellschaft*).

Спільнота — це угруповання людей, добровільно об'єднаних певними стосунками, не зумовленими політично змінним способом життя. Спільнотна формація побудована на самобутній (справжній) волі (*Wesenswille*) і солідарності її членів.

Суспільство, на відміну від спільноти, є політичною і економічною формацією. Воно характеризується політичною організацією і раціоналізацією суспільних взаємин. Отже, суспільство — це волеспрямована політично зумовлена державовидна формація.

З поняттями спільнота і суспільство є пов'язані два дальші, похідні, поняття: поняття нація і поняття держава. Нація є спільнотною формацією, держава — суспільною організацією.

Інший німецький історик-соціолог Фрідріх Майнеке вважав, що треба відрізняти ще поняття культуро-нація (*Kulturnation*) і поняття державо-нація (*Staatsnation*). Державо-нація визначається власною національною політичною організацією, культуро-нація — своєю культурною ідентичністю. Ці дві спільнотно-суспільні формації можуть існувати незалежно одна від одної, одночасно одна побіч одної, історично співпадати в часі або одна одну випереджати. І так можна відрізняти поняття нація, держава, державна нація і нація бездержавна, тобто нація, яка не має своєї національної держави. Треба також зазначити, що історично кожна національна спільнота природно прагне до утворення своєї власної держави, тобто політичної організації суспільства.

На основі такого розумування треба зробити підсумок, що поняття нація/національність не можна ототожнювати з поняттям держава/державність, так як не слід ототожнювати поняття спільнота з поняттям суспільність. Нація-спільнота є соціологічною формацією, держава-суспільність є її політичною надбудовою.

Якщо застосувати цей аналітичний взірець до українського питання, то можна зробити висновок, що в історичному і соціологічному значенні Україну, безсумнівно

*Теофіль Кіс — професор політичних наук в Оттавському університеті (Канада), автор книг «Le federalisme soviétique; ses particularités typologique» (1973), «Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine» та низки інших праць в галузі політичних наук.

Стаття передрукована з українського журналу «Віднова», № 6-7/1987.

можна вважати національною спільнотою та культуро-нацією, тобто можна з певністю твердити, що Україна є нацією в культурному, мовному, демографічному та територіально-географічному розумінні. Століттями українці утверджували свою національну ідентичність та є визнані згідно цих понять. Усі об'єктивні і суб'єктивні атрибути національної спільноти тут наявні і є в постійному розвитку.

Можна, однак, сумніватися чи Україну можна вважати неперервною державною формою, тобто державо-нацією. Це, особливо, стосується погляду, що Україну можна вважати державою, зокрема в її сучасній формі УРСР. Якраз це посилання на державність сучасної політичної форматії УРСР ускладнює дослідження нашого питання. Вияснення і визначення поняття української державності залишається, отже, центральною проблемою.

До питання державності УРСР

Радянська наука твердить, що всі п'ятнадцять союзних республік СРСР, включаючи УРСР, є національними державами як в установчо-конституційному, так і в міжнародноправовому значенні. Радянські дослідники постійно твердять, що УРСР має політичну і правову дієздатність відстоювати свою власну державність та виконувати владу над визначеною територією та населенням². Ці суверенні права, однак, «відповідно до Конституції СРСР» охороняються Союзом РСР» (стаття 74 Конституції Української РСР). «Сувереність» УРСР має, отже, двов'язний характер.

Згідно із законом, прийнятим Верховною Радою СРСР 1 лютого 1944 року, УРСР, як і всі інші союзні республіки, отримала право встановлюти зовнішні стосунки при одночасному функціонуванні всесоюзного керівництва в зовнішніх справах. Це право було міжнародно визнане на Конференції у Сан-Франціско навесні 1945 р. коли-то УРСР (і Білоруська РСР) стала одним із членів-фундаторів ООН. За словами авторів «Історії УРСР» (т. 2, 1966, с. 628) УРСР була міжнародно визнана в першу чергу тому, що вона використала всі прерогативи, які виникають з її членства в Союзі РСР.

Це хитке, бо, на мою думку, надто оціночне твердження поділяють (щоправда, із значними застереженнями) і деякі західні дослідники цього питання, включаючи й українських авторів, які проживають на Заході³. Однак більшість західних дослідників юридичних та політичних наук рішуче заперечують таке тлумачення⁴. Я схиляюся до погляду «більшості». Вважаю, однак, що не можна цілком опрокинути деякі слушні висновки «меншості». Питання залишається суперечним.

В центрі непогодженості між авторами є, звісно, визначення поняття державності чи недержавності УРСР. На мій погляд, в методологічною помилкою вирішувати про державність чи недержавність будь-якої національної форматії, так би мовити, «у відриві» від її соціологічної основи і політичної та нормативної дійсності.

Стверджений висновок про установчо-конституційну і міжнародноправову самобутність державності УРСР можна зробити лише тоді, коли приймемо специфічно окреслене визначення держави/державності та надамо йому оціночного змісту. Так, зрештою, і мається справа з радянським визначенням державності УРСР.

Заперечуючи такий підхід, заступаю погляд, що УРСР, як складова частина (одиниця) СРСР, тобто складеної з окремих республік держави або федерації (чи «над-держави»), не може розглядатися як первинний суб'єкт як конституційного, так і міжнародного права і політики. Отже, УРСР треба вважати щонайбільше похідною (дерибаційною) державовидною форматією і суб'єктом міжнародного права та міжнародних взаємин. Можна з певністю твердити, що УРСР є саме такою і саме так трактованою як у внутрішніх, так і в зовнішніх стосунках.

Зміни, які зайшли в сучасних міжнародних взаєминах, додатково переконують мене у правильності такого розумування. В минулому вважалося, що тільки суверенні нації-держави могли бути дієучасниками в міжнародних взаєминах. Зростання важливості міжнародних міждержавних, недержавних чи приватних організацій (зокрема, в системі ООН), а також «напівсуверенних» або несуверених політичних

формацій і організацій, у тому числі членів федерацій, змінили це вузьке трактування міжнародних взаємин. Сьогодні чимало таких формаций та організацій вважаються похідними чи підлеглими суб'єктами чи напівсуб'єктами міжнародних спілкувань і наділяються навіть частковою правочинністю чи правовідатністю. В дійсності, однак, такі формациї і організації є під безпосереднім чи посереднім контролем (наглядом) держав-суб'єктів і є їм підпорядковані. До них, видимо, треба зараховувати й УРСР.

Оспорювання державного характеру УРСР

До якої міри можна вважати УРСР державою в історично-соціологічному, політичному і правовому розумінні? В суспільствознавстві і правознавстві (теж і в радянському) панує широка одностайність поглядів про те, що найкраще визначення державності було сформульоване в «Монте-Відейській Угоді про Права та Обов'язки Держав» 1933 року, що її склали були США і п'ятнадцять держав Латинської Америки. За тим визначенням для існування чи виникнення держави необхідні три основоположні фактори: 1) встановлена територія, 2) стало населення і 3) влада (і додаймо політична організація, що встановлює норми суспільних взаємин), що самостійно править територією і населенням. Стаття 1 Угоди додає ще четверту передумову: влада мусить мати політичну і правову дієздатність укладати договори і вступати у взаємини з іноземними державами. Додаймо ще, що істотним для держави та її міжнародної дієздатності є дипломатичне та міжнародноправове визнання її іншими державами. Через таке визнання держава стає суб'єктом на міжнародній арені. Дипломатичне та міжнародноправове визнання є, звичайно, зумовлене політичною доцільністю з боку держав, які її визнають. Воно може бути також ступневе чи часткове і не конечно всі держави мусять бути загальнозвізнаними. Врешті-решт, не всі державні організації можна вважати в кінцевому рахунку незалежними державами: існують теж і підлеглі чи напівзалежні держави, наприклад, такі, що є частиною складеної з окремих одиниць держави або федерації. Тільки за умов, що всі ці вищезазначені компоненти, ознаки і критерії та вимоги є одночасно присутні — політичну формуaciю можна вважати державою в повному розумінні цього поняття.

Однак треба зазначити, що визначення поняття «держава» залишається бути одним із найбільш складних питань в політичній соціології. Незважаючи на це, вищеописане «klassичне» визначення цього поняття розглядається як загальноприйняте, тому що воно є нейтральне, якщо йдеться про його оціночний характер. Який скромно висновок, якщо таке визначення держави застосуємо до питання державності УРСР?

Територія, населення і влада УРСР

Ми вже попередньо ствердили, що Україну об'єктивно можна вважати культуро-нацією в національно-демографічному розумінні. Україну можна вважати культуро-нацією також у соціологічному та національно-територіальному понятті. Об'єднання головних етнічних територій України було завершене в 1945 р. В той час різні частини України ввійшли в склад території УРСР: 1) Західна Україна або Галичина і Західна Волинь (попередньо під Польщею), 2) Північна Буковина та ізмаїльський район Бесарабії (попередньо під Румунією), 3) Закарпатська Україна (попередньо під Чехословаччиною), нарешті 4) Крим (історично і етнічно неукраїнська територія, яка попередньо належала Татарській АРСР, а потім входила в склад Російської Федерації) був переданий УРСР в лютому 1954 року. Це об'єднання стало правосильним, оскільки воно було затверджене двосторонніми договорами, підписаними Польщею, Румунією та Чехословаччиною з одного боку і Радянським Союзом та УРСР з другого.

Виникає, однак, запитання чи територія і населення України або, точніше, УРСР являють собою окремі категорії в установчому конституційно-правочинному і політичному розумінні. Інакше кажучи, чи можна поставити знак рівності між

соціологічною і політичною дійсностями, тобто чи ототожнюються Україна як культуро-нація і Україна як самобутня державо-нація? Легальне встановлення та визначення території не є достатнім доводом територіального суверенітету, так як територія УРСР не є в її виключному розпорядженні. Як «сувереність» УРСР, так і її територіальне визначення мають двов'язний характер.

В дійсності як в теорії, так і на практиці населення і територія УРСР не мають окремого чи самостійного статусу, а є похідними частинами населення і території, складеної з «держав»-частин всесоюзної держави чи «над-держави» СРСР. Такий стан і порядок речей недвозначно виникає як з ідеологічної, так і з установочно-конституційної засади про неподільну єдність радянської держави. Стаття 75 Конституції СРСР зазначає, що 1) територія СРСР є одна і неподільна та охоплює територію союзних республік і 2) що суверенітет СРСР поширюється на всю його територію. УРСР (та інші союзні республіки) здійснює державну владу на своїй території тільки в рамках, зазначених в Конституції СРСР, тобто в похідному і підлеглому розумінні. Ця влада, зрештою, є обмежена до обов'язку забезпечувати повний економічний та соціальний розвиток в межах території республіки (стаття 77 Конституції СРСР). У статті 73 Конституції Української РСР говориться, що «Українська РСР забезпечує комплексний економічний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводить у житті рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР».

Цей неподільний характер чи єдність та одність територіального суверенітету ще додатково закріплений всесоюзним «Законом про громадянство» з грудня 1978 року. Підстави і порядок набуття і втрати радянського громадянства визначаються тим же законом. Це означає, що як територіальний суверенітет, так і громадянство мають двов'язний характер.

Таким чином, у кінцевому підсумку територіальні права і компетенції УРСР є тільки похідного характеру, обмежені і підлеглі. За своїми установочно-конституційними, правочинностевими, устроєвими та політично-оперативними ознаками (особливостями) УРСР не може бути трактована як регулярна держава; в системно-типологічному значенні — це радше різновид похідної держави. Подібно треба розглядати питання державності УРСР у міжнародному відношенні.

УРСР - похідна державна формація в міжнародному відношенні

Якщо заперечуємо визнання державності УРСР в установочно-конституційному і політичному розумінні, то одночасно ставимо під сумнів визнання за нею міжнародноправової суб'ектності. А це тому, що в міжнародних взаєминах первинну міжнародну правочинність встановляється тільки за державами.

Проте в сучасних міжнародних взаєминах широко застосовується практика визнавати поряд з «первинними», «безпосередніми» чи «неспорюваними» суб'ектами так і «похідні», «обмежені», «спеціально-правочинні», «підлеглі», «підконтрольні» чи «спеціальні» дієучасники. Такий статус дієздатності може бути встановлений відповідно до домовленості між державами соціальним, економічним та іншим організаціям чи політичним формуванням. Через свій похідний статус і обмежену правову і політичну дієздатність такі організації та формування розглядаються в міжнародних взаєминах як «делеговані», підлеглі, або підконтрольні дієучасники. Як правило, ці «несуб'екти» діють від імені чи за дорученням первинних суб'ектів (держав) і є відповідальні перед ними. Але вони можуть теж виступати і діяти від свого власного імені і з правом брати на себе обов'язки і відповідальність, якщо таке повноваження за ними є визнане державами.

Таких, умовно окреслюючи, похідних підлеглих дієучасників у міжнародних взаєминах чимало. До тієї категорії зараховуємо й УРСР. Особливістю чи навіть унікальністю РСР у випадку УРСР є, однак, факт, що вона (і Білоруська РСР), не

Себя погоняю 65/40 винтаж 64/4

"Мы с тобой" № 1900000000

Игорь Падольчак

будучи суб'ектом міжнародних взаємин, стала членом-фундатором Організації Об'єднаних Націй, незважаючи на те, що вона є членом/частиною федераційної держави — СРСР, яка є теж членом-фундатором ООН. Тут знову повторюється вже відома нам система двов'язності.

Така конфігурація, зрозуміло, ще більше ускладнює визначення державності України/УРСР як із внутрішньоконституційної, так і з зовнішньополітичної та міжнародноправової перспективи.

Міжнародна дієздатність УРСР з перспективи конституційної правочинності

Ми вже ствердили, що з точки зору конституційної правочинності та політичної дієздатності УРСР можна вважати тільки похідною або «помісною» державою. Так само, бо за тією ж логікою, треба розглядати її правочинність та дієздатність у зовнішньополітичній площині.

З утворенням СРСР в 1922-23-их роках УРСР як одна з республік, що увійшла до його складу, передала в грудні 1922 року свою зовнішньополітичну правочинність і відання Союзові. Перейняття Радянським Союзом міжнародноправової суб'єктивності УРСР (та інших союзних республік) було стверджено в 1923 році дипломатичною нотою уряду СРСР до іноземних посольств у Москві.

Із зміною Конституції СРСР 1 лютого 1944 року і з внесенням до неї поправки (стаття 18а) та через своє членство в ООН з 1945 року УРСР відзискала кваліфіковану міжнародну правочинність та дієздатність. Згідно з тією зміною всі союзні республіки мають право «вступати в безпосередні взаємини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій». Статті 80 нової Конституції СРСР з 1977 року та стаття 74 Конституції УРСР з 1978 року підтвердили таку гарантію, виключивши, однак, важливє слово «безпосередні», якщо йдееться про взаємини. Це вимовне обмеження є докладно сформульоване в статті 28 Конституції УРСР, де стверджено, що «Українська РСР у зовнішньополітичній діяльності керується цілями, завданнями та принципами зовнішньої політики, визначеними Конституцією СРСР». Звідси недвозначно виникає, що аналогічно до внутрішньої політики компетенція компетенцій в зовнішній політиці УРСР належить Союзові РСР, тобто «над-державі».

Таким чином, можна провести чітку паралель між похідним чи підлеглим характером державності УРСР та її підлеглим статусом в зовнішньополітичній царині. Установчо-конституційний ступінь державності УРСР та з цього виникаючої правочинності та провоздатності в міжнародних взаєминах недостатній, щоб можна було вважати її суб'ектом на рівні з іншими державами, в тому числі й СРСР.

Вимовним є факт, що СРСР, як складена з окремих союзних республік держава, ніколи не відмовлявся від свого конституційного і міжнародноправового повноваження, яке було встановлене в 1922 році заступати УРСР (та інші союзні республіки) в міжнародних взаєминах. Цим пояснюється й те, що ніколи не була скасана дипломатична нота з 1923 року (про яку ми вже згадували), якою СРСР управлив себе в єдинозаступництві Союзу і союзних республік на міжнародній арені. Подібно треба розглядати й унікальну аномалію двоїстого членства (і суб'ектності) радянської держави в ООН, членства СРСР і членства похідного «суб'екта», яким являється УРСР (та БРСР).

Перепоновою для внутрішнього визнання міжнародної суб'ектності УРСР є те, що правочинність і матеріальна дієздатність союзних республік є встановлена згори конституційним порядком Союзу, тобто «над-державою», за якою залишається право регулювання та анулювання. Нішо, наприклад, не стоять на перешкоді, щоб шляхом зміни Конституції Союз РСР «відкликав» надану ним міжнародну правочинність союзним республікам. (Візьмімо до уваги, що зміну Конституції СРСР проводиться рішенням Верховної Ради таким самим порядком як звичайні закони).

Таким чином, внутрішньоправове повноваження на міжнародну діездатність УРСР згідно із статтею 80 Конституції СРСР та статтею 74 Конституції УРСР є похідне і як таке недостатнє, щоб вважати УРСР суб'єктом на рівні з іншими державами, в тому числі й СРСР, який виконує над нею верховну владу.

Проблема міжнародної діездатності УРСР, з погляду міжнародної правочинності, є складніша. Вона стосується, по-перше, державності України і її міжнародної суб'єктності, по-друге, державності УРСР і її суб'єктності і, по-третє, політичного і правового визнання УРСР в міжнародних взаєминах від 1918 року по сьогодні (зокрема, в системі ООН).

Міжнародна діездатність УРСР з погляду міжнародної правочинності

Ми вже ствердили, що історично Україну не можна вважати «недержавою» чи «бездержавою» нацією, по-перше, тому, що українці на протязі сторіч мали таку чи іншу форму державності та розвинули тривку «державну» свідомість, по-друге, тому, що процес дальнього державного будівництва ніколи не був перерваним, по-третє, тому, що факт втрати державної незалежності та заміна її похідною державністю УРСР у 1920-их роках посилив прагнення національної державності.

Між 1917 і 1922-23 роками українська державність існувала в такій чи іншій формі і її міжнародна суб'єктність була визнана принаймні десятма державами, включаючи Радянську Росію чи РРФСР. Сорок одна держава чи чотири міжнародні організації були у формальних дипломатичних чи напівдипломатичних взаєминах з українською державою: від 20 листопада 1917 року до квітня 1918 року — з Українською Народною Республікою, з 1 травня 1918 року до грудня 1918 року — з урядом Української держави Гетьмана Павла Скоропадського, з 9 грудня 1918 року до листопада 1920 року — з Другою Республікою, з урядом Директорії, та на вигнанні до 31 грудня 1923 року.

І справді до утвердження УРСР та її включення до складу СРСР Україна вважалася нацією-державою і її міжнародна правова суб'єктність була загальновизнана. Навіть до утворення СРСР в 1921-23-их роках УРСР виступала незалежно (якщо не самостійно, то принаймні формально, хоч і часто «у згоді» чи «в союзі» з Радянською Росією) в міжнародних взаєминах. Цю незалежну суб'єктність було навіть стверджено дипломатичною нотою УРСР, адресованою до урядів Франції, Польщі та Румунії головою уряду і комісарем закордонних справ УРСР Христіаном Раковським.

Так утверждена міжнародна суб'єктність України та УРСР зазнала докорінних змін у трудні 1922 року, коли-то внаслідок «Договору про утворення СРСР» УРСР зrekлася міжнародної правочинності в користь новоствореного Союзу РСР. В дійсності тим актом УРСР (і посередньо Україна) була позбавлена міжнародної суб'єктності. У своїй ноті з 19 серпня 1923 року УРСР повідомила про цю далекояжну зміну в її статусі всі дипломатичні представництва, акредитовані в Києві. Це був останній зовнішньополітичний акт уряду УРСР, який формально поклав кінець і так вже кволій «сувереності» УРСР.

Зміна Радянської Конституції з 1 лютого 1944 року (стаття 18а) і членство УРСР в ООН з 1945, яке було їй надане внаслідок домовленості між СРСР, США і Великобританією, почали відновили міжнародну діездатність Радянської України. (Треба тут зазначити, що СРСР насамперед ждав членства в ООН для всіх союзних республік. Пізніше заявдав його тільки для України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії. В кінцевому результаті було досягнуто компромісну домовленість про включення до складу ООН лише України і Білорусії). Завдяки своєму новому статусові УРСР брала участь в укладанні мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини та пізніше в інших міжнародних конференціях, включаючи такі важливі, як Женевська конференція длярегулювання морських справ і морського права (по 1978 році) та Віденська конференція у справі встановлення дипломатичного і консульського кодексу в 1961 та 1963 році. Будучи членом ООН, УРСР бере участь у приблизно десятюх

спеціалізованих організаціях ООН, наприклад, МОП, ЮНЕСКО, Всесвітня Метеорологічна Організація тощо. УРСР була теж обрана членом Економічної і соціальної ради (в 1946 році), членом Комісії контролю конвенційного озброєння (в 1948-49 роках). Натомість УРСР не бере участі або не є членом більшої половини спеціалізованих організацій ООН.

Завдяки цій новонабутій міжнародній діездатності, УРСР поряд з СРСР або за її дорученням брала теж участь в «двосторонніх» міжнародних взаєминах. І так 22 вересня 1944 року УРСР уклала була договір з польським «Люблінським Комітетом Національного Визволення» (який пізніше став першим комуністичним урядом Польщі) про обмін громадянами та утримання мостів на кордонах між двома країнами. (Подібні договори були також укладені між тим же Люблінським Комітетом та Білоруською і Литовською РСР). В грудні 1945 року «український прем'єр» Н. С. Хрущов склав був «державний візит» у Варшаві, а представник польського уряду склав такий ж візит у Києві наступного жовтня. Іншим «двостороннім» і «дипломатичним» актом був, однак, радянсько-чехословацький договір з 29 червня 1946 року, згідно з яким територія Закарпатської України була передана УРСР. Уряд УРСР не взяв формальної участі в укладенні договору, проте цей договір був укладений українською, російською та словацькою (але не чеською) мовами.

Похідна міжнародна суб'ектність та діездатність УРСР

Міжнародно-політичний статус, що його відзискала УРСР внаслідок зміни Конституції СРСР з 1944 року та через її членство в ООН, в жодній мірі не підвищив ступеня її державності як у внутрішньому, так і в зовнішньому відношенні; вона й надалі залишилася похідною, «помісною» та частковою політичною формацією складеної з окремих союзних республік держави, якою є СРСР.

Членство в ООН, по суті, недостатнє, щоб міжнародне право трактувало УРСР рівнозначним з іншими державами суб'ектом. ООН є «тільки» міждержавно-політичною хоч і універсального значення організацією. Як така, вона не є міжнародно правним суб'ектом (хіба що за загальноприйнятим звичаєвим правом). Теоретично до її складу можуть входити не тільки держави, а й державовидні і «недержавні» організації похідного характеру, якщо така воля та домовленість держав. Так і сталося у випадку УРСР (і БРСР). Навіть така недостатня «другорядна» міжнародна діездатність УРСР, безсумнівно, застиковувала її потенційну суб'ектність (яку, зрештою, вона мала до часу створення СРСР).

За такого стану справ більш вагоме визнання міжнародної суб'ектності УРСР може статися тільки за двох умов: по-перше, шляхом надання їй повної внутрішньоконституційної правочинності і політичної владозадатності (це, однак, було б рівнозначне зі встановленням самостійної державності, перспективність якої нині є неправдо-подібна), по-друге, за умов уstanовлення безпосередніх дипломатичих і консульських стосунків з іноземними державами, тобто взаємин держави з державою. Здійснення такої передумови, безсумнівно, надало б українській державності правочинності міжнародної суб'ектності.

Історія переконливо засвідчує, що таке завершення державності та міжнародної суб'ектності УРСР ніколи не було в інтересі радянської влади, бо це спричинилося б до розпаду всесоюзної держави. Треті сторони-держави не виявляли й надалі не виявляють зацікавлення у такій можливості. Для них статус кво сучасної України є повністю задовільний.

Щоправда, незважаючи на те, що 14 травня 1945 року в Сан-Франціско міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський заявив на прес-конференції, що Україна є «готова кожнотако обмінятися дипломатичними та консульськими представниками з будь-якою країною» та що «від відчіністю прийме будь-які пропозиції в цій справі від інших держав». Україна ніколи не вступила в дипломатичні взаємини з іноземними державами. Єдина і то не наполеглива пропозиція, що була зроблена

Британським урядом в серпні 1947 року, була просто зігнорована як урядом УРСР, так і урядом СРСР.

Подібною, хоч дещо відмінною справою, є встановлення консульських взаємин. Деякі країни, наприклад, Польща, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка, Угорщина, Болгарія, Югославія, Куба, Індія та Єгипет (?) мають свої консульства в Києві чи Одесі (а також і в деяких інших союзних республіках). З 1986 року існує узгодження щодо встановлення в Києві американського консульського представництва в обмін на встановлення радянського консульства в Нью-Йорку. (Переговори в справі обміну консульств Київ — Нью-Йорк провадилися приблизно від 1973 року і були об'єктом обговорення на двох «зустрічах на верхах» між Ніксоном і Брежневим в 1974 році та Рейганом і Горбачовим в 1985 році). Але це аж ніяк не означає, що існують безпосередні консульські взаємини між УРСР та іноземними державами. Договірними сторонами про обмін консульських представництв не була УРСР та іноземні країни, а СРСР та інші держави. А це ймовірно тому, що обмін консульськими представництвами є дипломатичним актом, на який УРСР як похідна державна формaciя не була правозадата. Тому-то теж консульські представництва в Києві чи Одесі мають статус консульських агентств Генеральних Консульств відносних держав в Москві.

Надання окремого права участі УРСР в дипломатичних та консульських взаєминах аж ніяк не є сумісне з цілями, завданнями та принципами внутрішньої та зовнішньої політики СРСР. Радянський Союз ніколи не мав наміру поширити міжнародну правозадатність союзних республік поза пасивне членство України (і Білорусії) в ООН.

Цю «нутрішню справу» радянської держави добре розуміють західні держави. Ніхто не має інтересу актуалізувти «українське питання» та визнати Україну/УРСР за повноцінного суб'єкта міжнародних взаємин. В кінцевому рахунку УРСР можна вважати тільки похідною державовидною політичною формациєю. Як така, і тільки завдяки своєму членству в ООН, вона є наділена певною міжнародною правозадатністю похідного характеру.

Висновки

Аналіз питання державності та міжнародної суб'ектності України/УРСР можна звести до чотирьох головних стверджень:

1. З соціологічної точки зору Україну, безсумнівно, можна вважати культуро-нацією та історичною реальністю. Згідно з таким поглядом Україна не є повністю недержавною чи бездержавною нацією. Процес творення її державності в новітніх часах (від 1917 року) є безперервний. Проте українська державність не є достатньо сконсолідована як у внутрішньому, так і в міжнародному розумінні, щоб УРСР можна було беззастережно визнати державою. Якщо йдеться про сучасну форму української державності, то згідно із загальноприйнятими в суспільствознавстві та правознавстві критеріями УРСР слід вважати «не-державою».

2. Твердження радянських та деяких західних дослідників (у тому числі й українських, які поселилися на Заході), що за формальними установочно-конституційними ознаками УРСР можна вважати державою, треба заперечити. На основі цього висновку, який спертий на «Монтевідеїській Угоді про Права та Обов'язки Держав», та на критеріях встановлених на Віденській Конференції по дипломатичні та консульські права і обов'язки, УРСР не можна вважати первинним суб'єктом міжнародних взаємин, порівняно з іншими державами. По-перше, її міжнародноправова правочинність і політична дієздатність для цього недостатні. По-друге, вона не користується дипломатичним визнанням, яке в основному наділяється тільки державам державами.

3. Треба, однак, визнати, що внаслідок зміни Радянської Конституції, в лютому 1944 року (стаття 18а) і на підставі статті 80 Конституції СРСР з 1977 року та статті 74 Конституції УРСР з 1978 року та врешті-решт завдяки її членству в ООН УРСР здобула

певну міжнародну суб'ектність. Цю суб'ектність можна, однак, вважати тільки похідною чи підпорядкованою, подібно як теоретично-формально та практично компетенція компетенцій в закордонній політиці підлягає Союзові РСР, а не його складовим частинам, однією з яких є УРСР. Відповідно до так встановленого її внутрішнього статусу міжнародна правочинність і політична діездатність УРСР зведені тільки до супутньої, бо поряд з СРСР у співучасті в ООН УРСР вважається третіми державами похідною та підлеглою державовидною формациєю.

4. Тільки а) відповідний зрист внутрішнього правового і політичного статусу державності та б) встановлення безпосередніх взаємин з іноземними державами, тобто встановлення взаємин держави з державою, можуть надати Україні/УРСР статус повновартісного правочинного та діездатного суб'єкта.

Майбутнє української державності та її міжнародної суб'ектності залежатиме від адіснення цієї двов'язної передумови.

ПРИМІТКИ

1. Відносно бібліографії таких праць див.: T. I. Kia, *Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine*, (Оttawa: University of Ottawa Press, 1988; друкується).

2. Згадати треба таких авторів: Ю. Бровка, І. Лукашук, Л. Лещенко, К. Забігайлово-Міхайлівський, М. Надбейло-Василенко, М. Яновський, А. Талалеев, А. Тутембас, А. Лопешкін (див.: T. I. Kia, *Nationhood, Statehood...»).*

3. Згадаймо, наприклад, такі прізвища: А. фон Фердрос, П. де Фішер, Р. Якимчук, Б. Галайчук, В. Голубничий, В. Маркус, Д. Андрієвський, Я. Пеленський, М. Сосновський (див.: T. I. Kia, «*Nationhood, Statehood...»).*

4. Серед них треба згадати таких авторів: Т. Арнольд, Е. Долан, В. Аспарутян, К. Бойме, Н. Бела, Я. Білинський, Т. Флайнер, Дж. Газерд, А. Нове, Р. Пайнс, К. Савчук, Н. Іловорин, А. Штромас (див.: T. I. Kia, *Nationhood, Statehood...»).*

ІСТОРІЯ

Українська культура ХХ століття — анкета

I

Дотеперішня традиція української культури віддавала виразну перевагу салу, його проблемам, його історичній та цивілізаційній візії, його системі цінностей і естетичним нахилам. У переважаючій частині цієї історії така модель національної культури була згідна з загальним примуванням європейської культури та цивілізації аж до початків новітньої доби, коли з'явилися засновки міської цивілізації, такої ж системи цінностей, естетичного смаку, моделі культури та інтелектуального обрію міських суспільностей. Можна висунути тезу, що українська відсталість у названих площинах була відчутина ще в першій половині XIX ст., а особливо у ХХ ст., котре, здається, становить злам у сільській традиції української культури.

1. До якої міри українська культура XIX ст. стала насправді переломним моментом у розвитку цієї культури?
2. Що в українській культурі ХХ ст. є або було продовженням старої рустикальної культури, а що було проявом її місця в ХХ ст., проявом антирустикального зламу?
3. У якій мірі українська культура випрацювала власну та самобутню модель переходу від культури сільської, культури сільських громад, до моделі культури міських суспільностей, їх нової естетики й інтелектуального обрію?
4. Які твори і які творці можуть бути найкращим прикладом для названих процесів?
5. У якій мірі українське запізнення щодо переходу від культури сільської до культури міських суспільностей зумовилося внутрішньою слабкістю української культури й суспільства, а в якій загальними рисами системи царської імперії та її доріг розвитку?

II

У ХХ столітті українська культура зазнала різних крутих змін. Розширювались, або обмежувалися можливості її розвитку. Виступали періоди у яких глибоко гальмовано її зростання.

1. На Вашу думку, який період української культури ХХ ст. становить вершину її розквіту і чому?
2. Чи взагалі були в ХХ ст. роки, що їх можна назвати часом розквіту української культури? Якщо так, то за якими критеріями?
3. Які можливості, що реально стояли перед українською культурою у ХХ ст. вважаєте невикористаними, безповоротно втраченими?
4. Як загально оцінюєте міру використання дійсних можливостей розвитку української культури у ХХ ст.
5. На Вашу думку, — українське суспільство ХХ ст. створило єдину модель власної культури, чи, навпаки, можна й слід говорити про кілька моделей української культури в поточному столітті?
6. Чи ці моделі різняться між собою? Який був історичний механізм виникнення відмінних моделей української культури?
7. У якій мірі українська культура ХХ ст. розвивалася самостійно, власним, суспільним механізмом, а в якій була спробою репродукувати моделі розвитку сусідніх народів?
8. Які закордонні впливи в ділянці розуму, літератури та естетики мали вплив на культурні інадбання українців?
9. Чи, на Ваш погляд, українська культура ХХ ст. проявила достатню відвертість до всіх цікавих естетичних і інтелектуальних течій у світі і в Європі?

10. Впливу яких естетичних і інтелектуальних напрямків європейської культури ХХ ст. зазнала українська культура?
11. Який був внесок української культури у світову та, зокрема, європейську культуру ХХ ст., котрий з українських художників залишив найбільший слід у культурі Європи та світу?

III

Розвиток культури означає не тільки розвиток художньої творчості, а й розвиток суспільного сприйняття культури, розвиток «споживачів» літератури, театру, музики, фільму тощо.

1. Як сильно та в якому напрямку еволюціонує суспільне сприймання української культури в країні та за кордоном?
2. Чи в ХХ ст. виникли нові форми участі суспільства в національній культурі?
3. У якій мірі створений тип реагування на театр, музику, літературу та фільм становить гальмо в розвитку цих ділянок українського мистецтва і чому?
4. До якої міри рецепція культури в українському суспільстві відкрита для нових художньо-естетичних та інтелектуальних течій? Якою загалом є внутрішня, природна склонність сучасної моделі української культури щодо художньо-естетичних нововведень?
5. Якого перетворення на протязі ХХ ст. зазнав суспільний статус художника-творця в українському суспільстві?
6. У якій мірі дійсно була небезпека провінціалізації, другорядності, вторинності української культури внаслідок хибного механізму її суспільного розвитку та програмування у ХХ ст.?

IV

Одною із погано діючих площин суспільної структури українського народу був факт недостатнього розвитку інтелігенції як суспільної групи, що творить національну культуру та є носієм національної культурної спадщини. Після 1917 року, за відмінних історичних умов, почався процес формування нової української інтелігенції.

1. Як оцінюєте процес виникнення української інтелігенції в різних періодах після 1917 року?
2. До якої міри українська інтелігенція виправдала суспільні сподівання, які з'єднували її з суспільством?
3. Впливу яких письменників і представників інших наук зазнала свідомість української інтелігенції після 1917 року?
4. Котрий з літературних творів, на Вашу думку, дає найбільш дійсний запис стану свідомості української інтелігенції у ХХ ст.?
5. У якій мірі чергове покоління української інтелігенції після 1917 р. відчувало свідомість власного культурного й художнього спадкоємства від попередніх поколінь української інтелігенції?
6. Якою мірою історична роль української інтелігенції у ХХ ст. була близчою поняття «інтелігенції як останньої інстанції» у випадку, коли підводили механізми громадського життя, а якою поняттю «інтелігенції як інженера людських душ»?

V

Інші питання:

1. Яких важливих проблем ХХ ст. українська інтелігенція не розв'язала, тому, що заздалегідь їх не добачала і злегковажила, або тому, що не зуміла їх як слід вирішити?
2. Які з тих нерозв'язних проблем культури і суспільного життя обтяжують і наступне століття?
3. Котрі з тих проблем стануть негативним спадком ХХ ст. української культури в наступному столітті?
4. Віталій Коротич в інтерв'ю для «Молоді України» сказав м.ін., що у відсталості української культури винні, перш за все, саме українські письменники, тому що не зуміли створити таких шедеврів як російські письменники. Це є також засудження в провінціалізмі.

По-перше, чи яка-небудь частина української інтелігенції поділяє такий погляд, коли так, тоді яка саме? Коли ні, тоді що думає про цей докір? Як оцінюються літературні кола та їхні надбання?

По-друге, в оцінці Коротича мовчки подана теза, що українська література відстала, порівняно з російською літературою. Яке ставлення українських письменників до цієї тези?

Відповідь Юрія Шереха (Шевельова)

Юрій Шерех — це літературний псевдонім проф. Юрія Шевельова, видатного мовознавця й літературознавця, емеритованого професора Колумбійського університету в Нью-Йорку, бувшого головного редактора місячника «Сучасність».

Відповіді на запитання I 1-5, II 1-4, III 1-4, 6, IV 1, 5 та V 1-3

Хоч термін «сільська культура» з'являється тільки в другому питанні, а перше питання говорить лише про «українську культуру XIX ст.», імпліцитно тут вже мовиться таки про «сільську культуру» з усіма нюансами згірдливості, які такий термін має від часів щонайменше Менандра і Платона. З цих причин перше, ніж заходити в дальші міркування, треба з'ясувати, чи українська культура XIX ст. справді була виключно сільською (для чого термін «сільський» є тільки синонімом). Зробити це найлегше й найдоцільніше, спираючися на факти літератури, і то з двох причин. По-перше, в літературі українськість виявляється якнайточніше самим вибором мови. Абстрактні ділянки української культури, такі, як філософія, соціологія, точні і гуманітарні науки в XIX ст. творилися переважно іншими мовами, насамперед, російською, польською й німецькою. Історичні причини цього явища загально відомі, і тут нема потреби на них зупинятися. Хоч ці прояви духової діяльності поза всяким сумнівом увіходили до сфери української культури, одночасно вони включалися до інших національних культур, і ця їхня подвійна закоріненість робить їхню аналізу складнішою, а їхню приналежність до українського культурного кола менше виразною. Яскравий приклад — Ол. Потебня, що був українцем,уважав себе за українця, діяв у контексті української культури (включно до активної участі в Харківській Громаді і українського перекладу Гомера), але також не може бути вийнятий з контекстів російського й німецького. По-друге, — і як наслідок попереднього, — елемент переємності, велими істотний для розуміння культурних процесів і культурного інваріанту, на Україні найпослідовніше виявляється саме в літературі, хоч, звичайно, й тут фактори політичні (включаючи й просто цензурні) і фактори взорування на політично панівні культури раз-у-раз і часто brutally розривали цю переємність. Отже, в інтересах спрощення, ставлю тут питання, наскільки українська (передусім українськомовна) література XIX сторіччя була сільською чи, вживачи драстичнішого терміну, селянською.

Тут входять у гру різні критерії. Насамперед і найелементарніше, критерій призначення. Чи автори писали для селянського читача? Літературу з такою настанововою фактично унеможливлювало вже те, що коло 85 відсотків селян були тоді неписемні. Рівень освіти серед решти, коло 15 відсотків, ледве чи підготував цих селян до сприймання літератури і навіть до такої потреби. Виняток могли становити хіба популярні брошюри на сільськогосподарські чи медичні теми, на зразок «Чорного пару» Євгена Чикаленка або «Від чого вмерла Мелася» (про дифтерит). Відомі численні факти читання Шевченком своїх творів у сальюнах панських маєтків, але не групам селян. Ні, як правило, література XIX ст. не творилася для селян, хіба що для якихось майбутніх.

Критерій тематичний. Чи була це література про селян? Тут слід розрізняти період донародницький і період народницький. У першому була далеко типовіша козацька

тематика й загальнолюдські мотиви, і гетьмани були репрезентовані більше, ніж селяни, — козацтво, як відомо, було соціально диференційоване. Народництво вперше поставило наголос на селянина — це називалося тоді народ. Але це не було специфічно українське явище. Для прикладу, російські народники — такі, як Глеб Успенський, Решетников, Златовратський, Некрасов і багато інших — усі вони зводили селянина на п'єдестал і ладні були молитися на нього. Коли, наприкінці століття, минала мода на «народ», мінялася й тематична орієнтація української літератури. Але навіть ті письменники, що стояли найближче до народництва, платили данину іншим темам, особливо інтелігентським (хоч і тут з ідеалом і ідеалізацією «народу»). Згадати хоч би «Хмарю» чи «Над Чорним морем» Нечуя-Левицького, повісті Панаса Мирного, поезії Павла Грабовського.

Критерій лексично-стилістичний. Він вимагав орієнтації на фольклор у поезії, на стилізацію усної оповіді в прозі (Марко Вовчок). Перше було досить поширене серед епігонів Шевченка, але далеко не стало монопольним, друге взагалі не стало панівним.

Критерій ідейно-програмовий. Проблеми світобудови й загального сенсу людського життя не були ані центральними, ані поглибленими в великій частині літературних появ перед Шевченком і майже зійшли нанівець, коли запанувало народництво. Тоді загорували радше проблеми соціального й національного визволення, себто не так питання «що є світ» і «що є я», як «що я (ми) маю (маємо) робити». І на це останнє відповіді шукано не так у загальнофілософських концепціях, як радше в національному минулому (романтики) або в конкретні місцевих обставин «тут і тепер» (народництво). Ця констатація веде нас до останнього критерія.

Критерій універсальності й особистості. Селянин типово бачить світ у «видноколі своєї давніниці», за влучним висловом де-Соссюра. У межах цього вузько-замкненого світу кожна особа, звичайно, є водночас особистістю, але її персональне життя вкладається в рамки традиційної поведінки і не викликає зацікавлення поза рамками приписів. Хоч брак універсальності і недорозвиненість особистості, здавалося б, суперечать одне одному, в дійсності вони, пліч-о-пліч, творять основу сільського світобачення й норм поведінки. У більшості проявів української літератури XIX століття брак універсальності найвиразніше виявляється в малій увазі до позаукраїнського світу; твори з географічно чужих середовищ, за винятком кількох майстрів, про яких згадка буде далі, майже не репрезентовані. Це, правда, не простір виднокругу з сільської давнини, але це простір регіональний, як правило — чи то наддніпрянський, чи то галицький. Здавалося б, що ширші були рамки руху в часі, але тут вони рідко виходили поза межі Козаччинил й сучасності. Але, що Козаччина виступала як програма (ідеалізована) перетворення сучасності, то в мисленні доби вона ніби ставала частиною сучасності.

У змалюванні людської особи українська література XIX ст. дісталася в спадщину від попереднього сторіччя принцип маски — так від інтермедії до агріографії, відмовила-ся від цього принципу рішуче й категорично, але в багатьох своїх проявах — особливо в часи народництва — не досягла стадії особистості, а зупинилася на півдорозі, воліючи оперувати типом, зокрема соціальним типом (Енгельсів критерій типових характерів у типових обставинах, — але не критерій модерної літератури). І Микола Джери, і Чіпка, і Кайдаші, не кажучи вже про чарівних дівчат з «чорними бровами на шнурочку» — це власне, передусім соціальні типи, пів дороги на шляху від маски до особистості.

Так, отже, не за всіма критеріями однозначно українська література XIX ст. складає іспит на селоцькість, чи то пак рустикальність. Навіть узята як цілість, недиференційовано, вона становить мішаний взірець. А, на додаток, майже при кожному критерії доводилося посилатися на наявність винятків, у деяких випадках дуже поширених. І якраз ці винятки — в ній найцікавіше. Тож тепер — про них.

Перший з винятків і найбільший — Шевченко. Тут поширення географічних меж

(Росія, Чехія, Рим...), поширення історичних меж (Київська Русь, античність, біблійні часи, європейське середньовіччя...). Революція стилю й, лексики аж до справжнього сюрреалізму, для чого в ті часи й назви не було, — приміром, у поезії «Чого мені тяжко» — діалог із власним серцем, що кінчається зверненням до нього — «Закрий, серце, очі». Геніальні двозначності поетичні — чи, для прикладу, те тут цитоване «серце» — це таки серце, яке має очі всупереч усім законам анатомії, чи це поет звернувся до самого себе, називаючи себе серцем, себто приятелем, другом, другим я, собою? Майстерність нешаблонового і суб'ективного пейзажу й портрета («І небо немите»). Уміння герметичної поезії («І Архімед»). Опанування техніки переключення факту життя в філософську позицію («Дівча люба, чорнобриве»). Революція рими й ритму.

Уміючи, коли хоче, бути селянським, Шевченко вмів писати й так, що від селянськості не лишається й малого сліду.

Тут нема ні змоги ні потреби заходити в докладнішу аналізу поезій і поетичного світу Шевченка. Він жив і творив у XIX ст., але його XIX сторіччя без труду перетворюється в двадцяте й там так само знаходить своє місце. Без компромісу з обох боків. А ми ще зовсім не знаємо філософії його творчості. Тепер робляться — в суті речі перші — спроби окреслити «Шевченкову вселюдськість». Радо вітаємо! Але поки вони кружляють у колі таких хрестоматійних загальників, як гуманізм, любов до меншого брата тощо, вони не ведуть нас до розуміння неповторного в тому вселюдському, не ведуть нікуди. Мало що з великих поетів не був гуманістом, не болів за скривдженіх і впослідженіх. Є в Шевченка, в його — не біймося цього слова в нашому контексті — в його філософії речі, що їх спеціально потребуємо ми сьогодні. Така є *морфологія бунту* — від «Гайдамаків» до петербурзьких віршів останніх років. У його «Кавказі» й поза ним знаходимо *морфологію тоталітаризму*. А аналіза поняття *Бог*, різних концепцій Бога у християнстві, морфологія богооборства і далеко не ортодоксальної, але віри! Книга про філософію Шевченка ще не написана. Це мала б бути велика книга.

Цього Шевченка ми ледве чи знаємо. Замість нього нам підснюють борця з кріпацтвом і з царятом. А коли він такий, висновок простий — і його саме й бажають — кріпацтво скасовано 1861 року, царат — 1917, усе це минуло, Шевченка можна покласти на полицю відбулого й померлого, нікому не потрібного, антикварного, його творчість — це рустикальність, якої вже нема. Але невідклична дійсність є, що Шевченко живий, незагнанно, страхітливо й повнонадійно живий. Нехай розумово ми цього не усвідомили, але це факт, на який не можна не зважати. Межа століття тут розплівається, стає уявною й хибною.

Сам Шевченко демонстративно підкреслював свою «рустикальність». (Самого дво-обличного слова не було в його лексиконі, він не боявся називати речі своїми іменами). У «Передмові» до «Гайдамаків» він охристив цю поему «мужицькою книжкою». У передмові до нездійсненого другого видання «Кобзаря» він писав «на наші мужицькі очі». Є й інші вислови такого характеру. Але вони не дають підстави думати, що поет дивився на себе як на поета рустикального. Це цитати без лапок, але з чужих уст, і це виклик такому поглядові.

Ні інтелектуально, ні формально Шевченко не був рустикальним. А він — у тому ж таки дев'ятнадцятому сторіччі — мав своїх попередників і мав своїх послідовників. (Не про тих тут кажу, хто підхопив поодинокі спільноти Шевченка з фольклором і створив цілу зливу роздери-рота-звітної поетичної епігонади, солодкої аж до гіркоті). Серед попередників згадаю хоч би Амвросія Метлинського й Миколу Костомарова-поета. Люди незмірно меншого масштабу, ніж Шевченко, вони все таки плекали далеко не рустикальний світ ідей і образів. Знайдемо в них ідеалізацію козацтва, але в історичній перспективі в них це не частина селянськості, а протиставлення їй. Перевіспви і переклади з Кралевського рукопису чи з Шекспіра тощо, ледве чи будь-коли належали до селянського світу, а тоді й поготів. Михайло

Петренко був першим українським байроністом, хоч і в звуженому розумінні — підкреслення розчарування, але не бунту — і в обороні свого світогляду він наважувався на (приховану) полеміку з Шевченком. Бліскуча спроба романтичної прози — «Олена» Маркіяна Шашкевича має в собі деякі складники фольклорної стилістики, але вони переставлені на зовсім відмінну функцію, композиція натяково-стислого кіна (задовго до появи справжнього кіна) ставить «Олену» в один ряд з творами Георгія Бюхнера (від якого пішли пізніше і театр, і поезія Бертолльда Брехта, але тут ще без його іронії) виводить цей незрівняний твір далеко поза межі не тільки рустикальності XIX століття, але й поза межі рустикальності взагалі.

А ті, хто був після Шевченка... — Уся творчість, уся діяльність Пантелеїмона Куліша (крім його першої збірки поезій) перебуває в світі, що не має нічого спільногоЗ селоцтвом. Один з найвидатніших творів нашої літератури другої половини XIX століття, «Старе гніздо й молоді птахи» Василя Мови — роман у діяlogах — це вилам зі, здавалося б, не чужої народництву тематики (розклад патріархального ладу) — в вибух експресіоністичної літературної техніки, в буйння гіперболи, які ми звикли

Із фантастичного п'єса

Маріуш Вошинський

асоціювати зі століттям двадцятим і то переважно позаукраїнського зразка. Була в нас — беручи не тематично, а стилево — і паралеля в мальстрі. Згадую тут картини Миколи Ге на евангельську тематику, що їх можна було б розглядати в зв'язку з геть пізнішою творчістю таких німецьких експресіоністів першого покликання, як Лойс Корінт і Макс Слефорт, мальрі вже іншого покоління.

А з другого боку був шліфований і врівноважений парнасизм Якова Щоголєва, що знайшов своє пряме продовження в пізніших поезіях Миколи Зерова; дарма, що географічно Щоголів, у протилежність, скажімо, Ередія, не радо виходив поза межі своєї країни, він залишки мандрував крізь епохи, і пластичне їх відтворення в таких поезіях, як, приміром, «Кобзар» (протиставлений Шевченковому!) або «Калина» сміливо поширювало поетичний часопростір сучасності, подібно до Ередія з його мандрами крізь епохи і краї, що відбилися в його «Трофеях».

Це тільки поодинокі, хоч може й найяскравіші приклади, але їх досить, щоб переконатися, що твердження про рустикальність української культури XIX століття — це тільки міт, що живе в нашій уяві.

Що і в яких обставинах його, цей міт, зродило?

Відповідь на це питання треба починати від українського народництва. Воно постало в шістдесятих роках XIX століття і дійшло своєї вершини в діяльності Сергія Єфремова, людини великої чесності, кришталевого ідеалізму й непідкупності, людини, яка часом виявляла тонке й глибоке розуміння літератури (приміром, у критиці поезій Василя Єллана або раннього Тичини), але змушувала себе судити всі явища культури з погляду гнобленого українського селянина, який для Єфремова був ідентичним з українською нацією. Ототожнення нації і ототожнення себе з українським селянством примушувало заперечувати й відкидати ті прояви культури, які були незрозумілі селянинові. Сама мова, дарма що сам Єфремов був близкучим стилістом інтелектуальних жанрів, мусіла бути — принаймні в програмі — за висловом Нечуя-Левицького, мовою баби Палажки. Література мала бути відчищена від усякого «декадентства». Сам Шевченко ставав «кобзарем Дармограєм». Усе це було програмове, і воно кричуше суперечило справжньому рівневі й стилеві життя й писання Єфремова й більшості народників, усе це було «стилізація», але до неї й до віри в неї вони самі себе змушували. І справді, вони мали успіх. У революції 1917 року більшість селянства, та й не тільки його, пішла за партією народництва — українськими єсерами.

Близкучу пародію-підсумок народництва в літературі дав Михайль Семенко в своєму іронічному «Сільському пейзажі» 1922 року. Наведу його повністю:

О
АО
АОО
АООО
Павло
Попаси
Короову

Навіть перші виступи проти народництва, про які радо оповідають усі історії української літератури — «маніфести» Миколи Вороного або його разом з Михайлом Коцюбинським і Миколою Чернявським — 1901 року і коло тієї дати — не спромоглися цілком і до кінця заперечити народництво. Вони тільки — більш або менш несміливо — жадали *поруч з* літературою, орієнтованою на селянськість (не конче на селянина в його конкретності), літературі позаселянської тематики і інтелектуального рівня, властивого для інтелігенції і цікавого їй. Це був виступ не проти селянськості, а проти монополії селянськості.

Період народництва відсунув на задній план, а часом і просто в небуття ті прояви *інакшої* — з нашої та й загальноєвропейської позиції — вищої культури, що як ми тут бачили, існували, таки існували не лише в ХХ, але і в XIX ст. Ці прояви замовчувано або різко критиковано. Ці прояви уважано за безвартісні в українських умовах.

У цій програмі, в цій діяльності народництво знайшло несподіваного й ненависного спільника — царський уряд. Прояви вищої культури на Україні уряд розглядав як неприродні, небажані й злочинні. Почалося арештом кирило-мефодіївців 1847 року, продовжувалося заборонами українського друкованого слова, українського театру, повним запереченням навіть можливості української науки 1863, 1876 і дальших років. Але селянський фольклор, селянська говірка (Баба Палажка) — це було в порядку. Висновки і прогнози на майбутнє різнилися — урядував, що, позбавлена вищих рівнів, українська культура відімре, народники вважали, що плекання нижчих рівнів приведе її в світле майбутнє. Селянськість української культури стверджували обидві сторони. І поволі, особливо в гнітюче тридцятиріччя 1876-1906 цей погляд набирав чимраз більшої сили, пускав чимраз глибше коріння.

Його відроджено в роки сталінізму. Першим ударом був процес СВУ, інсценізований Миколою Скрипником, процес, у якому нищено й великою мірою знищено навіть українське народництво на чолі з самим Єфремовим. Народництво проголошено антинародним, бо все таки це були інтелектуали і вони вірили в майбутнє України. За Постишева завдано другого вдару. Винищено майже цілковито український інтелектуалізм — у літературі, науці, мистецтві, лишено живими лише кілька експонатів, як у зоопарку зберігаються фатунки тварин, що вимирають, але тут і тих живих поставлено на виконання приписаних їм завдань оспівувати Сталіна і подібних до нього. Але Постишев носив — демонстартивно — українську вишивану сорочку, а Хвиля був відповідальний за розкішне видання українських народних пісень (дуже пильно пересіяних, щоб не потрапили туди шкідливі ідеї або образи), видавали Й Шевченків «Кобзар», але відповідно цензоруваний. Або відповідно коментований. (Я вже згадував тут: книжка, мовляв, була проти кріпацтва, проти царату). Зразком Шевченкознавства ставав Ніколай Добролюбов і Ко, що зналися на українській літературі більш-менш так, як читачі «Зустрічей» на німбайській, зате сповідали народницьку програму (російську).

Були після того певні зміни в історії України, але засада її уявної мужицькості лишалася. Горішні поверхні культури ігноровано в історії, нищено на корені в сучасності. Так ретельно це роблено, так систематично, так безжалісно, що, зрештою, ми самі великою мірою позабували про ті інші, нерустикальні вияви її і повірили, що наше XIX сторіччя пройшло під знаком рустикальності. Ніхто не випинав історичні мотиви романтиків. Ніхто не взявся за глибоку аналізу Шашкевичевої «Олени» в її звязках (не в наслідуванні) з німецьким романтизмом. Мовине «Старе гніздо і молоді птахи», написане не пізніше 1883 року, пролежало в рукописі до 1907 року (чудом урятувавши), коли Франко опублікував його в «Літературно-науковому віснику», але на тому і скінчилось. Воно ніколи не виходило на Україні книжкою, правдоподібно, тому що твір показує згубні психологічні наслідки русифікації. Тільки 1968 року воно, нарешті, вийшло в Мюнхені в складі творів Василя Мови, але хто читав його на Україні? Чи є хоч десятеро людей, що знають цей твір? Ніколи не могло здійснитися повне видання творів П. Куліша, а вибрані твори його підлягали пильному доборові й такому коментуванню, що від поглядів автора і його мистецьких досягнень не лишалося й згадку. Скільки людей знає, приміром, сьогодні його поезію про брак культури в країні, про занедбання культури вищого рівня, поезію, що повинна була бути в свідомості кожного — «Народе без пуття, без чести і поваги»? Миколу Ге, великої сили експресіоніста в його картинах на тему страстей Христових, в УРЕ та в інших радянських історіях малярства чомусь названо «російський живописець», хоч тут таки довелося згадати, що він народився «в сім'ї українського поміщика», а жив «на Україні (нині хутір Ім. Т. Шевченка Бахмацького району на Чернігівщині, де Ге й поховано)». Тим самим Ге викresлено з українського малярства, з української культури, а українську культуру позбавлено ще одного представника її вищого, нерустикального рівня. А є ж в УРЕ налички, використовувані в випадках, що потребували обережності — «український і російський» маляр, «російський і український».

Роками, десятиріччями й століттями провадилася політика, скерована на знищенні спершу української еліти, а далі на знищенні слідів її колись існування. Як і на загалу її нових вибухів, — бо еліта не тільки станово-спадкова, але й спонтанна, будована на спалахах духу й таланту, хоч і в цих останніх випадках передача є покоління до покоління грає величезну роль.

Потрібне було б, щоб забарвити цю чи не найбільшу з «білих плям» в історії XIX століття (не тільки цього століття, але тут мова про нього), потрібне було б видання серії замовуваних і забутих творів культури елітарного типу. (Слово еліта певною мірою скомпромітоване недоречним і безглаздим уживанням у писаннях Донцова й донцовістів, але це не означає, що його треба зректися, поки нема кращого. Тут я досі вживав переважно євфемізму «нерустикальний», але не можна ж явище характеризувати тільки запереченням). Туди мали б увійти й твори культури — літератури, мистецтва від Шашкевича до Франкового «Зів'ялого листя», яке вийшло ж також у XIX сторіччі — 1898! І твори філософської й наукової думки, що тоді виходили виключно чужими мовами — не тому, що так хотіли їхні автори, а тому що уряд і обставини не дозволяли таких друків «кмужицькою мовою», і критичні праці про такі твори — об'єктивні, не призначені на перекручування й спрощене сплющення історичної дійсності. Але де є ті науковці, що здатні на таку працю, науковці, чия функція була б показувати багатство національної культури, а не систематично збіднювати її, викреслювати з неї назви творів і прізвища авторів? Це була б справді світовідкривча праця, але покищо вона тільки в мріях, а відкривати закрите й забуте пишається завданням одиниць, що шукають і часом знаходить заховані скарби, кожна тільки для себе...

Так, отже уявлення про виключно рустикальний характер української культури XIX століття і про відсутність у ній елітарності і елітарних творів духу поширилося й прищепилося не тільки серед супротивників її, навіть серед її патріотів, носіїв її борців за неї.

Але ось цікавий факт. Попри все випolioвання елітарної культури, попри мало не тотальнє викреслення її з пам'яті, попри те, що візвольні рухи перших років революції вирости з народництва, — попри все це, коли постала перша українська еміграція ХХ сторіччя і в ній оформилися літературно-мистецькі течії й рухи, майже ніхто в ній, від старшого Олеся і до молодших тоді Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги (ці двоє потім розстріляні чи замучені Гестапо), Оксани Лятуринської, Юрія Дарагана, Олекси Стефановича — усі вони, ці течії й рухи і ці особи показалися дуже далекими від традиційного народництва-рустикальності, усі вони — я навів приклади з літератури, але так було і в мистецтві й поза літературою й мистецтвом — усі вони творили культуру елітарного типу, рівня й настанови. Навіть та меншість, що бралася за селянську тематику, як от Улас Самчук, була дуже далека від народництва чи змужичення.

До певної міри це повторилося в другій еміграції, після Другої світової війни. У новопосталому в ті роки МУРІ провід опинився в руках осіб, що були відпорні на «чарі рустикальності», — кажу про таких, як В. Домонтович, Ігор Костецький, Юрій Косач тощо. Хоч у цій еміграції справа була складніша. Дехто, наприклад, Докія Гуменна або почести (в прозі) Тодось Осьмачка воліли йти в річищі традиційного народництва (чи — в модернізованій термінології — плужанства). Але тут маємо справу з «коколінням Скрипника» — людьми, що звалися на урбаністичні ноги з рустикального дитинства в процесі міграції села до міста, в процесі індустріалізації, людьми, що ще не твердо стояли на цих ногах і інстинктивно тяглися до спадщини своїх наймолодших років. Це добре видно зі спогадів таких одиниць, — пошилюся, приміром, на такі спогади, як Кошелівцеві «Розмови в дорозі до себе» або Костюкові «Зустрічі і прощання». У міру того, як ці люди оговтувалися на Заході, вони переборювали свою вроджену рустикальність і відкривали для себе чужу й свою елітарну культуру. Дуже виразно це видно в спогадах Кошелівця з їхнім протиставленням двох

частин — першої селянської й другої, називимо, європейської. Так показується, що при добрій волі відкриття елітарного в українській культурі потребує тільки одного покоління. А скількох покалінь і якої наполегливої праці над спорудженням колючих дротів і непрохідних років вимагала спроба викреслити елітарне в українській культурі! Добра наука для майбутніх лицарів війни з правою.

Виходить, отже, що українська культура — як ясно навіть у цьому дуже спрощеному й неповному огляді — не винна в гріху суцільної рустикальності. Кількісно, мабуть, рустикальством було більше, ніж елітарників, — у цьому нема нічого дивного в країні, де в XIX столітті промисловість і місто були мало розвинені, велика більшість населення були селяни, а до того велика частина робітництва вербувалася в Росії й була чужа місцевій культурі, а переважна більшість буржуазії була чужинецькою, так що мовою великого міста була російська, а культурою його був брак культури. Але вирішує тут не кількість покликаних здолу, різного типу Іванів Манжур і Архіпів Тесленків, а творчі осяги. А ці осяги як правило були не з поміж цих новобранців хатньої традиції, а з-поміж тих, хто і спромагався вийти поза межі рустикальності. У рахубу тут йдуть Шевченко й Куліш, а не Воробкевич і Нечуй-Левицький.

Та все це не означає, що Україна не хворіла на виразку рустикальності і — навіть гірше — просто примітивізму. Тільки ширилася й давала метастази ця рустикальність і цей примітивізм не так серед творців культури, як серед її споживачів. Звичайно, громада споживачів ніколи не дорівнює своїм культурним рівнем провідним творцям. Якби між ними не було відстані, а то й прірви, культура взагалі не розвивалася б. Але, либонь, не помиллюся, коли скажу, що на Україні ця прірва була (і є) особливо глибока і власти до неї було особливо легко. Звертаємося ще раз до Семенка. Ще 1914 року він писав:

Взагалі чого я сюди прибув у Київ?
Місто досить нудне
весною смердять акації
улицями ходить гидко
І не знаєш чи це ти в парк попав
чи десь в селі між чумаків.
Мені не місце тут
я почиваю що зупинивсь
далі ні на йоту не посуваюсь
через два роки вниз піду.

Тут натрусилося, як бачимо, і місту і селу. І, певна річ, заслужено.

Не буду тут намагатися дати повну аналізу причин цього явища. Лише додам до вже згаданих кілька найпомітніших. Розмірна молодість міської інтелігенції на Україні, брак традицій й спадковості. Відхід — з різних причин — творчих одиниць до Росії й взагалі поза межі країни. Двомовність і перевага російської мови. Загальний знижений рівень шкільної освіти. Тяжчі умови боротьби за елементарне існування, ніж у деяких інших провінціях старих Імперій — Російської, Австро-Угорської, а також Польщі, пізніше — ніж у деяких інших республіках Радянського Союзу. Соціологи зможуть додати ще інші причини, може й важливіші. Для моєї тут теми вистачає констатувати сам факт. Факт, що кінечко-кінцем сходить на перше поняття провінційності. (До речі, і в анкеті «Зустрічей» і в моїх тут міркуваннях самий термін «рустикальність» дуже часто означає тільки й саме провінційність; перший може сказковіший і «інтелігентніший», але в суті речі просто евфемістичний. Хоч часом, коли мова мовиться саме про селянськість і ніщо інше, слова ці не піддаються взаємозаміні!).

Розмірно високий ступінь провінційності в громаді споживачів культури не може не позначатися на рівні самої культури. Ще частіше цей ступінь автоматично переноситься на культуру в цілості, може хибно, але правильність чи хибність такого перенесення має другорядне значення для самого факту перенесення.

Глибша від пересічної прірва між верховинними осягами і рівнем споживача культури почасти породжує ще одну важливу обставину, а почасти пораджується нею. Кажу тут про недорозвиненість, умовно так це окреслюючи, нижчих рівнів (або нижчих жанрів) культури. У XIX ст., коли більшість людності була сільська, ця прогалина була менш відчутна. Відстань між поезіями Шевченка й масовими смаками для широкого споживача досить успішно заповнювалася їх наслідуваннями з-під пера численних епігонів. У прозі дівчата й молодиці творів Нечуя-Левицького, всі, як одна, з близкучими карими очима й бровами на шнурпочку, задоволенняли попит масового споживача з-поміж сільської півніталіїнці, як де робили листівки Амвросія Ждахи в образотворчому мистецтві або календарі «Просвіти» в ідеологічній царні.

Але новітнє місто, особливо виразно тепер, — але коріння цього простежуюється вже в кінці XIX ст., — не сприймає тільки лун видатного мистецтва й літератури, воно потребує своїх власних нижчих жанрів. Йому давай не прозу Володимира Дроєда або Валерія Шевчука, а детективний роман або еротику, не поетичний фільм Юрія Ілленка, а голлівудських чи своїх власних гангстерів, бандітів і поліцая, не спрощення народно-фольклорної пісні, а джаз або рок, не опери, а естраду. Саме ці нижчі жанри в українській культурі кінця XIX сторіччя, в великою мірою і особливо тепер недорозвинені, а часто більше, ніж недорозвинені. Найкраще цю функцію виконують сьогодні американські зразки, але вони потрапляють — з економічних і політичних причин — тільки обмежено. Тож порожнечу заповнюють тут російські Імітації чи суродати. Звідси сьогодні росте твердження про — щонайменше — неурбаністичний, а, йдучи ще крок далі — рустикальний характер української культури.

Як правило, модерні «книзькі» — чи назвім іх делікатніше — «середні жанри» не потребують ні геніїв, ні навіть великих талантів хоч і можуть їх мати. Вони потребують насамперед людей, що женуться за легким заробітком і мають винахідливий розум, знання ремесла, знання споживача і швидкість продукції. Але майстри з цими прикметами не йдуть і скоро не йтимуть до українських працедавців, бо вони легше й скоріше зароблять на далеко ширшому російськомовному ринку. Тут поважна прогалина в сучасній українській культурі, і покищо не видно, як вона може бути заповнена.

Хтось у двадцятих роках — чи був це Микола Куліш? — сказав, що повірить в успіх українізації, коли нічні дівчата на Катеринославській вулиці звертатимуться до своїх клієнтів українською мовою. Цього не сталося. А це теж модель чи жанр культури, хай найнижчий, і цей бар'єр українська культура повинна була б узяти. Серце донецького шахтаря прихильиться до української культури і української мови не в реакції на найкращий роман Романа Іваничука чи найускладнішу семантику поезії Павла Мовчана, а на українськомовну політичну анекдоту чи українськомовне скавуління джазових ритмів. На всю різноманітність «книжчиків» жанрів.

В своїй суті ці жанри зовсім не конче урбаністичні. Пригодницький роман Існував уже в стародавньому Римі й гелленістичній літературі, а в ритмах сучасного джазу чи навіть року більше від розпуки чи розвільнення рефлексів африканських джунглів, ніж від урбанізму, але сьогодні джерело всього цього — ультраурбаністична Америка, і вони сприймаються як прояв супо міської, себто вищої культури, тоді як над українською, що тримається остронь, чимдалі більше тяжить — тоді благословення і здобуток, — а тепер прокляття майстерності, алітарності і тим самим — старомодності, несучасності, коріння яких шукуються — великою мірою всупереч логіці — в застарілості, ототожнюваній з рустикальністю.

Давніший споживач — він ще й тепер далеко не вимер — своїми смаками тяг українську культуру вниз, і порядком опору вона виробила свої вищі жанри. Новий споживач — сьогодні великою мірою тільки потенційний — цурається української культури, бо вона в його очах занадто далеко стоїть від «ринку». В обох випадках становище парадоксальне. Зіштовхувана народництвом у популярність вона вилекала свою «високість». У конфлікті з сьогоднішнім потенційним споживачем вона

Й далі тримається своєї «високості». Безнастанно вона в конфлікті з великою частиною свого споживацтва. Вона *неповна*. Як Маланка в «Fata Morgana» Михайла Коцюбинського, вона могла б сказати, стуливши губи, «Ми хоч бідні, але чесні», — і це в добу, коли чесність перестає бути чеснотою, а мат з явища всесоюзного перетворюється на всесоюзне.

Та ці проблеми тільки починали законюватися в XIX сторіччі — згадаймо відмежування Шевченка від нижчих за «благородні», але вищих за «кмужицькі» (в його розумінні) міських «середніх» жанрів «по Матрьошу, про Параду, радость нашу». На дуже серйозні ці проблеми виростили порівняно недавно. Але і тоді вже брак таких жанрів в українській культурі не міг не сприяти уявленню про її відразу до урбанізму, а тим самим про її рустикальність. І таке уявлення — чи такий закид, — поки ми лишаємося в огляді стосунків між споживачем і культурою, — сьогодні набрав нових дименсій, відмінного характеру, але не зник. Парадокс цей можна спрошено схопити в формулі: українська культура не рустикальна в своїй суті і ніколи такою цілковито не була, але в конфлікті зі своїм споживачем сьогодення вона може сприйматися як така через свою неповноту.

Це не єдиний парадокс української культури. Історія часом — і зовсім не як виняток — викидає дивні конники. От, приміром, одним з закидів на адресу української класичної літератури було те, що вона, мовляв, не хотіла зрозуміти прогресивності індустриалізації і урбанізації, а натомість обстоювала консервативні позиції збереження недоторканості села і цілості України як краю тихих вод і ясних зір. Загальновідомий образ новочасного міста, як його, очима Христі, змалював Панас Мирний у «Повіті»:

Христі зробилося страшно... Місто здалося їй хижим звіром, що, притаївшись у ямі, розлявив свого кривавого рота з білими гострими зубами, наміряючись кинутись на неї.

Початок такої традиції можна бачити ще в Шевченка з його «Якось то йдучи уночі понад Невою» і гротескним образом Петербургу в «Сні» 1843 року, хоч у Шевченка в таких тонах подається звичайно Петербург, а не українське місто. Про Київ він писав зовсім інакше — «святий Київ наш великий». Хиже обличчя його Петербургу, отже, може бути виявом не антиміських, а антиімперських почувань.

Але чи можна говорити й далі про реакційність бачення міста в Панаса Мирного та його однодумців сьогодні, після Чорнобиля, вся Спілка письменників ін сорого кинулася на боротьбу з (дальшою?) індустриалізацією України? Історія часто «смерть-волетлює» (кажучи слівцем М. Семенка), роблячи прогресивне реакційним і навпаки. Але хто знає, може не зважаючи на апокаліптичність Чорнобиля, рацію таки мають «енергоміністерства», а Спілка письменників стойть на рустикальній позиції Христі?

Подібна «смерть петля» відбувається з самою українською мовою. Ще недавно її проголошувано «неперспективною», а сьогодні шириться рух у її обороні, одним з привідців якого виступає та сама Спілка письменників, при чому дахто з письменників витягає в обороні мови ідеологію «Языка и народности» Потебні, статті наскрізь романтичної й далекої від прагматичної вірогідності в своєму головному твердженні, що перехід на іншу мову або навіть просто двомовність спричиняють розпління людської душі й морально-етичний розклад людини. Досі здавалося, що останнім оборонцем таких поглядів був Василь Сімович п'ятдесят років тому в статті 1934 року «Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини» (Передрук у другому томі Сімовичевого «Українського мовознавства», Оттава, 1984; пор. мої критичні зауваги в першому томі цього видання). Здавалося, що погляд Потебні не витримав конfrontації з фактами і що сьогодні ту чи ту мову слід боронити не тому, що існує її містичний зв'язок з «душею нації» й душою поодинокої людини, а просто в силу того неспростовного аргументу, що вона, мова, є.

Цікаво, — ще один парадокс лійсности, хоч меншого засягу, що часом прихильники тези Потебні — Сімовича (яка генетично йде від Гумбольдта), пишуть такими реченнями, в яких усі слова, крім прійменників і сполучників, чужомовні, і не перестають

уважати її за українську. Виходило б, що «душа нації» може втілитися в самі ці службові словечка, не втрачаючи своєї психологічної сутності. Можна було б, звісно, піти далі в логіці своїх міркувань і поведінки й вимагати викинути всі чужомовні слова. Але до цього покищо, скільки знаю, не дійшло.

Повернімось до головної проблеми цих заваг. Вдаймося до трюїзму: не буває такого історичного руху, який був би вільний від почуттів, в якому не виявлялися б емоції. І не буває потужних емоцій, які не гнали б учасників історичного руху до перебільшення і — мимовільних — перекручень дійсності. Але важливо, щоб бодай хтось не втрачав тверезості й здатності відсіювати зерно від полови. Та аналіза проблеми рустикальності й урбанізму в українській культурі, яку я спробував тут пропонувати — дуже коротко й спрощено, — намагається піднести суть справи об'єктивно, не цураючися суперечностей, не цураючися констатації неприємних і часом загрозливих рис і явищ. Випливає з неї, що пессимістична розв'язка не виключена. Але не випливає з неї, що така розв'язка неминуча. Кінець-кінцем характер розв'язки залежить від людей, їхньої твердої волі, рішучості, такту й тверезості. Сподіваймося, що ці риси не будуть у дефіциті.

На цьому, не зовсім українському слові — дефіцит — я й закінчу ці міркування. Далі слово мають читачі «Зустрічей» у змаганні різних і протилежних поглядів. А далі, ширшими і ширшими колами, всі ті, кого хвилюють проблеми української культури та її вживання.

Нью-Йорк, Колюмбійський університет, серпень 1989

Пшемислав Журавський-Граєвський

Питання Підкарпатської Русі на Мировій конференції в Парижі *

Розвал Австро-Угорської монархії та посилення самостійницьких змагань серед її ародів, що в минулому входили в її склад, примусили держави рішаючі про новий європейський лад на конференції в Парижі, узяти слово між іншим у справі подальшої долі бувшої Угорської Русі, тобто, за міжвоєнною номенклатурою, Підкарпатської Русі¹. Проти проблем, якими займалася Мирна конференція була квестія побічна, також у контексті створення самостійної української держави її значення було другорядне², та все-таки вирішувало її багато держав, які вже існували або щойно хотіли виникнути та всілякі політичні рухи. Безпосередньо на долю тої території впливали Чехословаччина, Угорщина й Румунія, а певні заходи робила також Західно-Українська Народна Республіка. Деякий вплив на хід подій на Підкарпатській Русі мала також Польща та західні держави-переможниці. Не без значення був тут також результат загальноукраїнської самостійницької акції в краю й на еміграції.

Підкарпатська Русь — невелика країна між Карпатами й Тисою, води якої частинно відділюють її від Угорської низини. У ХХ столітті її межі й територія не один раз змінювалися. За своїм національним складом більше 700-тисячна людність цієї території була неоднорідна³: крім українців проживали там угорці, словаки, румуни, чехи й німці. Від першопочатків своєї політичної історії Підкарпатська Русь належала до Угорщини. З нею вийшла вона до складу Габсбурзької монархії й щойно після розвалу останньої в результаті I світової війни прийшло питання її подальшої державної приналежності. У 1914-1918 роках українська самостійницька думка, орієнтуючися на Центральні держави, не вела проти них пропагандиствої діяльності, отже й не ставила справи приналежності провінції з значним відсотком української людності,

* Розділ дипломної роботи п. з. «Українська проблема на Мировій конференції в 1919 році», яка написана на Лодзькому університеті.

а то й зовсім українських, включно з Підкарпатською Руссю, які належали до цих держав. Єдиним винятком можна тут назвати меморіал Українського бюро в Швейцарії (голова В. Степанківський), посланий 1917 року державам Антанти. Цей меморіал звертаючись «..до нейтральних та воюючих країн» містив заяву, що «австрійські українці вимагають автономної провінції з соймом у Львові»⁴. Її частиною мали б стати північно-східні комітати Угорщини⁵. Другою спробою заговорити про цю справу, яку зробили вже крайові діячі, був виступ української делегації на мирній конференції в Бересті Литовському в 1918 році⁶. Однак представник Угорщини герцог Імре Чок різко виступив проти нього.

У розівідці українські документи у зворотному перекладі з польської мови.

У міжнародній політиці питання Підкарпатської Русі практично не існувало аж до Мирної конференції в Парижі. Самостійницька чехословацька акція спершу також не ставила цієї проблеми⁷. Однак чеські посягання щодо цієї території західноєвропейські політики знати вже від кінця 1918 року⁸. У офіційних виступах чеських державних діячів квестія Підкарпатської Русі появилася щойно в маніфесті Томаша Масарика від 23.XII.1918 року, де він ствердив, що «угорські русини» через своїх представників у Америці запропонували Чехам створення автономної частини в рамках чехословацької держави, що мала виникнути. Разом з цим він попереджав про свою неспроможність дати остаточну відповідь у цій справі, проте його стосунок до представленої квестії позитивний⁹. Заява була наслідком акції представників карпаторуської еміграції в США¹⁰. Резолюція прийнята 12.XI.1918 року на з'їзді Американської національної ради угорських русинів (American National Council of Uhro-Rusyns) у Скрантоні в Пенсильванії, під впливом Григорія Жатковича стверджувала: «...що, угорські русини як держава з найширішими автономними правами і з'єднаються на федеративному принципі з Чехословацькою демократичною республікою під умовою, що до нашого краю мусять належати всі первісно угорсько-руські комітати: Сапеш, Шарош, Земплен, Обоуй, Боршод, Унг, Угочо, Берег, Мараморош»¹¹. З ініціативи Жатковича з'їзд у Скрантоні вирішив провести в цій справі плебісцит серед емігрантів¹². Масарик зустрівшися 13.XI. з Жатковичем, підтримав його й висловився за швидким проведенням цієї акції, аби рішення про унію з Чехословаччиною не було лише актом Ради, але могло видаватися за прагнення всієї еміграції й тим самим стати важливим аргументом на Паризькій конференції. Про скрантонську ухвалу повідомлено також президента Вільсона, який поставився до неї позитивно.

У Парижі вимоги прилучити Підкарпатську Русь до ЧСР чехословацька делегація оправдовувала також ухвалами прихильних до Праги національних рад на самій Підкарпатській Русі й на Словаччині та прочехословацькі заходи карпаторуських діячів¹³. Слід однак, завважити, що до Парижа доходили також відмінні вимоги інших рад¹⁴. Не можна обйтися увагою фактам, що Підкарпатська Русь в період перед Мирною конференцією, як і під час її праці була тереном мілітарних операцій чехословацьких, українських, румунських і угорських військових відділів, що як же часто мало свій вплив на зміст рішень окремих національних рад цього краю. Бурхливи події весь час супроводилися заходами дипломатів різних держав й народів, які прагнули вирішити карпаторуське питання згідно з своїми планами й інтересами. У змаганнях за ту територію першість належала Чехословаччині, репрезентованій на Мирній конференції в Парижі прем'єром Карлем Крамарцем і республіканським міністром закордонних справ Едуардом Бенешем. У питанні Підкарпатської Русі від кінця січня 1919 року їх зусилля підтримувала карпаторуська делегація¹⁵, що її членами були д-р Антін Бескід — голова Пряшівської ради, згодом перший губернатор Підкарпатської Русі, а від 13.II.1919 року також Г. Жаткович та І. Гардош — репрезентанти еміграційної Американської національної ради угорських русинів¹⁶. Однак загальна атмосфера в Парижі, де Бенеш вважався найкращим знавцем австро-угорських справ і тільки

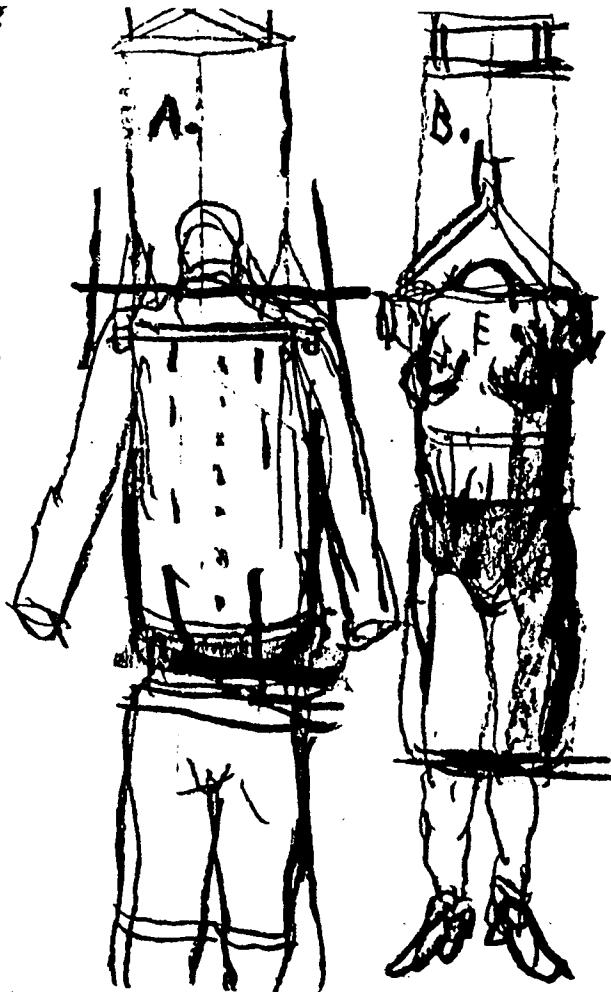
його думка бралася на увагу, цій делегації не вдалося ні разу виступити перед Конференцією чи то її комісіями. Отже самостійна діяльність делегації карпаторусинів зводилися тільки до кількох конференцій з Ернестом Денісом — працівником французького МЗС, на яких вона підтримувала вимогу автономії для свого краю¹⁷.

У лютому 1919 року справа Підкарпатської Русі розглядалася Комісією з чехословацьких справ. До її складу ввійшли представники США, Великої Британії, Франції й Італії, а головою, подібно як і Комісії з польських справ, став Жюль Камбо, що підтримував ідею розширення території як Польщі, так і ЧСР з метою створити з цих держав «*cordon sanitaire*» проти Росії, й проти Німеччини¹⁸.

На засіданні Високої ради 5.II.1919 року квестю Підкарпатської Русі представив і пояснив відношення свого уряду до неї Е. Бенеш. Міністр закордонних справ Чехословаччини стверджив у своїй промові, що хоча карпаторусини й галицькі українці однакові за походженням, та все ж відрізняють їх Карпати; до словаків же наближають їх соціальні та економічні умови життя; Карпаторусини не хочуть угорської влади й пропонують створити тісну федерацію з ЧСР; на тій території проживає 450 тисяч українців і не можна їх залишити «угорцям на ласку»; отож хоч Чехословаччина й не вимагає твої території собі то все-таки він (Бенеш) хоче висунути їх справу на Мирний конференції. Відтак він зазначив, що на випадок захоплення Східної Галичини Росією, не слід було б давати її спертися на південні схили Карпат, оскільки ж Галичиною заволодіють поляки, то вони самі не захочуть прилучити людності Підкарпатської Русі до своєї держави. Накінець стверджив, що карпаторусинам залишається або надалі бути в межах Угорщини, або на автономному принципі сфедеруватися з ЧСР, що молодій республіці становитиме тягар, та кордон з Румунією стане їй користю¹⁹.

Серед меморіалів представлених на розгляд Комісії з чехословацьких справ від Бенеша й Крамарца, щostий стосувався «угорських русинів». Він, подібно як і меморіал Бенеша від 5.II.1919 року, містив пропозиції влучити Підкарпатську Русь до Чехословаччини на автономному принципі. Ці пропозиції відрізнялися від давніших чеських планів — у свому першому проекті кордонів з 1915 року Масарик не висував претензій на Підкарпатську Русь, ані й на частину східної Словаччини, де проживали українці. У плані розробленому під час війни він вимагав теренів по річку Унг, що означало б прилучення до ЧСР 90 тисяч українців. Однак вимога цілої Підкарпатської Русі не була сформульована до початку праці Паризької конференції²⁰. У шостому меморіалі чехословацької делегації мовилося, що Підкарпатська Русь ніколи не належала до чесько-словацького регіону, проте неможливо прилучити її до Росії або України. Як аргумент подано політичну байждужість більшої частини людності цього краю. А надто вказано на брак інших можливостей розв'язати ту проблему, бо поляки «...заждали рішуче заявляли про своє небажання прилучити угорських русинів до своєї держави»²¹. Меморіал закінчувався заявою, що обговорювану територію слід прилучити до Чехословаччини, тому що «...залишити (карпаторусинів — П. Ж.) під угорською домінантією... суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за які ведено теперішню війну»²². Однак остаточним аргументом був спільний кордон з Румунією, що, як мовилося в меморіалі, становило чинник «...дуже важливий для обох країн, над якими постійно тяжла угорська загроза»²³. Задля більшої переконливості цих тверджень звернено увагу на проблему загрози з боку «бліої» Росії, хоча був це доволі скритий натяк, що майбутній господар Галичини не повинен мати другого боку Карпат²⁴. А ще використано погляд карпаторуських делегатів та рішення рад у Сваляві й Пряшеві. Меморіал не торкався квестії кордонів провінцій. Щоправда комітати: Шарош, Сепеш, Земплен, Угочо, Унг, Берег й Мараморош названо в ньому українськими за складом людності, проте чотири перші уже раніше в п'ятому меморіалі названо частиною Словаччини. На початку 1919 року їх зайняли чехословацькі війська й опинилися вони під юрисдикцією міністра словацьких справ у Братиславі. У майбутньому справа цих комітатів стане предметом спору між українцями і ЧСР. У меморіалі не заторкнено проблеми лемків проживаючих на північ від Карпат, хоча

*Маріуш Вощинський
під час зустрічі з Іваном Ільїним*

Маріуш Вощинський

Бескид, який репрезентував Пряшівську раду та галицьких русофілів включно з лемками, спираючись на пряшівську ухвалу про прилучення «цілої Карпаторусі» та підтримку Крамарца, висунув претензії на Лемківщину. Він послав у цій справі меморандум до празького уряду й Мирної конференції. Проте Бенеш і Жаткович опонували проти експансії Чехословаччини за Карпати. У питанні власне підкарпатської Русі Комісія з чехословацьких справ прийняла розв'язання запропоноване від чехів. Разом з рекомендацією вона подала Його на затвердження Центральній територіальній комісії, яка двома тижнями пізніше Його й затвердила²⁸.

Крім Центральної територіальної комісії цією справою займалися також інші органи Мирної конференції. Загальноукраїнське питання розглядала комісія американських експертів на чолі з полковником Едуардом М. Гоусом. Вона взяла слово також у карпаторуській справі, а її погляд й висновок повністю узгоджувалися з виступом Бенеша 5.II.1919 року²⁹. Захищати інтереси Угорщини пробувала натомість американська спостережна місія для країн південносхідної Європи, очолювана професором Архібальдом Соліджем. За поглядами, які вона зібрала, на користь дальшої принадлежності Підкарпатської Русі до Угорщини промовляли господарчі чинники. Підкres-

лено значення лісів — вони захищали землі Угорської низовини від ерозії, затримуючи опадову воду. Евентуальне вирубування тих лісів спричинило б екологічні зміни й в результаті принесло б Угорському господарству величезні збитки, тому-то Будапештові необхідно було б контролювати цю територію. Крім того, утрачаючи Словаччину, Угорщина таки повинна надалі мати Підкарпатську Русь з огляду на її природні ресурси (ліси, нафта, мінерали). Ухвали різних національних рад видавано за результат військової ситуації (3 тисячі чехословацьких солдатів проти 175 угорців) й з огляду на це заперечувано їх репрезентативність, бо той, чиє військо захоплює даний терен, уважає, що людність підтримує саме його. Наголошувано також на економічну точку зору, з якої зв'язок з Угорщиною був би корисний і самим карпаторусам навіть з огляду на транспортові труднощі переїзду через Карпати, що відділяють Підкарпатську Русь від решти України. На користь Угорщини промовляла також потреба втримати стратегічний кордон в Карпатах та надати урядом герцога Міхая Каройя автономії Підкарпатській Русі²⁷. Доволі фантастичний чеський проект коридора через Угорщину й Австрію сполучаючого ЧСР з Королівством Югославії, послужив за привід засудити Прагу в імперіалізмі, якого наступним проявом є змагання здобути кордон з Румунією за рахунок прилучення Підкарпатської Русі²⁸. Однак ці думки не мали впливу на хід праці Конференції.

Делегація об'єднаних українських держав присутня під ту пору в Парижі мусила зайнятися передусім більшовицьким наступом над Дніпром та квестією вислання армії Галлера у Східну Галичину, отже присвятила мало уваги Підкарпатській Русі, хоча про неї не забула. Чехословацька акція в Парижі зустріла протидію з українського боку. Уже в ноті від 25.II.1919 року «четири комітати північно-східної Угорщини» названо територією ЗУНР²⁹. Після виступу Бенеша перед Комісією з чехословацьких справ 5.III.1919 року, українська делегація послала голові Конференції ноту такого змісту: «Дійшло до нашого відома, що кілька зацікавлених держав наміряється створити бар'єр, що пролягатиме з півночі на південь й складатиметься з Польщі, Чехословаччини й Румунії (та), що між Чехословаччиною й Румунією знаходиться частина української республіки, яка в минулому належала до Угорщини (а) названі держави передбачають анектувати (ци) територію до одної з держав-членів майбутнього бар'єру. Делегація Української Республіки від імені свого уряду рішуче заявляє, що український народ ніколи не дозволить вилучити цю частину території Української Республіки. Вимагаючи комітатів Марамарош, Угочо, Берегово, Ужгород, Земплен, частини Сепеш, український народ виходить з таких засновків: 1) Абсолютна більшість всієї людності — українці. 2) У минулому ця територія належала до Галицько-Володимирського князівства. 3) Усі 100 членів Ради, скликаної 21 лютого в Хусті, у один голос рішила прилучитися до Великої України. 4) Українська війська, згідно з бажанням людності, уже зайнайли частину названої території³⁰. Усе-таки ця нота не змінила прихильного ставлення до Чехословаччини чільних політиків переможних західних держав.

У такій ситуації Жаткович, маючи певність щодо позитивного результату паризьких розмов, приїхав 10.II.1919 року в Ужгород й почав здобувати прихильників. Установив контакт з Августином Волошином — бувшим начальником проугорської ради цього міста, а тепер репрезентантом прочехословацької орієнтації. Радянські угорські відділи, що стояли в недалекому Мукачеві створювали напружену атмосферу в місті. Тим-то 20.IV. Жаткович виїхав до Праги з вимогою прислати військо³¹. Через присутність угорців формальне запровадження влади ЧСР на цій території прийшло щойно на початку травня, коли-то скликано загальний з'їзд репрезентантів бувших рад з Пряшова, Ужгороду й Хусту. Вони створили 8.V.1919 року в Ужгороді Центральну руську народну раду. Її очолили: Августин Волошин, Михайло Брацайко й В. Стрільський. Рада однодумно підтримала скрантонське рішення та схвалила план Жатковича в справі природи зв'язку з Чехословаччиною. Підкарпатська Русь мала вийти до її складу як одна із сферованих держав з повною внутрішньою самоуп-

равністю. Уся федерація прийняла назву Чесько-Словацько-Руська Республіка. Ішла теж мова про кордон зі Словаччиною, вимагаючи спірних комітатів. Чотирнадцятий — останній пункт плану гарантував «Руській державі» право звертатися до Ліги націй в справі евентуальних спірних питань з чехословацьким урядом. Центральна рада виїхала 23.V.1919 року на зустріч з Масариком з метою представити йому бажання унії²².

У момент приймання ухвали Центральною руською народною радою з Ужгороду, тобто 8.V.1919 року, справа Підкарпатської Русі стала з ініціативи А. Й. Бальфура предметом засідання Ради міністрів закордонних справ великих держав. Справа її державної приналежності практично не розглядалася й під цим оглядом позиції ЧСР нічого не загрожувало. Переважив погляд, що 400 тисяч (sic!) це замало для створення зовсім самостійної держави. Проте завважувано також необхідність запобігти прикрим наслідкам прилучення їх до держави з численнішою її певною мірою чужою людністю. Отже розглянути залишилося тільки питання умов прилучення Підкарпатської Русі до Чехословаччини, а не питання чи слід її взагалі до неї прилучати. Визначаючи етнічну спорідненість карпаторусинів зі словаками стверджено, що воно не настільки далеке, щоб унеможливило об'єднання обох народів в рамках єдиної держави без «левного роду автономії». Сенс цього визначення вирішено зробити прозорішим згодом. Окреслення кшталту автономії Підкарпатської Русі пропоновано призначити Комісії з справ меншин або створеній *ad hoc* новій місцевій комісії. Урешті, згідно з сутєстю Жюля Лароша, вирішено передати цю справу Комісії з чехословацьких справ, яка потім мала представити її Верховній раді. Таким чином підтверджено примат Праги як претендента на зверхність над тією територією. До того моменту Підкарпатська Русь мала підлягати безпосередньо владі Союзних і Об'єднаних Держав²³. Цю пропозицію підтримав міністр закордонних справ Франції — С. Пішон й секретар стану США Р. Лансінг.

Дебати над автономією Підкарпатської Русі супроводилися дальшими зусиллями української дипломатії спрямованими на підкреслення власних прав на цей край. Саме з такою метою українська делегація склала 9.V.1919 року нову ноту, у якій констатувала, що «...із здивуванням довідалися, що українська територія бушого Угорського Королівства на 15 000 км² якого проживає 500 000 українців-русинів повинна згідно з рішеннями Мирної конференції, увійти (у склад — П. Ж.) чехословацької держави (...). Уважаємо — мовилося дальше — за свій обов'язок уже тепер протестувати від імені нашого уряду й всього українського народу проти цього рішення, що заперечує право на самовизначення народів. Досі ані Мирна конференція, ані уряд Чехословаччини не пробували досягнути згоди з урядом Української Республіки або з людністю, яка вже категорично проявила своє бажання жити разом із своїми співгромадянами з Галичини²⁴. Разом з цим д-р Панейко послав того самого дня окружну ноту, у якій, між іншим, подав на розгляд Мирної конференції прохання, згідно з якими мала вона: «1) спричинити евакуацію Закарпаття чехословацьким урядом; 2) послати спеціальну нейтральну комісію на угорську Україну для дослідження прагнень українців на Угорщині; 3) прийняти на себе ініціативу переговорів щодо визначення словацько-українського кордону»²⁵. Здійснюючи дипломатичні заходи в справі Підкарпатської Русі, українська делегація спиралася на принцип, записаний у хвалі Української народної ради від 13.XI.1918 року, у якій Підкарпатську Русь проголошено одною з частин території ЗУНР²⁶. Можливості української делегації обмежував факт невизнання її Мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщено в матеріалах (за винятком згадки про ноту від 9.V.). Представництвом людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську делегацію з Жатковичем на чолі²⁷.

У такій ситуації праці Комісії з чехословацьких справ, якій за згодою делегації ЧСР призначено підготувати статус тої країни, безперебійно розвивалися відповідно до бажань Праги. Комісія попросила-бо висловити свій погляд Бенеша, якого 16.V.1919

року вдруге викликано розяснювати цю справу. Він 17.V. представив меморіал з проектом автономії Підкарпатської Русі³⁹ членові комісії — Гарольдові Нікальсонові — представникам Великої Британії, якому призначено підготувати рапорт для Верховної ради. Комісія розглянула рапорт Нікальсона 20.V. й однодумно зарекомендувала Раді чотирьох прийняти проект Бенеша за основу майбутніх стосунків між Чехословацькою Республікою й карпаторусинами. Рада міністрів закордонних справ 23.V. розглянула рапорт комісії. Пішон радив прийняти її висновки, які, як виразно зазначено у вступі до звіту, значною мірою, спиралися на твердження Бенеша. У рапорті сконстатовано, що згідно з словами Бенеша, Чехословацька Республіка змагає до федералізму, однак ще зарано заводити повну децентралізацію, бо окремі групи людності знаходяться на неоднаковому рівні розвитку національної свідомості. Не всі досягнули також відповідного культурного й економічного рівня. До самостійної управи країною непідготовані зокрема карпаторусини. Тим-то: «Протягом того часу управляти країною доведеться представникам центрального республіканського уряду, тому що самі карпаторусини на протязі кількох років не будуть спроможні й достатньо викваліфіковані, щоб справитися з крайовими проблемами»⁴⁰. Під час дискусії над рапортом підkreślалося також необхідність значних капіталовкладень з-боку центрального уряду, необхідних для піднесення цивілізаційного рівня (рільництво, комунікація, освіта) дуже відсталої країни. Адміністрування тими грошовими фондами не відповідало б організаційним можливостям української людності. Лансінг все-таки поставив вимогу виразної заяви, що службовцями на Підкарпатській Русі будуть у міру можливостей призначатися карпаторусини. При цьому він ще зазначив, що розуміє брак їх власного адміністративного апарату, спричинений дуже поширеним серед них анальфабетизмом і дотеперішньою угорською домінacією.

Наступною справою, розглянутою під час праці Ради було повноваження Ліги щодо Підкарпатської Русі. Лансінг пропонував визнати цей край територією мандатовою, проте не надто обстоював свій погляд. Натомість міністр закордонних справ Італії Сідней Санніно висунув думку, щоб цю справу залишити ініціативі самої Ліги націй, підkreślуючи українські претензії на Підкарпатську Русь. Бальфур же радив скористатися пропозиціями Комісії з нових держав, які вона представила в питанні охорони прав національних меншин в Польщі. У результаті Верховна рада включила до проекту право карпаторусинів звертатися до тої міжнародної організації. У позосталих справах схвалено погляд Комісії з чехословацьких справ⁴¹ та передано відповідну постанову Верховній раді, яка після коротких розмов того самого дня затвердила проект, приймаючи пропозицію комісії. Остаточний варіант проекту підготувала Комісія з нових держав, змінивши деякі рішення на користь Чехословаччини. Дня 4.VII. делегація ЧСР офіційно прийняла його остаточний варіант. Цей акт викликав протест об'єднаних українських держав, особливо ЗУНР, уряд якої заявив про невизнання ним рішень Конференції в тій справі. Однак, як пише про те Боршак, це був час, коли навіть українська делегація в Паризі не могла ствердити, де знаходитьться уряд західно-української держави. Отже протести ніяким чином не вплинули на хід подій, а це ще й тому, що Верховна рада вже 16.VI категорично рішила — Підкарпатська Русь опиниться в межах ЧСР⁴². Відтак 5.VII. закінчено працю над проектом трактату між великодержавами Антанти і Чехословаччиною, вирішаючого, між іншим, питання Підкарпатської Русі⁴³, а місяцем пізніше (6.VIII) його прийняла Рада голів делегацій великих держав й передала згодом репрезентантам ЧСР⁴⁴. Тепер на черві стояли тільки формальні справи. Питання принадлежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював мирний трактат у Сан-Жермен від 10.XI.1919 року (§53). У ньому загарantовано, між іншим, автономію «...найбільшу яку можна погодити з інтегральністю держави» (стаття 10), крайовий сойм й підзвітного йому губернатора в справах мови, освіти, релігії (стаття 11), призначування службовців у міру можливостей карпаторусинами (стаття 12) й відповідне представництво в республіканському парламенті (стаття 13). Ці рішення повторено в конституції ЧСР від 29.VIII.1920 року (стаття 3, пункт 1-9)⁴⁵.

Вищеписані дії завершують період заходів чехословацької дипломатії за приолученням Підкарпатської Русі до Республіки⁴⁵. Однак трактат у Сен-Жермен не становив кінця угорських зусиль змінити накорисний угорцям уклад міжнародних сил, унаслідок якого відірвано що провінцію від їх країни. Наприкінці березня 1920 року почалися угорсько-французькі переговори, під час яких угорці, даючи корисні умови капіталові французької групи Крусат у ділянці транспорту Дунаєм і угорською залізницею, намагались добитись модифікації територіальних постанов у мирних трактатах, що не були підписані. Переговори очолювали: К. Гольмош і міністр закордонних справ уряду — М. Палалог, крім них брали участь також: герцог Імре Чакі — спеціалний представник угорського уряду, К. Тольной — перший керівник Угорського залізничного транспорту та герцог Іштван Бетлен. Дня 23 квітня 1920 року міністр закордонних справ Угорщини П. Телекі прислав своїй делегації детальні директиви. Мінімальні вимоги Будапешту мали такий зміст: повернути Угорщині терени трактатових кордонів, де проживає переважно угорська людність, тобто Східну Словаччину, Русь (Ruthenia) й Бачку аж до каналу Франца Йосифа та весь Банат; поставлено теж вимогу автономії для німців і угорців в Трансильванії. Ці постанови нібито підтверджувалися тайним договором, проте відповідного документу ніколи не віднайдено⁴⁶.

У зв'язку з опором держав-спадкоємця та небажанням прихильної щодо іншого Угорщині Великій Британії збільшувати французькі впливи, Верховна рада 6.V.1920 року проголосила завершення мирних переговорів з Угорчиною без зміни прийнятих уже кордонів. Дня 4.VI.1920 року в тріанонському палаці підписано мирний трактат, який, між іншим, визначав нові кордони Угорщини. Силою 48 параграфу цього трактату Підкарпатська Русь залишилася при Чехословаччині⁴⁷.

* * *

Закінчуючи, слід ствердити, що справа долі Підкарпатської Русі на Мирній конференції в Парижі дуже рано проявила нахил до прочехословацького розв'язання. З новствореною республікою ніхто поважно тут не суперничав. Польща не висувала на цю територію ніяких претензій, хіба що на невеликий терен біля Любовні. Румунія спершу сподівалася на анексію Підкарпатської Русі Росією й вимагала в 1916 році кордону на річці Тисі. Коли Росія перестала фактично брати участь у політичній грі у тій частині Європи, румунський прем'єр Братяну зажадав цілого комітату Марамарош, що продовжило б румунський кордон з Польщею, та Рада міністрів закордонних справ на Мирній конференції відкинула ці вимоги й Румунія отримала лише частину Марамарошу на південний від Тиси. Свої скарги й вимоги представили в Парижі також делегації українських урядів з Києва й Станиславова та угорський уряд. Однак представники великорідзивих сумнівались щодо спроможності України втримати свою незалежність, натомість Угорщину трактували як державу переможену. Необхідно тут додати: саме під впливом чехословацької дипломатії в Парижі переміг погляд, що Угорщині не слід межувати з Польщею⁴⁸. Виникнення Угорської Радянської Республіки (21.III.1919 року-1.VIII.1919 року) дуже зменшило можливості угорської дипломатії впливати на рішення Мирної конференції. Випадає також виразно зазначити, що до Парижа послали свої петиції, вимагаючи приолучення до Росії всіх «росіян» проживаючих в бувшій Австро-Угорщині, репрезентанти анти-Більшовицької російської політичної конференції та русофільська Народна рада зі Львова. Проте громадянська війна в бувшій імперії Романових не сприяла перетворенню їх у поважних суперників чехословацьких політиків. Адже неабияким козиром Праги була особа Бенеша та його широкі контакти з західними державними діячами, які вважали його експертом із справ країн-спадкоємниць бувшої Австро-Угорщини. З жалем підкреслювали це українські публіцисти, указуючи, що перехід справи право-державного статусу Підкарпатської Русі у відання Комісії з чехословацьких справ неначе завдалігдь переважив рішення Мирної конференції на користь Чехословаччини.

Слід звернути увагу й на той факт, що силою трактату з Сен-Жермен Чехословаччина зобов'язалася надати Підкарпатській Русі автономію. М. Козьмінський робить тут завваження: «Крім автономії Клайпеди, Аландських островів і Гданська це був єдиний у версальській системі випадок, коли шляхом накинених міжнародних зобов'язань роблено спроби загарантити територіальну національну автономію»⁴⁹.

Рішення Мирної конференції в питанні Підкарпатської Русі визначали долю цього краю на протязі слизьє двадцяти років. Належно тут зазначити, що по суті рішення не приймалися в Парижі: рішення Мирної конференції лише санкціонували хід політичних подій на обговорюваній території. На таку, а не іншу долю Підкарпатської Русі впливав передусім рахунок сил головних претендентів на цей край, тобто українських держав чи держави (більше роль мала тут ЗУНР), Чехословаччини, Угорщини й Румунії (причому остання мала претензії тільки на частину цього терену). Переміг той, на чиєму боці була на цій території мілітарна перевага, тим що саме безпосереднє військове втручання, з одного боку, викликало прочехословацькі ухвали карпаторуських національних рад, які в Парижі політики ЧСР використовували ради підтримання аргументів Праги, з другого ж боку, військо запроваджувало в житті постанови Мирної конференції, а без нього вони видніли б лише на папері. Не хочу цим сказати, що серед карпаторусинів прочехословацька орієнтація була тільки видимістю спертою на чехословацькі штики. Безсумнівно, воно не зовсім так, та все ж як проугорська, так і українофільська орієнтації були настільки сильні, щоб на випадок мілітарної поразки суперників перебрати у свої руки кермо політичного життя країни. Однак Угорщина була слабка, вона опинилася в таборі переможених у I світовій війні держав, і за таку вважали її держави-переможці. А надто їй довелося ще точити боротьбу на своєму північному, східному й південному кордоні та перенести період суспільної революції. Наступний суперник Чехословаччини — Україна, а докладніше ЗУНР, виявилася короткочасним державним організмом і невдовзі перемогли її удари польських військ. Зрештою, Західно-Українська Народна Республіка не боролася рішуче за Підкарпатську Русь, сподіваючися на підтримання ЧСР проти Польщі. Мілітарний потенціал й здатності проіснування західноукраїнської держави мали переможний вплив на ставлення Мирної конференції до дипломатичних зусиль української делегації щодо квестії Підкарпатської Русі. Отже проти інших держав Чехословаччина мала найкращу ситуацію: її кордонам не загрожували треті держави, а всякі антипольські чи антиугорські виступи йшли від Праги, причому поважним був лише конфлікт з Угорчиною, а Підкарпатська Русь становила тільки частину цього конфлікту, хоча панування над цим тереном мало для ЧСР істотне значення. Дії чехословацької дипломатії в тому питанні, не беручи на увагу політичного й стратегічного боку — добитися спільногоКордону з союзною Румунією й охопити Угорщину ланцюгом держав Малої Антанти, мотивувалися також економічними користями — спершу можливість входу в російський ринок, а відтак перспективою зробити ЧСР головною транзитною країною в тій частині Європи завдяки кордонові з Румунією⁵⁰. Деяку роль відігравали в початковий період також сподівання чеських політиків на контакт через Словаччину й Підкарпатську Русь з відродженою «впорядкованою» Росією, чи то з Україною, пов'язаною якимось чином з Москвою. Отже бажання людності обговорюваної території мало другорядне значення, а її вплив на постанови Мирної конференції не був вирішальним. Слід, однак, ствердити, що постанови прийняті в Парижі зустріли досить широке підтвердження карпаторусинів. Згодом законність принадлежності Підкарпатської Русі до ЧСР з позиції інтересів українського народу ставили під сумнів здебільшого українці з інших теренів. Самі карпаторусини обмежилися до змагань за запровадження в житті наданої їм автономії. У післявоєнних умовах рішення Паризької мирної конференції, на погляд багатьох з-поміж них, було оптимальне, що засвідчувалося умовним тоном низки прийнятих тоді резолюцій, у яких поступки супроти Чехословаччини були попереджені констатацією факту неможливості об'єднатися з Росією або Україною.

Таке розв'язання становило компроміс прийнятий орієнтаціями як карпаторусько-самостійницькою русофільською, так і поміркованою українофільською. У опозиції залишилися мадіярони, (їх впливи катастрофічно зменшилися після того як Підкарпатську Русь захопило чехословацьке військо), а також радикальні українофіли. Приєднання цього краю до ЧСР, попри труднощі з боку празького уряду щодо обіцяної автономії, дозволило його людності жити в доволі демократичних умовах Чехословацької Республіки.

Заторкнувши квестію впливу бажання людності Підкарпатської Русі на паризькі рішення доцільно підкреслити, що визначування кордонів провінцій приєднаних до ЧСР спиралося переважно на історичний принцип. Це означає, що цю територію потрактовано як інтегральну цілість у історичних межах Угорської Русі (крім малих клаптиків т.зв. Мармароського краю, який отримала Румунія). Таким способом до Чехословаччини приєднано також терени з перевагою угорської людності. Тут слід теж зазначити, що їх прилучення до Угорщини не було настільки трудне, як усталення польсько-українського кордону в Східній Галичині, бо ці терени становили смугу компактного проживання. Про таке, а не інше розв'язання вирішила передусім слабка мілітарна й політична позиція Угорщини.

Треба було б покласти, що супроти невеликої території Підкарпатської Русі та її порівняно нечисленній, етнічно відмінній людності, а коли йдеться про українців — значною мірою національно малосвідомої, рішення про державну принадлежність цього краю мусило прийти ззовні як наслідок розв'язування інтересів могутніших політичних сил. З токи зору українського національного інтересу, рішення прийняті щодо цього питання в Парижі були в тодішніх умовах оптимальним розв'язанням.

ПРИМІТКИ

1. З-поміж інших українських земель ця країна наділена хтозна чи не найбільшою кількістю назв від проживаючих в ній народів або сусідів. Її називано Угорською Руссю, Підкарпатською Руссю, Закарпатською Руссю, Карпатською Україною, нарешті Закарпатською Україною. Угорці ж визначали цей край такими назвами: Karpatja, Ruszinszko, Ruthenfold і Erdos Karpatok. У обговорюваній період на міжнародній сцені функціонували тільки дві перші назви, будучи по суті рівноправними. Згодом поширився термін Підкарпатська Русь. Назва Закарпатська Русь притаманна в принципі термінології вживаній лише в Польщі й на Україні — звідси пішло також визначення — Закарпаття. Назва Карпатська Україна пов'язана лише з автономним а потім незалежним існуванням цієї провінції (1.I.1939 р.—15-18.III.1939 р.) в рамках Чехословаччини, що поступово занепадала. Назву Закарпатська Україна запроваджено щойно після приєднання цього краю до території СРСР. Щодо української людності Підкарпатської Русі вживава визначення українці, коли ж в потреба виділити її — карпаторуси, причому слід підкреслити, що обидві назви в даній праці не означають політичної орієнтації даної групи людності, позаяк національна свідомість мешканців Підкарпатської Русі мала різні форми й можна практично ризикнути ствердженням, що вона була *in statu nascendi*. Побіг із прихильниками українського напрямку (їх надалі зватиму українофілами) чи угорського — мадіяронами, які називали себе ще угорськими русинами, існували також групи людності з місцевою свідомістю — карпаторуською або невизначеню русинською (руською), або староруською, останні називали себе ще росіянами. Якщо в тексті цього розділу появляється термін росіяни, евентуально названня якоїсь організації як російської, коли в дійсності йдеться про карпаторусів, так це прояв політичних поглядів проросійської орієнтації, або «більш» російських емігрантів, а не визначення справжньої етнічної принадлежності даної групи.
2. Оця праця охоплює лише дипломатичні заходи засікавлених держав, пов'язані з Мирною конференцією в Парижі. Свідомо не обговорюється хід воєнних дій, що рішали про долю цього краю, а характеристику політичної акції карпаторуських діячів в країні і не еміграції зведенено до питань, які безпосередньо стосуються Паризької конференції.
3. Площа краю в рамках адміністрації ЧСР становила 12,9 тис. км², приєднаного після війни до СРСР — 12,8 тис. км², українські ж претензії охоплювали площу 14,7 тис. км². Такі розходження в наслідок урахування або ні комітатів, що оспорювалися зі Словаччиною. Щодо національного складу дані суперечливі й змінюються залежно від часу. За переписом з 1910 року на Підкарпатській Русі було 470 тис. українців — S. Dnistrianskyi, L'Ukraine et la Conference de La Paix, b.m.w. 1919, с. 131. Майор Мартін Лоуренс з американської групи професора А. К. Коліджа подав для потреб американської делегації на Мирну конференцію в Парижі число українців (Ruthenians) 464 тис. — Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919 (у подальшому PPC) т. XII, Washington 1947, с. 396. Угорців на Підкарпатській Русі в 1921 році було 102 тис., тобто 17,35%, а в 1930 році — 109 тис., тобто 15,44%. Це дані для території

- в рамках чехословецької адміністрації при занижених чехів відлученням частини засимільованих жidів з угорською національною спідомістю від рубрики — угорська національність, переписах. За переписом 1930 року людність Підкарпатської Русі складало: 447 тис. українців, 109 тис. угорців, 91 тис. юдаїв, 34 тис. чехів, 13 тис. німців і 12 тис. румунів. — M. Koźniewski, Polacy i Wędry przed drugą wojną światową. *Pożdżernik* 1938 — wrzesień 1939, с. 78, 81-82. R. Tarczki, Kwestia Ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945, Warszawa 1972, с. 75 подає, що на 700 тис. людності Підкарпатської Русі 62% становили українці, 13% угорці і коло 13% юдаї. N.W.V. Temperley (A history of the Conference of Paris, t. IV, London 1921, с. 272) подає, що за переписом з 1910 року українці на Підкарпатській Русі було 319 361, словаків 4057, німців 62 187, угорців 169 434, інших 171 114. Інші відомі авторові статистики називають цифри 484 259 або 537 962 як кількість українців.
4. І. Борщак, Карпатська Русь у міжнародній грі, Львів 1938, с. 10.
 5. Цей меморіал послано 1917 року перед російською революцією, на жаль, Борщак не подав про котру революцію йдеється: лютневу чи жовтневу. Там же, сс. 8-10.
 6. У листопаді 1917 року в Києві виникла Тимчасова головна рада буковинських й угорських українців, під її патронатом створено Галицький курін січових стрільців, який був на службі Центральної ради — E. Prie, Herozi erod znaku trzubu, Warszawa 1985, с. 21.
 7. Уперше Масарик затверджує справу Підкарпатської Русі під час свого перебування в Києві в 1917 році, де він обговорював що проблему з українськими лідерами, він стверджив потім, що вони не були проти приєднання цієї країни до ЧСР. Українські джерела не інформують про таку розмову. Може бути, у 1917 році українці надіялися на підтримання від чехословецького легіону, а тому й не опонували проти чеських намірів. — P. R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus 1848-1948*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, England 1978, с. 81.
 8. PPC, т. I, Washington 1942, с. 288.
 9. І. Борщак, назв. праця, с. 13-17.
 10. Політичні погляди карпаторуської еміграції в США вж ніяк не були одностайні. Накінець перемогла, однак, прочехословецька орієнтація — докладніше див. Магочі, назв. праця, с. 77-86.
 11. П. Магочі, назв. праця, с. 84. K. Lewandowski (Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji 1918-1932, Wrocław 1974, сс. 27-38), помилково подає, що ухвалу в Скрантоні прийнято силою плебісциту, у дійсності ж справа малася наспаки: саме плебісцит підтвердив це рішення. Названі комітати, що Іх Левандовський трохи під чеське називає жупами, він називає по-різновізу: Сыпіш, Сариш, Землрін — у польському звучанні, natomistь напр. Угоч в угорському. Він додає також не названий у Магочі комітат Гемер.
 12. У поставленому їм питанні були лише дві альтернативи. Треба було вирішити «...where Uhro-Rusyns in the old country shold belony, as an autonomous state in a Czechoslovak or in Ukrainian federation» — П. Р. Магочі, назв. праця, с. 84.
 13. Пор. з, напр., П. Р. Магочі, назв. праця, сс. 88-87, 97. К. Левандовський, назв. праця, сс. 54-55, 87.
 14. Наприклад, у Хусті тамтешній з'їзд напочатку листопада 1918 року висловився за ідеєю об'єднання Підкарпатської Русі з Україною. Цю акцію провів д-р Юрій Брешайко. Невідь установлено контакти з урядом ЗУНР у Сталіславі. А 8.XI.1918 року в Сваляві виникла Карпаторуська народна рада, яка послала Мирній конференції меморандум з вимогою військової помочі об'єднаних великородзинських з метою визволення карпаторусів і вможливлення їм об'єднатися з Великою Україною. — П. Р. Магочі, назв. праця, с. 89. К. Левандовський, назв. праця, с. 55.
 15. Дня 7.I.1919 року група карпаторусів і лемків з Антоном Бескідом в чолі висловилася в Пряшеві за унію з ЧСР. Бескід повідомив про це чеських політиків, які зразу послали його на Мирну конференцію як карпаторуського делегата — П. Р. Магочі, назв. праця, с. 91.
 16. Там же, сс. 95-96.
 17. І. Борщак, назв. праця, с. 25.
 18. П. Р. Магочі, назв. праця, с. 96.
 19. PPC, т. II, Washington 1943, с. 886. І. Борщак, назв. праця, сс. 20-21.
 20. PPC, т. II, Washington 1942, сс. 382-383.
 21. П. Р. Магочі, назв. праця, с. 97.
 22. Там же, с. 97.
 23. Там же, с. 97.
 24. Це перегукувалося з поглядом Комісії з польських питань, висловив її Камбо на засіданні Ради міністрів закордонних справ 26.VI.1919 року, Комісія застерігала перед можливістю російської експансії на «слабкі слов'янські країни» — PPC, т. IV, Washington 1943, с. 626.
 25. П. Р. Магочі, назв. праця, сс. 97-98.
 26. І. Борщак, назв. праця, сс. 24-25.

27. Про автономію Підкарпатської Русі в рамках Угорщини див.: П. Р. Магочі, назв. праця, сс. 88, 93-95.
28. PPC, т. XII, Washington 1947, сс. 275, 395-404.
29. Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały, під ред. R. Bierzanki i J. Kukuli, t. I, Warszawa 1987, с. 260.
30. І. Борщак, назв. праця, с. 28.
31. На захоплення Підкарпатської Русі чехословацьким військом погодився перед Масариком Жаткович від імені Ради угорських русинів ще 18.XI.1918 року. Масарик надіявся цим на спільній кордон з Росією або Румунією, але для цього спершу треба було захопити Словаччину, на що не погоджувалися угорці (15.XI.1918 р. — проголошення угорського уряду проти маршу чехів на Словаччину). Остаточно що операцію проведено поступово краївими силами з участю чехословацьких військових частин прибулих з Франції. К. Левандовський, назв. праця, сс. 63-64.
32. П. Р. Магочі, назв. праця, с. 99. Р. Тожецький, назв. праця, с. 30. Н. Н. Як мертві воскреснемо — Десятиліття приєднання Закарпаття до Чехословаччини, [у:] «Діло» 1929, 103/11444, неділя 12 травня, с. 1.
33. PPC т. IV, сс. 676-677. І. Борщак, назв. праця, сс. 31-32. П. Р. Магочі, назв. праця, с. 99.
34. І. Борщак, назв. праця, с. 30.
35. Там же, с. 30.
36. T. Dąbkowski, Ukrainski ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912-23. Warszawa 1985, с. 108.
37. І. Борщак, назв. праця, с. 30.
38. PPC, т. VI, сс. 760-761. І. Борщак, назв. праця, с. 34. К. Левандовський, назв. праця, с. 98. Див.: також анекс до розділу II на кінець праці.
39. І. Борщак, назв. праця, с. 33. PPC, т. IV, сс. 758-761.
40. Z. Zająć, Problem Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko-radzieckiej, «Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej», т. VIII, 1972, с. 90.
41. PPC, т. III, Washington 146, с. 570.
42. PPC, т. VII, Washington 1948, с. 569.
43. Там же, т. VII, с. 559.
44. Там же, т. VII, с. 573. І. Борщак, назв. праця, с. 36. П. Р. Магочі, назв. праця, сс. 99-100. Р. Тожецький, назв. праця, с. 74.
45. Під час Мирної конференції в Парижі російські емігранти побували проплати тезу, що Підкарпатська Русь це єдиний депозит, що Його ЧСР віддасть майбутній Росії. Такий погляд й згодом був наявний серед італійців, угорців й поляків, маючи античехословацьке звучання. У 1934 році Бенеш у своїх «Промовах про підкарпатську проблему» вказував на страх Антанти перед пансловізмом і впущенням Росії за Карпати. Проте це твердження піддав під сумнів І. Борщак, назв. праця, сс. 21-24.
46. J. Gulja, Hungarian Foreign Policy, 1919-1945. Budapest 1979, сс. 46-49. М. Козмінський, назв. праця, с. 24.
47. І. Борщак, назв. праця, с. 36.
48. PPC, т. IV, с. 711.
49. M. Koźmiński, Mniejszości narodowościowe w basenie Dunaju a węgierski rewizjonizm terytorialny [w:] «Etat węgierski w Europie Środkowej — Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie 2-3 grudnia 1969 r. pod red. J. Zarowskiego, Wrocław 1971, с. 149. Згодом рішення Ради послів від 15.II.1923 року щодо визнання польського східного кордону, яке стосувалося також Східної Галичини, пробувано тлумачити як зобов'язання Польщі надати автономію цій території, проте це є неправда — див. IV розділ оціні праці Р. Тожецький, назв. праця, с. 49. N. N. Mniejszości Narodowe w Polsce — Petycja polityków angielskich do Ligi Narodów w sprawie autonomii dla b. Galicji Wschodniej i jej oddzieli w kraju, «Sprawy Narodowościowe» 1932, ч. 6, с. 662.
50. К. Левандовський, назв. праця, с. 60.

Марко Сирник

Українське професійне шкільництво в Галичині в 1867-1945 роках

У другій половині XIX століття наступив швидкий розвиток українського національного життя, закінчений сформуванням новітньої української нації. Ріст національної свідомості супроводився нарощанням потреб, які треба було задовільнити заради нормального розвитку життя народу. На перше місце висувалася необхідність організувати національне шкільництво. Справа не була з легких, зокрема коли взяти на увагу стан поділу української національної території на частину під владну російському цареві й другу, що входила в склад монархії Габсбургів.

Офіційна ідеологія царизму проголошувала неіснування окремого українського народу. Разом з цим, звичайно, заперечувала також існування української мови — «никакого українського языка нет, не было, и быть не может». Наведену цитату скріпив ще т.зв. Емський указ 1876 року, що його вплив на розвиток української культури тривав аж до 1905 року. Однак і після революції 1905 року нічого було й гадати про докорінні зміни, особливо ж про організацію українського національного шкільництва. Зваживши на вищесказане, легше зрозуміти, чому роль українського культурно-політичного центру припала Галичині. Сприяли цьому значні політичні концесії, які отримали народи австрійської монархії після 1848 року, наступні поразки цісарства в війнах з Францією й П'емонтом у 1859 році та з Пруссією в 1866 році¹ принесли дальше послаблення германізаційного курсу. З другого боку, ці поступки були також результатом зростаючих сепаратистичних тенденцій слов'янських націй та угорців. Відбиттям названих тенденцій було, між іншим, змагання творити національне шкільництво для поневолених австрійцями націй, що з найбільшою силою проявилося після оголошення в роках 1867 і 1868 закону про національну мову навчання в народних школах та статусу Шкільної крайової ради. Завдяки цьому напр. Галичина стала двомовною українсько-польською провінцією.

Натомість для розвитку українського національного шкільництва велике значення мало проголошення у 1872 році нового закону про організації. Новий закон санкціонував національну окреміштість українських організацій, ним дозволялося також засновування приватних шкіл. Останній пункт стосувався насамперед професійного шкільництва, якому сприяли різні українські економічні й культурно-освітні установи.

Початок українських професійних шкіл пов'язаний з заснованим у грудні 1868 року товариством «Просвіта» — головною метою цієї установи було поширювання освіти серед люду та піднесення його національної свідомості². А що в структурі українського суспільства переважало селянство, то «Просвіта» найбільшу увагу приділяла селу. Засоби були різноманітні — від курсів і лекцій до видавання дешевих книжечок для селян, що мали завданням між іншим підношення фахових кваліфікацій українського селянства. А надто «Просвіта» започаткувала перші українські економічні кооперативи, які займалися здебільшого виробництвом споживання³.

Дедалі більше число цих кооперативів та потреба піднести рівень професійного навчання спричинили виникнення професіональних шкіл, яким передувало організування фахових курсів. Велику роль у творенні такого типу шкіл мало також засноване в 1881 році Українське (тоді ще «Руське») педагогічне товариство (далі УПТ) «Рідна Школа» у Львові. Згодом УПТ перебрало від «Просвіти» та інших організацій всю мережу українських приватних шкіл⁴.

Тодішні професіональні школи відбивали фахову структуру українського суспільства в Галичині.

Таблиця I

Українські професіональні школи в Галичині в 1887 році⁶

Місцевість	Тип школи
1. Чернігів	рільничча; огородничча
2. Дубляни	рільничча, парубків
3. Городенка	рільничча
4. Ягальниця	рільничча
5. Ярослав	кошикарська
6. Коломия	гончарська
7. Львів	ветеринарійна, лісничча, лісничча нижча, артистична, положничча шницерська
8. Закопане	(назви шкіл подано за тодішньою термінологією)

Нерільничі школи існували тільки у Львові — тут було найбільше української інтелігенції й міщенства.

Про кшталт та функціонування цих шкіл можна дізнатися слідуючи за історією деяких з-поміж них. Візьмімо професіональні школи товариства «Просвіта». Перед I світовою війною вона між іншим вела «Господарську школу тов. „Просвіта“» в Милованні⁸. Цей осередок спершу мав характер доповнюючих курсів для селян, тим-то наука в школі відбувалася лише зимовою порою. Перший курс почався 20.XI.1909 року й тривав шість тижнів, учасниками було 30 селян віком від 18 до 35 років. Викладало двох учителів. У наступному році курс тривав уже три місяці — від 1.XII до 1.III.1911 року за участю подібного числа курсантів⁹. Зимою 1911/12 року курс не відбувся, тому що «Просвіта» почала ремонт шкільного будинку. Натомість зорганізовано п'ятитижневі заняття в Письменниці й Товмачі. Усього взяло в них участь 59 селян⁸. Щойно за два роки до I світової війни осередок у Милованні почав набирати характеру властивого професіональній школі — на роботу прийнято двох учителів-агрономів, садівника та вчителя загальноосвітніх предметів, крім цього виконано ремонт шкільних будинків, придбано шкільне обладнання⁹.

У навчальному 1913/14 році наука тривала від 1.IX до 1.IV, тобто п'ять місяців. У приміщеннях перебувало 60 курсантів, які вивчали: рільництво, годівлю, молочарство, садівництво, огородництво, книговодство, математику, природу й науки про кооперативи. Щоб піднести загальний рівень освіти введено також українську мову, літературу, історію України, каліграфію, гімнастику й релігію. Улаштовано також протипожежні вправи. Останніми місяцями учасники курсів вчилися також підготовувати доповіді й реферати — йшлося про поширювання набутих знань у селах курсантів після закінчення курсів¹⁰. На навчання записувано людей віком від 18 років, які закінчили народну школу. Осередок у Милованні мав також зразкову кооперативну крамницю, город, сад та господарство.

Деяким доповненням зимових курсів була літня школа для сільської молоді — також у Милованні. Проте зимові, як і літні курси не набирали надто великої кількості учасників. Це пояснюється між іншим таким фактом, що їх учасники мали свої господарства, а покинути їх на довший час було неможливо, навіть узимку. А надто, хоча сама наука була безкоштовна, треба було оплачувати п'ятимісячне перебування в осередку.

Подібну школу — але для жінок — зорганізувала «Просвіта» в Угерцях Винявських. Звалася вона: Жіноча школа домашнього господарства. Перший курс

почався 1 листопада 1912 року й тривав п'ять місяців (1.XI.1912— 1.IV.1913). За браком приміщення у першому курсі взяло участь тільки 14 місцевих жінок¹¹. Також і програма навчання була значно скромніша проти згаданої школи в Миловани. З фахових предметів: шиття, галтування, жіночі домашні роботи. З загальноосвітніх: українська мова, історія України, географія, хімія, каліграфія та спів. Наступні курси мали тривати аж 8 місяців¹². В Угорцях курсантками могли стати дівчата віком понад 18 років, що закінчили народну школу.

Більшою уваги заслуговує ще й дворічна торговельна школа товариства «Просвіта» для хлопців і дівчат у Львові. Її затверджено цісарським рескриптом від 17.V.1910 року, а наука почалася 5.X.1911 року. До цієї школи набирають молодь від 14 року життя після закінчення трьох класів середньої або виділової школи. Можна було також складти вступні екзамени з української й німецької мов, математики, геометрії, географії та природи. У 1917 році у школі введено ще й т.зв. підготовчий курс для учнів, яким виповнилося 13 років. Підготовчий курс мав за ціль піднести загальний рівень учнівських знань. Вивчано: українську, польську й німецьку мови, релігію, природу, математику, геометрію, історію, фізику й каліграфію.

Таблиця II

Тижневий графік годин і матеріалу в Торговельній школі тов. «Просвіта» у Львові в 1914 році

укр. мова	нім. мова	поль. мова	торговельна математика	торгівля І векслі	кореспонденція І конторова праця	книговодство	
4	4	2	5/3*	4/2	2/4	2/4	I кл.
3	4	2	4	3	3/0	4/0	II кл.
торговельна географія	товаро- звawство	державні типи		стенографія	каліграфія		
2	2	1		2	2		I клас
2	2	1		2	2		II клас
зразкова контора	наука про спілки	машинописання					
—	—	—					
0/7	2	2					I клас
							II клас

* — перший семестр/другий семестр

Крім зазначених предметів школа влаштовувала доповняючі курси для дорослих, що тривали від трьох до шести місяців, вони охоплювали виключно професіональні предмети. У разі необхідності відбувалися також курси мови, здебільшого англійської й французької.

Випускник торговельної школи «Просвіти» у Львові міг працювати в будь-якому торговельному підприємстві. У 1921 році школа, як і всі інші українські приватні навчальні заклади, перейшла під владу УПТ «Рідна Школа» за згодою і порозумінням усіх українських організацій. Залишалася за нею давня її назва.

У міжвоєнний період кількість українських професіональних шкіл весь час зростала. Однак подібно до того як перед I світовою війною, переважали школи сільськогосподарського й торговельного типу. Їх засновувала передусім «Рідна Школа», хоча чимало було шкіл різних спілок і кооперативів. Крім згаданих, у навчальному році 1932/33 існували ще:

- молочарська школа в Стрию,
- дві трирічні кравецькі школи для дівчат кооперативи «Труд» та сестер Служебниць,
- трирічна школа шиття при українській охоронці сестер Служебниць у Бориславі,

- п'ять трирічних професіональних курсів,
- трирічна кравецька працівня Союзу українок для дівчат у Перемишлі.

Приватні сільськогосподарські курси для дівчат і хлопців відбувалися також в Шибальні, що біля Бережан. Там засновано зразкове хазяйство, а від 1933 року власну метеорологічну станцію¹⁶.

Усього в 1933 році у Польщі було 9 українських професіональних шкіл (усі приватні), 4 українсько-польські заклади (приватні) та 166 польсько-українських (з чого 140 приватних). В українсько-польських школах викладання проводилося укр-райнською мовою, у польсько-українських українська мова була лише одним з предметів навчання.

Після запровадження шкільної реформи Єнджеєвича в 1932 році змінилася структура українського професіонального шкільництва. Згідно з новим порядком цей тип шкільництва охоплював три рівні: нижчий, гімназіальний та ліцеальний.

Для українського професіонального шкільництва більше значення мало запровадження обов'язкової освіти до 18 року життя, що уможливило створення в Галичині 116 польсько-українських професіональних курсів (у цьому числі лише 6 приватних та 6 українсько-польських).

Натомість довго довелося українцям ждати професіональної школи найвищого типу. Її зорганізовано щойно в навчальному році 1935/36 — це був Державний рільничий ліцей з українською мовою навчання в Черніці Станиславського воєводства. У перший клас набирано молодь віком від 17 по 21 рік, після закінчення шести класів середньої школи. Цього ж року торговельну школу вищого типу відкрила в Яворові «Рідна Школа»¹⁷. Однак і тоді в приватних школах УПТ навчалося відносно мало дітей. У 1933 році УПТ мало 7 професіональних шкіл з 476 учнями¹⁸. У 1936 році «Рідна Школа» мала 9 шкіл, а в 1938 вже 16. Слід до того врахувати також 5 державних професіональних шкіл з українською мовою навчання (у 1938 році).

З великим успіхом організовано весь час курси, найпопулярнішими були столлярські й слюсарські курси. У деяких регіонах відбувалися курси, що мали на меті культивувати місцеві народні ремесла, напр., гончарське в Коломії.

У добу німецької окупації прийшла можливість збільшити кількість українських професіональних шкіл, проте занепав їх рівень. Максимально обмежено в них загальноосвітні предмети. Згідно з гітлерівською доктриною, школи мали за завдання підготувати виквалифікованих, та неосвічених працівників. Українцям призначено групи професій: рільництво, ремісництво тощо. Тільки в 1942/43 році відкрито 99 українських рільничо-господарських шкіл, з чого дистриктами: у Krakівському — 19 шкіл, у Галичині — 42, у Люблінському — 2 школи. Були це однорічні школи, за винятком трирічних державних рільничих курсів у Дублянах, які відкрито 1942 року. Подібні державні курси почалися також у Львові цього ж року. За характером були це вищі професіональні школи з такими напрямками: фармацевтичний, медичний, технічний, торговельний. Проте випускники не отримували якого-небудь професіонального або наукового титулу. Такі школи творено зразу ж після закінчення вересневої кампанії 1939 року і після 1941 року. І так Державну торговельну школу в Ярославі відкрито вже 3.XI.1939 року. Наука тривала три роки, заняття відбувалися раз у тижні. При цій школі створено також курси навчання ремісничих і торговельних практикантів. У першому класі Державної торговельної школи в Ярославі вчилося 24 учнів у навчальному році 1939/40, а в листопаді 1949 року школа мала вже 52 учнів, у ремісничій — 32, усього 84 учнів. Згодом створено також третій клас, — вивчалася банківськість, торгівля або адміністрація. Програма відповідала програмі давньої чотирирічної професіональної гімназії. Однак вилучено з неї майже всі загальноосвітні предмети¹⁹.

Таблиця III

План навчання у трирічній Державній торгово-вельміжній школі у Ярославі у навчальному році 1940/41

Предмети	Кількість годин (у тиждень)		
	I клас	II клас	III клас
релігія	1	1	1
торгівля			
І кореспонденція	2	2	3
купецькі рахунки			
І книговодство	2	2	3
товарознавство	2	1	1
стенографія			
І писання	1	2	—
машинописання	—	2	—

Програму доповнювали такі предмети: українська й німецька мови, бюровість, реклама, право й адміністрація, гігієна, гімнастика та домашнє господарство як предмет необов'язковий.

Таблиця IV

План навчання в Державній ремісничій професіональній школі в Ярославі в навчальний рік 1940/41

Предмети	Кількість годин (у тиждень)		
	I клас	II клас	III клас
релігія	1	1	1
наука о професії	2	2	2
професійні рахунки	1	1	1
професійна кореспонденція	1	1	1
технічний рисунок	1	1	1
практичні заняття	2	—	—

Усього в 1940—41 роках було 63 українські професіональні школи, де навчалося 22 500 учнів, у наступному році відкрито вже 136 шкіл.

З виникненням ПНР усі українські школи створені в 1939—45 роках зліквідовано.

ПРИМІТКИ

1. Wroczyński Ryszard, Dzieje Oświaty Polskiej 1795-1945, Warszawa 1987, с. 209.
2. Возняк Михайло, Короткий огляд на дотеперішню діяльність Просвіти [в:] Просвіта до українського народу, Львів 1921, с. 4-5.
3. Янів Володимир, Просвіта як вияв соціальних прямувань українського народу [в:] Студії та матеріали до новітньої української історії, Мюнхен 1970, с. 161-162.
4. Iwanicki Mieczysław, Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939, Siedlce 1975, с. 65.
5. Календар Товариства Просвіти 1888, Львів 1887, с. 182.
6. Календар Просвіти 1914, с. 183.
7. Ibidem, с. 184.

-
8. Ibidem, c. 184-185.
 9. Ibidem, c.186.
 10. Ibidem, c. 188.
 11. Ibidem, c. 189.
 12. Ibidem, c. 190.
 13. Ibidem, c. 191.
 14. Календар Просвіти 1921, Торговельна Школа Товариства Просвіта у Львові, Д.Королець, с. 145.
 15. Календар Просвіти 1914, с. 191.
 16. Biuletyn Polsko-Ukraiński nr 140 1936 r.
 17. Biuletyn Polsko-Ukraiński nr 119 1935 r.
 18. Biuletyn Polsko-Ukraiński nr 4 1933 r.
 19. Drans Jan, Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1945, Wrocław 1984, c. 95.
 20. Wałcza Marian, Szkolnictwo w okresie okupacji hitlerowskiej w Polsce, c. 95.
 21. Звідомлення Української Народної Школи в Ярославі за шкільні роки 1939/40 і 1940/41, с. 95.
 22. Звідомлення Державної Торговельної Школи і Прилюдної купецької та Ремісничої Професійної Школи в Ярославі за шкільний рік 1940/41, Ярослав 1941, с. 27.
 23. Ibidem, c. 27.
 24. Українська Школа, ч. 1-2, 1942, с. 28.

Ярослав Мокляк

Православ'я в Галичині — політичні аспекти *

Розвиток російського православ'я в Галичині був невід'ємно пов'язаний з дипломатією царської Росії. Православ'я, зведене царятом до адміністративної ролі, стало теж інструментом зовнішньої політики держави. Програму територіальної експансії в Східній Європі царат обгорнув у форму слов'янофільської ідеології. До кінця XIX століття здійснювано її в рамках російського пансловізму, що офіціально проголошував державну й культурну єдність слов'ян у російському націоналізмі згідно з триединою формулою: «православ'я, самодержавство, національність». Агітаційні заходи пансловізту стриміли до сформування серед русинів-підданых Габсбурзької монархії, сильного проросійського угруповання — щоб від середини поширювати загальнослов'янські ідеї. У 70-х роках XIX століття у Галичині вже існувала, діючи динамічно, маючи власну літературу та культурно-освітні установи, московофільська партія¹. Згодом, у 90-их роках, Росія заступила пансловізм концепцією панмонголізму, однак крах цієї політики (програма війна з Японією, внутрішня криза 1905-1907 років) поставив царську дипломатію на шляхи справ Європи. На початку ХХ століття пансловізм відродився у форму неославізму. Галичина, сусідуючи безпосередньо з Росією, стала тереном посиленої агітаційної пенетрації крайніх московофільських і російських кіл. До поширювання православ'я серед русинів греко-католицького віросповідання націоналістичні російські копа підхопили як до бази здійснити максимальну програму — захопити українські землі монархії Габсбургів².

Пансловізм і православ'я

У програмі впливів проросійської пропаганди в Галичині православна віра появилася відносно пізно. До кінця 70-их років XIX століття лідери староруської (московофільської) партії займалися культурно-освітньою діяльністю, розгорнули широко видавничу діяльність як серед інтелігенції, так і народу. Для інтелігенції призначалася література писана мовою зближеною до російської, найнижчі суспільні прошарки отримували книжки народною мовою. Таким шляхом серед русинського суспільства Галичини поширювано відомості з історії політики Росії. У формі оповідань (їх читано

*Стаття не розглядає галицького православ'я, що законно існувало, підлягаючи Чернівецькій митрополії.

прилюдно в читальнях з уваги на великий відсоток неписьменних, особливо на селі) описано мілітарні осяги московських князів; на уяву, селян впливала показувана велич маєтату царського двору; інституцію царату видавано за вимір суспільної справедливості за едину силу, спроможну оборонити руський народ перед впливами Заходу, тобто латинізації й полонізації. У світлі панславістичної пропаганди царат не був чужий, він був свій, руський. Великоросійська культура й російська мова також були руські. Російські панславісти прекрасно використали брак відчуття власної вартості в не одного русина, його незнання власної історії та літератури³. Відповіальність за такий стан свідомості русинів у Галичині була на боці народницької партії. Український національний рух поволі захоплював провінцію. Досягнення «Руської Трійці», сповнена патріотизму Шевченкова поезія, дійсний образ Середньої і Східної Європи та імперіалістичної Росії й російського православ'я на послугах царської адміністрації — усе це здебільшого лишалося поза свідомістю галицьких русинів. Нахил до Росії підсилювала ненависть до латинізації східного обряду, що виникала з бажання зберегти загрожені національні традиції⁴.

З початком 80-их років XIX століття москофільська течія, тісно пов'язана з російськими колами, субвенціонована царським урядом й російськими панславістичними суспільно-культурними організаціями, дозрів до перших спроб прищепити російське православ'я в Галичині. Російська пропаганда представляла православну віру як оплот руської культури, де нема чужих впливів. На нарадах москофільських діячів щоразу частіше чулися голоси щодо синодальної російської церкви. Це питання широко порушувала москофільська публіцистика. Іван Наумович, головний пропагатор православ'я в 80-их роках й перший москофільський діяч, писав у львівському «Слові»: «Невже ж не договоримося усі разом, що тільки в Східній церкві наше спасіння, що вона, ота наша рідна мати врятувала наш народ від згуби в довгій віковій боротьбі з так званою західною цивілізацією?». Ставлячи панславістичну програму понад релігійні вартості, він твердив, що «крепігія є дурніця, якщо не служить політичній меті»⁵. Прекрасним претекстом для православної акції стала відома тоді в Галичині справа переходження римо-католиками управи над бурсою греко-католицьких питомців у Львові, що на практиці означало, що тепер українську молодь виховуватимуть поляки⁶. З кінцем 1881 року москофіли рішили виступити відверто. Поштовхом, що мав потягнути за собою інші греко-католицькі парафії був переход у православ'я села Гнилички Малі Збаразького повіту. У грудні цього року делегати Гниличок склали у збаразьколму старості декларацію, підписану близько 150 особами, де оголошувано зміну віросповідання на православне⁷. У декларації стверджувано: «Вирікаємося Риму (...), бо впущено на Русь езуїтів, які наших вельмож повернули на латинський обряд і переробили їх на поляків. Осиротілою стала наша церква і народ, і немає вона вже природних представників. Наші церковні обряди й мова стали предметом наруги (...). Наша церква є тепер лакеєм польської політики, а народність її — топтають»⁸. Наведені слова зображені внутрішні причини переходу: антипольські позиції сприяли проросійським, а проросійські — симпатії до православ'я.

Унутрішні причини переходу в православ'я збурглися з інспірацією царської дипломатії. У результаті обшуків, учинених галицькою державною владою, у приватних помешканнях москофільських діячів викрито документи, які свідчили про політичну програму Росії: відірвати Галичину, Буковину й Закарпаття від Австро-Угорщини. Слідство львівської прокуратури виявило, що Гнилички були одним з семи сіл, які мали започаткувати «повернення унії в лоно православ'я». Проте підготовлення й заходи агітаторів в позосталих селах не принесли бажаних результатів. Гнилицька справа закінчилася політичним процесом за зраду державних інтересів проти діячів москофільської партії та найактивніших відступників¹⁰. Процес широко коментувала й російська преса. Польські газети розкривали фінансові зловживання москофільської партії та її ренегатський характер у відошенні до української ідеї. Ук-

райське «Діло» надруковувало «Народну сповідь», де виразно зазначено самобутність українського народу відносно польського й російського¹¹. Натомість російські журнали «Русь» і «Новое время» називали львівський процес незаконним і безприкладним у історії світової юстици, упадали над «нелюдським трактуванням представників російського народу в Галичині»¹². З ними перегукувалися московофільські органи, гостро критикуючи польську й українську пресу.

Відхід Гниличок зліквідовано в результаті спільних заходів світської та духовної влад. Греко-католицька митрополича рада створила спеціальну комісію, яка, після розмов з відступниками, домоглася скасування декларації й повернення Гниличок до католицької церкви ще в січні 1882 року. Спроба створити в Галичині осередки російського православ'я залежного від петербурзького Синоду не вдалася, а московофільська партія втратила своє значення й авторитет в очах галицького суспільства. Дальші наслідки описаних подій були такі: зміцнення народницької партії та польсько-українська угода 1890 року, що клала край московофільським впливам в святоюрській митрополичій раді. Росія ж на схилі століття почала щоразу більше уваги присвячувати своїй політиці на Далекому Сході.

Неославізм і православ'я

Виникнувши на початку ХХ століття з ініціативи чеських політиків, неославізм дав Росії нові претексти втрутатися у внутрішні справи Австро-Угорщини й балканських слов'ян. У відродженні всеслов'янській ідеї російські націоналістичні кола добачали можливість збільшити російську державну територію коштом західноукраїнських земель. Напружена політична ситуація в Європі напередодні світової війни чинила ці плани реальними. Маніфестацію неославізму на європейському форумі були слов'янські з'їзди в Празі (1908) та Софії (1910). Щодо галицьких справ найістотнішими були постанови празького з'їзду — русинів з Галичини визнано російською народністю¹³. Унаслідок такого підходу до національного питання в Галичині, царський уряд посилив агітаційні заходи. Православне віросповідання мало становити ґрунт формуванню російської свідомості західноукраїнської людності. Пропаганду ведено з трьох напрямків: офіційних урядових кіл цареві, Синоду Російської православної церкви та галицької московофільської партії, що переживала в рамках неославізму організаційний розквіт.

Офіційна пропаганда російського уряду висунула гасло «візвolenня під'яремної Русі» — так названо українські землі під пануванням Габсбургів. Націоналістичні видання видавали Галичину за «вогнище антиросійських закопотів», маючи на увазі т.зв. український сепаратизм і трактуючи її разом з цим як «давньоруський край», що дозволяло майже відкрито опікуватися московофільською партією. Завзятим прихильником такої програми був граф Володимир Бобринський. Під його пильною увагою у Росії засновувано відділи Галицько-Руського товариства, посыпано в Галичину кошти, пресу й книжки — усе з метою закріплювати антиукраїнські та антикатолицькі переконання.

Паралельно до описаних заходів православну пропаганду розвивали релігійні чинники, залежні від петербурзького Синоду. Тут були два основні шляхи впливів: агітація з Америки — країни постійної заробітчанської еміграції русинів, безпосередні впливи з-боку православної Волинської єпархії. Перший шлях був найкрутиший. Православні священики в Америці отримували, так як і російські, заплату за душпастирську працю, і вказівки, а в літургії поминали Святий Синод і пануючий рід Ольденбургів-Романовичів. Головний тиск Російська церква в Америці робила на працю серед релігійних сект, проте «візвolenня уніатів з-під папського ярма» не виходило поза її увагу. У 1906 році число навернених сягало майже 11 тисяч чоловік. Змінивші віросповідання, емігранти крім фінансової підтримки своїм сім'ям у батьківщині, посыпали також всілякі агітаційні листівки,

де різко критиковано унію. Оскільки поверталися на батьківщину, зразу включалися в пропагандивну діяльність у місці проживання, здобуваючи дедалі більше симпатиків, а з часом і сповідників¹⁶.

Впливи Волинської епархії мали свої витоки в Житомирі — столиці провінції. До 1924 року цією провінцією управляв архиєпископ Антоній Храповицький. Він особливо опікувався Почаївською Лаврою. За архімандрита Віталія Максименка вона стала сильним центром православної пропаганди для прикордонних галицьких повітів, хоч її дія відчуvalася також у глибині країни. З Лаври виїждали російські ємісари, розвивалася видавничча справа. На адреси руських селян, що не мали ніяких відносин з російськими колами, поштою надходив «Почаївський листок».

Православну пропаганду з Америки й Росії підтримувало крайне крило галицької московофільської партії на чолі з Володимиром Дудкевичем. Лідери цієї партії, росіяни за переконанням, відкрито виступали проти українського руху й Греко-католицької церкви. Вони мали за завдання видавати український національний рух за експозитуру польських політичних кіл, Греко-католицьку церкву — за звено в ланцюгові латинізації, натомість російське православ'я, на їх погляд, було оплотом відвічних вартостей візантійсько-руської культури, Росія ж — гарантам чистоти традиції цієї культури.

Після закінчення з'їзду в Празі, російські делегати — граф Бобринський, Гжицький та інші — здійснили мандрівку по Галичині, досліджували терен майбутніх заходів, спочатку економічних, а в недалекому прийдешньому також і військових. Підготовлюючи ґрунт з'єднанню Галичини з Росією, російські кола почали творити агітаційні структури на заселеній українцями території. Їх центрами були московофільські установи у Львові: Товариство ім. Качковського, Ставропігійський інститут і Народний дім. На провінції розгортали діяльність т.зв. «мужі довір'я», і виконували роль зв'язкових між центром пропаганди й осередками на місцях, у греко-католицьких парафіях, передавали листування, інструкції та гроші з Росії й від російських православних осередків в Америці. Безпосередньо на місцях діяли наймолодші агітатори — студенти, що поверталися у свої села та наймити, зваблені матеріальними вигодами. Вони групами навідували навколоишні греко-католицькі парафії, де засновували московофільські гуртки: «Русские дружины» читальні Качковського та проводили агітаційні віча¹⁸.

Маючи підтримку в кількох регіонах країни, у повітах: Бродському, Сокальському, Золочівському, Косівському, Горлицькому, Ясьельському й ін. партія Дудкевича як царська експозитура в Габсбурзькій монархії виконувала у закордонній політиці Росії роль «V колонії». Православ'я використовували вони як політичний чинник — як засіб здійснити «об'єдинені». З серпня у Почаївському монастирі відбулася секретна нарада, де обговорювано способи поширення православ'я в греко-католицьких парафіях Галичини¹⁷. Під час наради галицькі гости заявили про свою спроможність зорганізувати в Галичині біля 30 православних громад, якщо йшлося б про демонстрацію, додаючи, що брак православних церков і місцевого православного духовництва позбавила б цей рух тривалості. Члени наради дійшли висновку, що найважливіше тепер підготувати в Росії кадри православного духовенства з-поміж завербованої галицької молоді. Постанова почаївської наради мала за наслідок надання російською державною казною фінансових фондів на оплату навчання галицьких кандидатів в священики у православній семінарі в Житомирі, а також дяків у російських школах. У 1911 році в житомирській семінарі навчалося понад 10 галичан, у 1912 вже біля 20, а преса повідомила про прийняття наступних 50. Більшість охочих виводилася з прикордонних повітів, деякі були з дальших сторін, а навіть з Лемківщини¹⁸.

Восени 1911 року ґрунт під розвиток російського православ'я в Галичині був уже підготований. З Росії почали прибувати перші вивчені там священики, будучи родом з Галичини й ще не так давно греко-католицького віросповідання зазнали впливу

μαζа н чудалені

Марлуш Вошинський, 1989 р.

пропаганди російського неославізму. Був серед них священик Юліан Ілчко (почав діяльність у Сокальському повіті), священик Цимбала (Золочівський повіт), потім Ігнатій Гудима (заопікувався православними в Залуччі над Черемошем), натомість священик Максим Сандович повернувся в рідну Лемківщину. Ті та інші священики оселялися в парафіях, де вірні засперечалися зі своїм греко-католицьким священиком, що часто ставалося під впливом московіфільської агітації. Російському православ'ю також фінансові питання сприяли виконувати роль катализатора місцевих парафіальних суперечок. Матеріальне питання було одним з важливіших чинників виникнення симпатій до православ'я. Більшість заяв про зміну віросповідання на православне, з якими мали справу повітові управи Галичини в 1911-1914 роках, підписували руки сільської бідноти. Агітатори неабиякого значення надали також справі вживання подвосного «с» (сс) при записах в парафіальних книгах національного походження та вживання під час літургії слова «православний», проте греко-католицькі священики не доцінили небезпеки, яка випливала з цих двох пунктів агітаційної програми¹⁹.

Російське православ'я винесене на хвилі неославізму зустріло протидію крайової галицької влади, яка використала брак юридичної помочі православним. Після багатьох арештів, у Львові відбувся 1914 року політичний процес — згадаймо справу Гниличок Малих — за зраду державних інтересів (процес Бендасюка) проти лідерів московофільської партії та деяких православних священиків. Результат процесу — непокарання — був наслідком конъюнктурної політики польської крайової влади. Нарослий австрійсько-російський і загальноєвропейський конфлікт вказували на неминучу війну, реалісти передбачали наступ Росії на Галичину²⁰.

Російська інвазія і православ'я

Вибух I світової війни здійснив сподівання прихильників Росії. Зайнявши Галичину, російські державні чинники всіляко посприяли розвиткові російського державного православ'я. Уже 1914 року в серпні відбувалося в Почаєві вроčисте повертання до православ'я прочан греко-католицького віросповідання. Торжественні Служби Божі спровадяли тоді пізніший митрополит Автокефальної православної церкви в Польщі, єпископ Діонізій. З кінцем вересня 1914 року (26.09) петербурзький Синод офіційно велів волинському архиєпископові Євголієві Георгієвському, наступникові Антонія, задовольнити духовні потреби православних галичан. У листопаді цього ж року архиєпископ здійснив особисту візитацію новоповсталих осередків православ'я та видав у Львові пастирського листа «Послання до галицько-російського народу та його духовенства», стверджуючи в ньому, що завдання православного духовенства — це довести народ Галичини до державного й духовного з'єднання Галичини з Росією²¹. У січні наступного року він призначив додаткові кошти на проживання православним священикам прибуваючим з Росії або на здобування прихильників між греко-католицькими духовниками. У лютому Синод визнав потрібним перенести Євлогія з Житомира до Львова, установлюючи тим самим православну провінцію в Галичині. Число православних парафій сягало тоді 200 й постійно зростало. У травні 1915 року російська преса писала вже про 500 парафій на території окупованої Галичини²².

Безпосередній контакт галицької людності з російською окупаційною адміністрацією, солдатами й прибулими з Росії священиками, добачання прикладності у зв'язку цих священиків з Церквою, навів коректу на його дотеперішній відеалізований пропагандою, погляд на Росію. Зокрема здивувалися селяни, побачивши, що російські духовники замінили маестрат святої літургії схильністю до влади. У кінцевому результаті близьке спілкування русинів Галичини з окупантам відіграло важливу роль в масових наверненнях до католицтва після витіснення царських військ з Галичини.

З другого ж боку, проходив повільний процес утвердження православної релігійної свідомості серед тієї частини руської людності, до якої український національний рух дійшов найпізніше. Цей процес захоплював як здезорієнтованих селян, так і активних московофільських діячів. Відчуття кривди заподіяної австро-угорським терором часу війни сприяв затисненню зв'язків усередині православної спільноти. Легенда Талергофу — концентраційного табору в Стирії, де інтерновано багато русинів — у свідомості православного суспільства виросла до рангу символу мучеництва. Передавана з уст до уст, вона ставала тривалим фундаментом антигабсбурзьким, антипольським і антиукраїнським поставам.

Розвиток Православної церкви в Галичині спирався на низьку релігійну свідомість католиків, які православ'я російського варіанту пов'язували з власною безпекою й поправою матеріальних умов життя. Джерело такого стану було в імперіалістичній політиці царата й Російської синодальної церкви, а також в рівні активності греко-католицького духовенства.

З нагоди тисячоліття християнської культури України особливо важливим стає видобування з минулого рідних елементів й розкривання чужих. Запровадження

в Галичині православ'я чужими політично силами все-таки не стало бар'єром формуванню історію культурних вартостей Православної церкви та її внеску в загальну українську культуру.

переклав: Віктор Бень

ПРИМІТКИ

1. **Москалофільство як політична течія** з'явилось в результаті переоцінення староруської ідеї, яка вважала себе культурно спадкоємницею Київської та Галицько-Володимирської Русі. М. Лозинський, Сучасне москалофільство, [в:] «Літературно-науковий вісник» (Львів-Київ) рік 1909, с. 190-197; М. Андрушк, Нариси з історії галицького москалофільства, Львів 1935, Іого ж: Генеза й характер галицького русофільства в XIX-XX ст., Прага 1941; Paul R. Magocsi, Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia, [в:] American Contributions to the ninth International Congress of Slavists, Kiev, September 1983, Vol. II, Literature, Poetics, History, Columbus, Ohio 1983, Slavica Publisher, Inc.
2. Оз...рт St. (Леон Василевський), Українство, moskalofilstwo a sprawra rosyjska w Galicji, [в:] «Критика» (Краків) Р. 1910, зош. 9, с. 71-79.
3. I. Franko, Nicco o stowunkach polsko-ruskich, Lwów 1895, с. 6, 8; W. Feldman, Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906, т. 2, Kraków 1907, с. 328; Czez, Poglądy historyczne prof. M. Hruszewskiego w kwestii ukraińskiej w świetle krytyki naukowej, Lublin 1917, с. 15.
4. J. Kozik, Moskalofilstwo w Galicji w latach 1849-1886 na tle odrodzenia narodowego Rusinów (машинопис магістерської праці — Ягайлонський університет, 1968); Іого ж: Український рух narodowy w Galicji w latach 1830-1848, Kraków 1973, с. 289.
5. «Слово» (Львів), Р. 1882, ч.138.
6. A. Raciborski, Que sont ils donc ces «Ruthenes»? Львів 1911, с. 48; J. Bileczewski, Unia we wschodniej Małopolsce w czasie inwazji rosyjskiej (1914-1917) [в:] Archiwum Akt Nowych w Warszawie, MSZ, сигн. 288, с. 29.
7. К. Левицький, Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914, т. 1, Львів 1926, с. 191-193.
8. «Kuryer Poznański» Р. 1882, ч. 137, с. 2-3. Стефан Кеневіч подає 129 осіб, дивись: S. Kleniewicz, Adam Sapieha (1828-1903), Lwów 1939, с. 377; «Gazeta Narodowa» (Львів) Р. 1882, ч. 6, с. 1, подає 300 осіб.
9. Цит. за Moskalofile galicyjacy, [в:] «Kuryer Poznański», Р. 1882, ч. 23, с. 1.
10. Стенографіческий отчет о судовой разправѣ по делу Ольги Гребар і товарищів, Львів, 1882; Процес русинов в судѣ карном в Львовѣ: акт обжалования, [в:] «Русская Рада» (Коломия) Р. 1882, с. 34-37.
11. «Ми є й хочемо бути русинами (...). Вірно сповідаючи передчу ідею національної єдності всіх русинів проголошеною юха 1848 року, непоганітно й безнастінно дотримуємося погляду про незалежність і єдність нашого руського народу як щодо польського, так і російського (...) усієї ж намагання винагородити нас (...) у користь польщині, мадярщині або румунщині, чи, урешті, московщині, уважаємо атентатом на нашу руську національність», цит. за «Reformę» (Краків), Р. 1882, ч. 203, с. 2.
12. Цит. за «Kuryer Poznański» Р. 1882, ч. 151, с. 1.
13. Офіційне визнання лідерами польської ендемії галицьких русинів за росіян мало на меті послаблення українського національного руху в Галичині. Намір польських націоналістично-консервативних кіл чинили москалофільське утримування угодівською щодо поліків партією зазнав неадачі через російську агітацію і силні антипольські нахили серед москалофілів. Росія ж отримала широкі можливості впливати на національні справи в Галичині.
14. Я. Петрович, Галичина під час російської окупації 1914-1915, Віден 1915.
15. J. Urban, Wobec propagandy schizmy w Galicji, [в:] «Przegląd Powszechny» (Краків) Р. 1912, т. 114, с. 299. Зоб. Д. Дорошенко, Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу, Берлін 1940.
16. Дуже часто агітація докочувалася до крайніх форм. Священикам-парохам прихильним національно-українській ідеї потрібувало: «буде горіти (...) і польтиться кров» (!) З. Флюнт, Історія православ'я в с. Граби перед світовою війною, [у:] Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Przemyślu, ABGK, сигн. 944B, с. 16.
17. Серед росіян були між іншими: архімандрит Віталій Максименко, міністерський урядовець з спеціальних поручень Разумовський та приватний секретар графа Бобринського Бестужев. Представниками москалофільського утримування були: В. Дудкевич, Д. Марков, та два редактори часопису «Подкарпатська Русь» видаваного російською мовою у Львові. Див. J. Urban, цит. праця, т. 115, с. 9. Результатом почайських нарад була зустріч діячів фракції Дудкевича з усією Галичини, що відбулася у Львові 27 грудня 1911 року. Представники провінцій ознайомлено тоді з наслідками розмов у Почаєві. WAP — Przemyśl, сигн. 437, Schizma — mісяц 1911-1914, с. 221.

18. У дусі російської національної свідомості у дісі російського православ'я виховували також московофільські бурси у Львові, Перемишлі, Станиславі, Сянoci, Бродах і Самборі, де всього навчано 1500 молоді. Див.: (Z. X. Y.), *Prawo&lawie w Rosji i jego pod&ło&ze w Galicji*, Lwów 1913, s. 7; AAN w Warszawie, MWRIOP, сигн. 1170, Seminarium duchowne prawosławne w Żytomierzu 1922-23, s. 16.
19. Зокрема ж молоді греко-католицькі священики — прихильники українського національного руху, поминали в літургії слово «православний» (*orthodoxus*), або вживали натомість слово «правовірний» (*orthopiatos*), щоб у вірних не виникало асоціації з російським православ'ям. Така діяльність суперечила рішенням Апостольської столиці, які наказували вживати слово «православний», мало воно своє історичне й канонічне обґрунтування (рішення від 18 травня 2887 року), а також постановищу львівського провінційного синоду 1891 року, на якому виразно окреслено слова дикона до вірних: «усіх вас православних християн». Див.: Чинності і рішення провінційного Собора в Галичині 1891 р., Львів 1896, с. 170.
20. К. Левицький, цит. праця, т. 2, с. 710.
21. E. Pełczyński, *Prawo&lawie w Galicji w świetle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914-1915 roku*, Lwów 1918, s. 20-21.
22. Розбудова парафільної мережі російської церкви була тісно пов'язана з розвитком церковно-приходського шкільництва, за чим пильнувала Волинська єпархіальна шкільна рада. На початку російської окупації працювало 6 таких шкіл, у квітні 1915 року, уже біля 180. Див.: цит праця Е. Пелчинського, с. 33-34.

ЛІТЕРАТУРА

Тадей Карабович

Кахля

(поема про Божу ласку)

візерунок трьох жовнірів
цісарського війська
гончарів з Косова
Пістиня і Кут

їх випадкова зустріч
на кахлі
над ними пташка
Дух Святий волі

хвацькі усмішки
коричневі чоботи
шаблі

історія в'яже з цією кахлею
теплу піч
святковий загомінок світлиці
їх трьох з Гуцульщини
і це невимовне
життя

котрийсь з них був опришком
як Довбуш кохав Дзвінку

котрийсь ризою багаття
перехрестив Карпати трембітою

котрийсь навиліт зневірений
продав душу за вирій
красуні голої
зелена пташка над ними
Святий Дух гір

• • •

про вас буде
ця поема оправлена у срібло
з Косова
Пістиня
з Кут

ви що пішли до війська ще за
цісарських часів
а зараз вернулись домів гуцули як
смереки
ваші жінки
гончарки
хоч в першу чергу кохання
кохання

а гори зеленіють
як Дух Святий над Розл'яттям

кахля — ковчег
до рідного порога маска

• • •

послухайте цю розповідь окремо
про того з Косова

про першого на кахлі

кохав він Дзвінку
найгарнішу дівчину Верховини

хрести ставив на чотирьох берегах гір
і на мисках для неї

зелений Дух Святий оберігав їх сон
під ліжником винограду
вориння благодатно моргала
на покутті
Йордану

павуками застелялась йому стеля
(на Різдво)
писанками що підвішені до ікон
(на Великдень)
життя і смерть легінія у цій розповіді

ти гончар з Косова
 що тебе бачу на кахлі як першого
 молюся словом
 про цей ковчег

* * *

розважу цю історію окремо
 про того з Пістиня

про другого на кахлі

Пістинь загублений серед Гуцульщини
 дзвони Ворохти
 заглушував трембітами

ти сюди народився в крисані
 звідси пішов до війська
 десь вчили тебе чужих мов
 але ти звиклий до рідної
 ніколи не навчився мову інших
 гір

ліпив за кругом куманці
 а на кахлях бачив своє військове життя
 а на глечиках птахів і оленів

зелений Дух Святий око твого народу
 око твоєї майбутньої
 молитви
 і твого прощення

на весь Пістинь
 хрест
 на мисці

* * *

розвів цю історію окремо
 про того з Кут

про третього на кахлі

малим хлопцем любив Черемош
 вважав що за водою нічого немає
 (крім України звичайно)

не жадав сторонніх дівчат

(хіба що у австрійському війську)
лише у Кутах в церкві
молився Богові

зелений Дух Святий з кахлі це його
спасіння
чи вірив легендам не скажу
не знаю
коли будеш у тих краях
запитай осики
розпитай у людей в Кутах
а найкраще запитай гір

цей візерунок на кахлі
візерунок гір

• • •

(співаний)

цей величезний ковчег
висушеній до нитки подіями

гартований залізом
сущності

коли будеш на роздоріжі часу
між іконостасом спомину
пригадай цей спомин додому

(навмання хвилинами бажаю
повернути цей врятований від дійності
клаптик пам'яті
єдиний свідок правди)

Микола Рябчук *

Маленькі трагедії

Дві вистави у неділю

Коля Смик лежав непритомній на клумбі з червоними ірисами біля самісінького театру. Над його головою висіла реклама вистави «Украдене щастя», де незаможний селянин Микола добре вигостrenoю сокирою вбивав експлуататорського посіпаку і ворога трудящих шандаря Михайла. Дружина Миколи — несвідома селянка Анна — ридала навколошках над убитим ворогом.

Коля Смик знепритомнів зненацька і несподівано, тому що не встиг закусити пляшку «Пшеничної», яку вони випили з начальником електроцеху Геньєм Юрчишиним після вранішньої вистави. А закусити він не встиг лише через те, що, як уже було сказано,

знепритомнів. Це було одне з тих зачарованих кіл, що їх розривають машини міського медвітвєрзника та ще подеколи — Провідіння.

Цього разу було Провідіння.

З театру вийшов черговий адміністратор Гріша Розенштейн і, ковзнувши поглядом по новенькій фотoreкламі, побачив між квітів вимкненого електроосвітлювача Колю. Гріша Розенштейн похитав головою, сказав: «Ай-ай-ай», — і потрюхів назад до театру, де на внутрішньому подвір'ї голі до пояса робітники вантажили декорації.

— Там ваш хлопець лежить под театром, — сказав Гріша. — Міліція забірьот.

— Де лежить? — спітав Пуфік, надягаючи майку з покійним Джиммі Гендріксом на животі.

— Совсем п'яний, — сказав Гріша і повів хлопців до клумби з ірисами. Вони спробували поставити Колю на ноги, але той вислизав їм з рук, позбуваючись верхнього одягу. Нижнього одягу Коля не мав.

— Так не годиться, — сказав Пуфік і почухав намальованого Джиммі Гендрікса по щоках. — Треба пару дошок.

Хтось приніс пару дошок.

— Буль-гуль-туль, фуль-фуль, — сказав Коля, але ніхто цієї мови не знав.

— Давай його у фургон запхаемо, — запропонував Петя Батіг.

Фургон через годигу від'їдждав до Трускавця, де мав культурно обслугжити півтисячі відпочивальників із шлунково-кишечними, нирково-печінковими, сечево-міхурними та іншими захворюваннями.

— Тебе б туди! — сказав Пуфік.

Петя мав здорові нирки, печінку і сечовий міхур.

— Я що — алік? — сказав він ображено.

— З кожним може статися, — заперечив Пуфік.

— Бе-бе-абу, — додав Коля.

— Декорації обблює, — сказав машиніст сцени Ведмеденко і накрив Колю трибunoю, з якої у виставі «Капутя» виступав німецько-фашистський фюрер Адольф Гітлер.

Пуфік пішов мити руки і зустрів у коридорі ведучого електроосвітлювача Ріту Потапову, котра печально щось оповідала перукарші Раечці.

— Що ти з чуваком зробила! — сказав Пуфік.

Ріта мовчала, а Раечка тим часом тицьнула Пуфіка в пухненьке черево.

— Це хто такий? — спітала вона.

— Джиммі Гендрікс, — відповів Пуфік, тому що там так було написано.

— А що я йому зробила? — с'язвалась нарешті Ріта.

— Піди подивись, — сказав Пуфік. — Ми його на подвір'ї сковалi.

— Пішли ви всі к чортu! — сказала Ріта і, повернувшись, побігла з театру геть

— подалі від Пуфіка, Раечки, Колі Сміка і від заслуженого артиста республіки М. Т. Гордієнка, якого вона ненавиділа, і від якого три дні тому зробила штучний аборт без місцевої анестезії.

Коля Смік прокинувся надвечір і, перекинувши трибуну, став роззиратись довкола.

— Ну що, живий? — спітав його машиніст сцени Ведмеденко, котрий саме в цей час нишпорив по подвір'ю, шукаючи стріху з «Украденого щастя». — А я думав, ти декорації обблюєш.

* Рябчук Микола Юрійович народився 1953 року в місті Луцьку. Закінчив десятирічку і політехнічний інститут у Львові. Працював монтером колії, електрослюсарем, електриком у театрі, вантажником. З кінця 70-их років, вступивши на заочне відділення Літературного інституту ім. Горького, почав друкуватись у періодиці як поет, критик, перекладач. Видав збірку статей «Потреба слова» (1986) та книгу поезій «Зима у Львові» (1989). Член Спілки письменників України.

Останнім часом видрукував кілька оповідань у пресі. Цикл «Маленькі трагедії» написаний у 1978-1979 роках. Публікуємо два оповідання з циклу «Маленькі трагедії».

Коля мовчав, неприродно викручуючи шию на всі боки.

- Де я? — нарешті спитав він і заплюшив очі.
- В театрі, — сказав Ведмаденко.
- А що я тут роблю? — спитав Коля.
- Працюєш.

Коля Смик розплюшив очі і втомленою ходою подався в електроцех.

- Ти що, п'яний? — спитав його начальник електроцеху Генсьо Юрчишин.

Коля заперечно хитнув головою, і в ній загули незагвинчені дросалі.

- Світити зможеш? — не вдавав Генсьо.

Коля хитнув головою ще раз, і до гудіння долучилось ралейне клацання.

- Сам знаєш, троє на вийзді, — сказав Генсьо.

Коля взяв ключ від електроложі і по дорозі зайдов у буфет. На шії він міс кришталеву кулю, яка могла розбитися від найменшого струсу. П'ючи вино, він відчував, як склянка джаленчить об кулю, але й скреготіння внутрішніх механізмів поступово слабшало.

Коли Коля замкнувся в електроложі, вистава вже почалася. Його прожектор світив у середину залу на двох десятикласниць, які організовано прийшли подивитись на важке життя західноукраїнських селян до вересня 1839 року. Актори вивтузились у темряві під Пуфіковим прожектором, а десятикласниці бентежились, бо таке з ними сталося вперше.

Коля Смик спрямував промінь на сцену, де другорядний персонаж Грицько старався потайки вщипнути ззаду акторку Галю Квенціцьку. Галя за це відірвала йому половину вуса, і Грицько при світлі затуляв рот рукою, мовби тамуючи часниковий запах.

Пуфік з протилежної електроложі махав до Колі кулаком, бо не бажав через аліка позуватися прогресивки. Коля був дуже самотній, і ніхто на світі його не любив.

Ніхто — це Ріта Потапова.

Вранці він помагав їй вести на регуляторі «Річарда III», тому що старий реостат барахлив, і світло на сцені горіло там, де не слід, а там, де слід, — сцена западала у цілковитий морок.

Річард-Гордієнко коїв на сцені злочини, і Рітінів серце спливало кров'ю. Коля сидів біля неї у суплерській будці і все бачив. У третій дії Гордієнко взяв металеве дзеркальце і зізнався: «Негідник я!» — розглядаючи з любов'ю своє відображення. Потім добре подумав, відвів дзеркальце вбік і мовив: «Ні-і, не негідник...»

— Негідник! — вірскнула Ріта, і Річард здригнувся.

— Ріто, — сказав Коля Смик. — Вийди за мене заміж. Я люблю тебе.

Ріта здивовано глянула на нього; губи у неї тремтіли, засутулені плечі нервово пересмикувались.

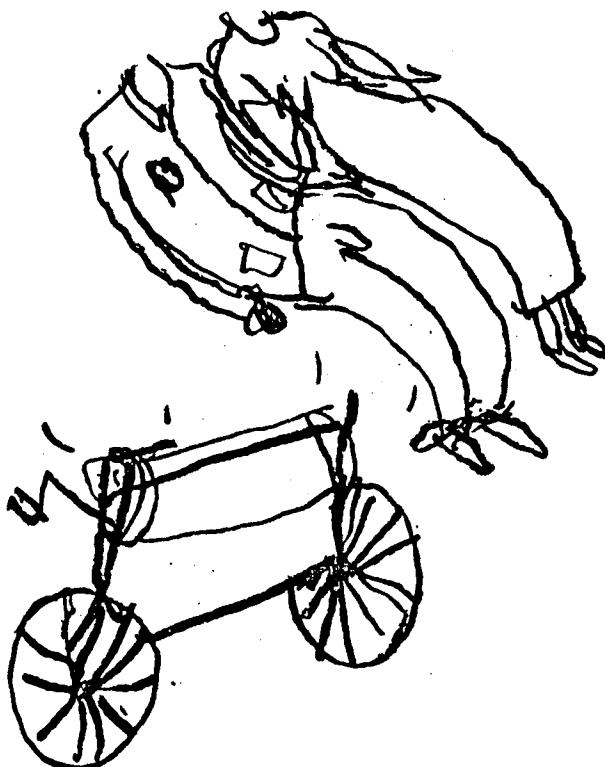
— Він не любить тебе, — сказав Коля. — Ніхто тебе так не любитиме, як я.

— Дурак! — сказала йому на це Ріта. — Дураки ви всі!

Але тут розпочався бій, і Ріта стала смикати ручки червоних контражурів. Коля схопів допомогти, але Ріта сказала: «Не треба, — а тоді ще раз, мов до маленького: «Не треба, я сама. Йди геть». А Коля сидів, не рухаючись, і тоді вона після вистави сказала Геньові, що може вести «Річарда» сама, бо це не так уже й важко.

Колю розмлойло у другій картині від перегрітих прожекторів. На сцені був день, і Коля міг би спокійно поспати аж до кінця, коли б не почав хропіти на цілій зал.

Селянка Анна пішла за соломою для Михайла і за кулісами шепнула помрежу Зої, що хтось в електроложі хропе. Зоя викликала по радіо начальника електроцеху Євгена Юрчишина і заявила, що актори не чують реплік партнера, бо освітлювачі хропуть. Генсьо побіг на третій поверх до Колі Сміка. Коля плакав внутрішніми сльозами і кришталева куля на його шії переповнювалася звукоізоляційною рідиною. Коля не чув, що до нього стукають.

*до зустрічі дутвали
з гвіжанім Губицем.*

Маріуш Вощинський, 1989 р.

Анна знову вибігла за куліси і сказала помрежу, що в електроложі хтось виламує двері. Хропіння в поєднанні з гуркотом руйнувало весь режисерський задум. Зоя викликала чергового адміністратора Грішу Розенштейна, котрий за допомогою Юрчишина і мітли з довгою ручкою дотягнувся з сусідньої ложі до Колі Сника.

- Вигнати з роботи надо, — сказав Гріша.
- Що ж ти, падлець, — гай? — додав Геньо.
- Гаряче, — пробурмотів Коля.
- Пить не надо, — сказав Гріша.
- Нічого вам довірити не можна, падлецам, — додав Геньо.
- Гаряче дуже, — пробурмотів Коля.
- Марш з театру, падлеці! — порадив Йому Геньо. — Щоб і духу тут твого п'яного не було!

Коля зібрався з духом і був би подався геть, коли б не забрів по дорозі у підвальну пивничку для акторів, де в цьоці Елі під прилавком була горілка, забарвлена для конспірації вишневим соком.

З столик до Колі підсів несподівано заслужений артист республіки М. Т. Гордіенко, який недавно повернувся з югославського кінофестивалю і сяяв тепер імпортним вбранням. Він був незайнятий у вечірній виставі і гасив львівським пивом тугу за Адріатикою.

— А ти що тут робиш? — спитав Гордіенко освітлювача Колю, витріщивши на нього п'яненькі очі.

— П'ю, — сказав Коля, тому що був дуже самотній і ніхто на всенікому світі його не любив.

— А чому ти не на виставі? — спитав Гордіенко. — Ми стараємося, стараємося, а ви нам все псуете, халтурники.

В пивниці сиділо кілька загримованих акторів, і для них з динаміка в кутку транслювалася вистава. Микола вбивав Михайла, Анна ридала. «Анно, — сказав Микола. — Хіба ти не маєш для кого на світі жити?» Спускалась завіса, скрипіли коліщатка блоків. «Усіх акторів прошу на сцену!» — гукала Зоя. Завіса підіймалася. Лунали оплески.

— Як коли, — сказав Коля. — Часом і ви халтурите.

— Ти що-о, — визвірився на нього Гордіенко, розмазуючи імпортними рукавами піну по столі. — Ти хто такий? Ти, може, рецензії пишеш?

Коля Смик рецензії не писав, і Йому стало дуже соромно. Кришталева куля піреповнилась слізами і слинаю. Коля підвісив і плюнув у заслуженого артиста М. Т. Гордієнка. Плювок не вдався — липуча слина потекла Колі по підборіддю на светер. Він обтерся і, похитуючись, побрів по сходах. У вухах Йому гуло, а в кришталевій кулі гуло ще голосніше, бо вона мала резонанційні властивості. Динаміки по всьому театрту транслювали оплески глядачів. Актори кланялись. Театральні доглядачки стояли у службових приміщеннях, мов бігуни на старті, з білими чохлами для пишних оксамитно-червоних крісел.

Стаття «8-б»

Може Панас і не був психопатом, але раз на півроку він мусив кого-небудь віддухопелити.

В Інституті він віддухопелив Люсю Гудзь, бо вона його не любила. Насправді вона його любила, але інакше, ніж він. Однокурсники леді витягли синю Гудзь Люсю з Панасових пальців. Тоді Йому забаглося на 8-ме Березня віддухопелити групу народних дружинників — і то лиш за те, що вони не давали Йому справити малу потребу посередині нічної вулиці. Після цього всі потреби протягом тижня давались Йому з трудом.

Заступник декана закликав його в кабінет і порадив мотати за власним¹ бажанням. Панас, не вагаючись, так і зробив, хоч бажання у нього були зовсім інші.

Два місяці перед мобілізацією він пиячив у гуртожитку і врешті-решт вирішив продати останні потерти джинси, виготовлені начебто в Польщі. На факультеті знайшлось двадцять сім покупців — у кожного Панас узяв червінець, пообіцявши віддати джинси в останній день. Від такої кількості червінців Панас забув про джинси і про все на світі. Отімнівся він у поїзді. Вагони на рейкових стиках підстрибували і колеса щоразу робили «тук-тук» — голосно-голосно.

У війську Панасові не сподобалось, але він там нікого не віддухопелив, тому що всю службу просидів на гауптвахті. Він вперто відмовлявся зголити бороду, і військове начальство через півроку мусило визнати його божевільним або віддати під суд, отож його визнали божевільним. Йому записали статтю «8-б» у військовий квиток і демобілізували к бісовій матері.

Бісова матір дуже зраділа.

Панасові батьки зраділи значно менше. Їх син повернувся з війська зарослий шерстю, наче тібетський далай-лама.

— То на що ти слабий? — спитав батько.
 — Я не слабий, — відповів Панас, бо вважав себе дуже хитрим, і дехто йому навіть вірив. — Я просто прикинувся дурнуватим,
 — Значить, на голову, — мовив батько, сплюнувши.

Панас вирішив удома довго не затримуватись, бо батьки його не розуміли. Вони не вчилися в інституті і навіть сім класів закінчили сяк-так. Батько робив кочегаром в радгоспі, а маті гляділа вдома десяток дрібних онуків.

Панас заявив, що повинен закінчити інститут. Він поїхав до Львова, де винайняв собі непогану кімнатку у чотирьох непоганих тітік. Ці панії мешкали в дуже великий квартири зовсім самі, бо їхня єдина донька Розалія після технікуму дістала направлення в Кутаїські Грузинські РСР. Там вона вийшла заміж за інженера Гурама, і дві молодші тітки їздили влітку до них у гості. Кутаїськ ім не сподобалось, Грузія не сподобалась, інженер Гурам не сподобався. Зате вони привезли з Кутаїсі чотири валізи всілякого дефіциту.

Панас поспілився в кімнатці Розалії і став незабаром для тіток близьким і рідним. Вони влаштували його на роботу і погрожували влаштувати в інститут. Панас передчував, що робота даст йому гроші, а інститут — додаткову кількість товаришів. Отож довадеться знайти піти вино, яке Панас любив і одночасно ненавидів. Але любив його все-таки дужче.

На службі все було б добре, коли б Панас не зустрів однокурсника Гошу. Гоша закінчив три курси, женився і тепер працював на заводі майстром.

Панас був зовсім п'яній, але Гоша сам причепився.
 — А-а-а, — сказав він, — ну, то як там проживають мої джинси?
 — Які джинси? — спитав Панас, гадаючи, ніби стаття «8-б» сяє в нього на лобі.
 — А ось ці! — гаркнув Гоша і смикнув Панаса за пояс. Гудзик, на який защіпалися джинси, вирвався з м'ясом, замочок-эмійка роздерлася на дві зовсім не рівні половини.

Панас розсердився й засунув Гошу в відро з мастилом. Якраз у цю мить надійшов старший майстер з начальником цеху, і Гоша сказав їм усе, що про них думає, і навіть трохи більше. Більше казати було не варто.

Свій зуб і тимчасову непрацездатність Гоша оцінив у триста карбованців. Панас обмовився було про статтю «8-б», але Гоша йому пригрозив психлікарнею, сульфазином і гамінами сорочками. Зрештою, триста карбованців — просто-таки сміховинна ціна, — сказав Гоша.

Як-не-як, вони вчилися з Панасом в одній групі.

Щоб роздобути прокляті гроші, Панас обійшов усіх доармійських знайомих, і хтось йому дав червінця. З червінцем Панас зайдов до «Кентавру», щоб з горя впитись і кинутись під трамвай маршруту № 1, який проходив неподалік. Так він принаймні розповідав за столом сусідам, але тамті не вірили. Вони реготали й просили, аби він і їх набив — хоча б на п'ятнадцять карбованців.

«Кентавр» аж кипів молодінськими спекулянтками. Тут вони домовлялись про справи, показували товар, або просто відпочивали від денних трудів. Тож зовсім не дивно, що перст сатани звів Панаса з іще одним однокурсником — Зенеком. Зенек був не лише буржуазним націоналістом, а ще й професійним фарцовщиком. Фах спекулянта доволі химерно увінчував його плутану генеалогію — від прадіда-просвітінна, через діда-надрайонного провідника і до батька-колгоспного конюха. Конюх цей, власне, не був справжнім радянським конюхом, тому що якось випалив сигаретою очі в портреті Сталіна і дістав за це по заслугі п'ятнадцять років. Літ через десять портрети генераліссімуса познікали, а викритий псевдо-конюх вернувся додому і більше ні кому очей не випалював.

Син його, Зенек-їуда, сказав бідоласі Панасові, що не варт сумувати через якусь пару сотень рублів, ані, тим паче, бруднити собою рейки. «Я покажу тобі, як робляться

тисячі, — пообіцяв Зенек, пам'ятаючи про Панасову джинсову спритність у гуртожитку. — Завтра ж поїдемо на таможню.

«На таможню» — це означало за місто на автостарауду, де вони перехоплювали іноземні машини і скуповували барахло. Барахло сортувалось і різними шляхами поступало в усі кутки нашої неосяжної Батьківщини.

Панас досить скоро навчився розрізняти фірмаки від самопалів, розшукувати потрібних клієнтів і уникати непотрібних. У тихих львівських вуличках, де валками стояли іноземні автомобілі, він продавав полякам дитячі візки, портативні телевізори і чорт-бісова матір зна що. Свій вільний, а часто й робочий час він проводив з колегами в барі «Вечірній Львів», де в адміністраторській зберігався товар і здійснювались операції.

В цей час з Кутаїсі вернулась Розалія і сказала, що розлучилася з чоловіком. Панас перешов тепер жити на кухню, а Розалія, зайнявши свою кімнатку, з дня на день готувалась когось народити. Панасові видали розкладачку, то було це Йому байдужісінько, бо він мав коханку Анізу, в якої жив. Аніза любила гроші, але казала, що любить Панаса. Тітки вчили його розуму при кожній нагоді, та він їм давав таких нагод надто мало. Врешті-решт вони написали листа до його батьків. Написали, що син їхній знохався з повісю, не працює, не вчиться і п'є. Це Панаса образило. Він порадив їм більше дивитись за власною донькою і чорнозадими внуками. Не слід було того ляпти, але він таки ляпнув. Двері квартири за ним зчинились навіки, навіки-вічнені.

Цілий тиждень робота Йому не йшла, і нарешті в суботу, приймаючи гроші за партію джинсів, він здоровово на... ну, словом дав маху.

— Перерахуй, — ще й порадив Йому в ту суботу грузин.

— Та не треба, — сказав Панас, — я вірю.

Насправді Панас не вірив, але грузин цей був давнім клієнтом.

— Ні, ти все-таки перерахуй, — не втавав грузин.

Панас пералічив пачку сотенних папірців і побачив, що й справді одного бракує.

— Справді? — сказав грузин і взяўся перераховувати. — Да, — визнав він і поліз у кишенью за сотнею.

Панас узяв гроші, але через півгодини, віддаючи їх Зенеку, побачив, що зникла тисячка. Згубити цю тисячу він не міг, та й Зенек вважав так само. Зенек вважав, що Панас її з бондив.

— Я відпрацюю, — сказав Панас.

— Ні, — сказав Зенек. — Ти пойдеш за нею і принесеш.

— Ти не знаєш, які ці грузини хітрі, — сказав Панас.

— Знаю, — сказав Зенек і засміявся.

Панас теж посміхнувся полегшено, але заскоро.

— Не мороч мені яйця, сказав Зенек. — А по-друге, ніхто без цієї тисячі не дастъ нам нового товару. Це справа принципу.

— Попрацюємо трохи самі, без них, — мовив Панас.

— Йолоп — вибухнув Зенек. Без них нас накриють на третій день! Або на четвертий, йолоп!

— Мене не посидять, — сказав Панас, У мене стаття «вісім-бе».

— Буде тобі стаття! — сказав Зенек.

Панас побрів до Анізи, бо тільки вона могла його зрозуміти. Грошій Аніза не мала, зате мала відкриту душу і щедре серце. Вона була років на десять старшою від Панаса, і син її Женек ходив у третій клас.

Панас вирішив одружитись. Він вирішив жити чесно, закінчити інститут, працювати, любити Анізу й розмножувати дітей, а в усі вихідні разом їздити до батьків і давати їм гроші. Та на перших порах Йому треба було заховатись від Зенека, тож вони й подалися з Анізою в Червоноград до її подруги. Подруга не бачилася з Анізою сто років,

а з Панасом ще більше — певно, що зроду; а тому пригостила їх чим бог послав. Послав він — з'ясувалося — замало їжі й багато питва, і коли всі добряче начаствувалися, Аніза попросила Панаса віддухопелети свого першого чоловіка.

Панас пішов і віддухопелив усіх чоловіків у вказаному будинку. Це коштувало дві тисячі, а найгірше, що в тому будинку Анізиного чоловіка не було.

Аніза сказала, що зроду не бачила ще безмозклішого кретина, — бо добре було йї тепер базікати.

— Все одно не посидять, — сказав Панас. — У мене стаття.

— Ще й як посидять, — сказала Аніза. — Три за бешкет, сім за втечу від війська.

— Я не втікав.

— Ти симулянт, це те саме, — сказала Аніза і дала йому три рублі на квиток.

Панас повернувся до Львова поїздом, щоб кинутися під трамвай. Дорогою до трамваю він забіг попрощатися з тітками і розповів їм все своє горе. Горе їх розчулило, однак не занадто, а саме якраз. Дві старші тітки, котрі на пенсії, клієли для артилії квіти з паперу, а дві молодші втішали доночку Розалію і новонародженого онука. На хвильку вони перервали свої заняття, аби порадитись. Панас був для них як рідний, але не настільки рідний, щоб позичити йому пару тисяч. Тим більш, після всього. Таке й рідному простити нелегко.

Панас уже на другий день став рідним.

Щоб якнайшвидше оформити шлюб, довелося їхати в Старохвостівську сільраду, що біля Львова, де дядечко в круглих товстих окулярах — далекий знайомий котройсь тітки — поставив усі необхідні печатки у найнеобхідніших документах.

Того ж дня тітка Мартуся поїхала в Червоноград, де вручила завданок (500 крб.) потерпілим — в обмін за відповідну розписку. Після цього вона сказала, що не дасть ні копійки більше, бо вистачить з них п'ятисячі. І начхати їй на всі експертизи, бо розписка (500 крб.) засвідчить у разі потреби, що потерпілі займалися здирництвом і шантажем. Потреплі принишкли і попросили ще хоч би сотню, в якій їм, однак, було відмовлено.

Надвечір тітки розшукали Зенека і, хоч дали йому цілу тисячу, але в обмін взяли зобов'язання (усне) не чіпати Панаса і, навіть, близько не підпускати його до справ.

— А мені такого йолопа й не треба, — сказав Зенек, від чого тітки зраділи невимовно.

— От бачиш, усе на краще, — сказала Панасу Розалія. — Я думаю якось то буде.

Пішло вже на півіч; вони вдвох сиділи в своїй кімнатці, — Розалія, власне, лежала на канапі, а Панас сидів одягнений у фоталі і гриз зубами обручку. Весь день його мучив сумнів, що золото це — несправжнє, і знов його, значить, на..., словом, обжуходи.

— «Якось то буде! — перекривив її Панас. — Піймали мене як дурника — «буде», авжеж! Тіштесь!

— Ти й так дурний, тебе навіть з армії вигнали, — сказала Розалія. — Хоч тепер, може, людиною станеш.

— «Людиною! — скилів Панас. — Ах, ти курво грузинська!

— Я хоч світ побачила, — сказала Розалія якомога спокійніше, бо не хотіла на ніч сваритися. — А ти, крім курвів з-під градусника, нічого й не нюхав!

Панас захотів їй вихлюпнути все, геть усе, що зібралося в ньому — образи, приниження, страх і злість, — але раптом у люльці зарюмсав хлопчик і Розалія кинулась до дитини.

Панас лиши зітхнув, взувся у капці і, човгаючи ними по підлозі, поплентався на балкон, де йому дозволялось курити. Спершись на поручні, випустив кілька хмар в небо. Дитина затихала. Панас повернувся в кімнату — Розалія знову лежала під ковдрою, крихітний хлопчик спав, плямкаючи віні сні. Панас нахилився над люлькою і спітав Розалію, не обертаючись:

— І як ви його охрестили?

— Ще ніяк, — усміхнулась Розалія. — Тітка намірялась назвати Богданом, тому що для них, кажуть, даний Богом.

— «Богом»! — ехидно скривився Панас. Йому закортіло сказати яке-небудь свинство по-грузинському; прещінь, у війську завчив матюки на всіх мовах, та зараз не міг згадати, — крутилась у мозку єдина фраза, азербайджанська: «ХОШ КЕЛМЕШСИНЕЗ» — це зовсім не те, але він її вимовив — з притиском, з люттю, з останнім безсилим роздратуванням — ХОШ КЕЛМЕШСИНЕЗ! — хоч, звісно, це був не мат, і навіть не лайка, — це був звичайнісінський напис над воротами піонерського табору, неподалік від казарм, де служив Панас, — та й означав всього-на-всього «ласкаво просимо».

Лідія Стефанівська

Час у поезії Богдана Ігоря Антонича

(Друга частина магістерської праці Лідії Стефанівської, написаної на Кафедрі україністики Варшавського університету.

Перша частина див. «Зустрічі» №1 за 1989 рік)

Рослинність

Про місяць, як про мірило часу, ми вже говорили. Тепер прийшла черга показати важливу роль місяця у іншому аспекті. Якщо ми вже усвідомили, що ритми місяця визначають усікі інші ритми у всесвіті, що місяцеві підвладний космос, то тепер можна спробувати віднайти його зв'язки з землею, з усім живим. У «Трактаті про Історію релігій» М. Епідіє¹ пише: «Вічне повертання до первісних форм, безмежна періодичність спричиняють те, що місяць перш за все хотів чи не зірка життєвих ритмів. Нічого дивувати, що він керує всіма площинами космічного виникання, тобто водою, дощем, рослинністю, урожаем». У контексті такого ствердження та досліджень над тзв. «мітичною свідомістю» дуже промовистими стануть вірші Антонича, які наведу пізніше. Поет з великою докладністю розкриває в своїх строфах пов'язання місяця з рослинним світом. Прекрасним прикладом є вірш «Зелена віра»:

Зелений бог рослин і звірів
учить мене п'янкої віри,
релігії нечай весінніх,
коли прaperвні у кипінні,
у вічній зміні все незмінні.

(Релігії ночей кипучих,
коли гrimлять рослинні туви.)

Зелений бог буяння й зросту
зітре на попіл мої кості,
щоб виростало, щоб кипіло
п'янких рослин зелене тіло.

Хто ти, що клониш чола курява,
вогонь, чи бог, чи птах, чи бура?

Ми не зможемо як слід оцінити такі фрагменти, спираючись лише на звичайніасоціації та образи. Тут маємо справу з набагато безпосереднішою силою, з творенням глибокооднорідних образів-частин елементарної дійсності, яка пов'язана (скористаймося висловом Г. Башеларда²) із «матеріальною уявою».

Необхідно, отже, краще пізнати кілька наявних у «Зеленій вірі» символів. Запитаймо спершу про значення зеленого кольору, що його поет дуже однозначно відносить до таємного «бога рослин і звірів». Символ цієї барви споріднений із символікою широкоусвідомлюваного вегетаційного росту й розвитку, де кожен символ сприймається як синтез внутрішньої та зовнішньої дійсності. І з'ясовується, що ЗЕЛЕНЬ є колір місяця з огляду на внутрішній зв'язок останнього з рослинами. Про це сказано:³ «Коли Сінове слово спливає на землю, зелень виходить на її поверхню».

Цікаво про зелень пише також П. Флоренський:⁴ «І накінець, зелений колір, подаючи прямовисто, становить зрівноваження світла й темряви. Це освітлення пилинок збоку. Освітлення начебто тільки одної півкулі кожної частинки, через що кожна з них може вважатися як за темну на ясному тлі, так за ясну на тлі темному. Зелений колір над головою це ані світло, ані темрява».

Останнє речення дуже вагоме для наших дослідів, позаяк у структурі символу важко аловити перехід від смыслового до надсмыслового. Це зв'язане із давнім віруванням, що місяць у східній частині неба часто нібито вітає зеленою барвою.

Звідси Антоничевого «бога буйня і зросту» легко можна назвати місяцем. Зрештою не тільки символіка кольорів дає право називати місяць «богом рослин і звірів».

Ритм місяця й рослинність зв'язує з собою передусім складний за своюю структурою символізм явища, яка можна окреслити як «тайна вегетації»: конечність «смерті» насіння ради повторно його народження. Підтверджують це ритми природи: весною рослини развиваються, щоб умерти взимку.

Зелень Osírica, зернини Шіви й зелений камінь альхіміків — це не лише барва фізичного розвитку, але і розвитку духовного і душевного, бо саме в таких категоріях треба розглядати поетове змагання пізнати суть буття:

До дна землі
 Й до дна цупкого слова
вдираюся завзято і уперто
і видираю в заздрісній смерті
пісні,
 п'яніння,
 ночі і дні.
(Хліб насущний)

Його фантазія все частіше вириває предмети і явища з їх реального оточення і щоразу дивовижніше й вигадливіше осмислює їх, порушуючи цим, усталений нашою свідомістю, зв'язок речей.

У дно, у суть, у корінь речі, в лоно,
у надро слова і у надро сонця!
В екстазіні шалі, в час, коли найтонша,
роздерти вглиб свідомості запону,
аж зсунеться із нас, мов зайва шкура.
(Хліб насущний)

Природа явиться його душі, як жива й мисляча особа. Поет уважає, що неодного може навчитися від рослин і звірів, пише:

Навчіть мене, рослини, зрости,
буяння і кипіння й хмелю.
Прасловом, наче зерном простим,
хай вцілю в суть, мов птаха трелем.

Навчіть мене, рослини, тиші,
щоб став сильний, мов дужі ріки,

коли до сну їх приколише
луна неземної музики.

(Молитва)

Це вірш-молитва. Найбільш вражає прохання отримати силу і сміння радісно змиряти. Саме серед природи поет знаходить спокій, гармонію переходу від життя в смерть. Здається йому — відчуває своє відчуження від решти світу, відчуження притаманне людині, що вперто шукає дна буття і неспроможна збегнути санс смерті.

Відчуття дистанції між людиною і природою — це болючий досвід. Однак він дозволяє краще збегнути світ і себе самого. Природа є неначе емпіричний приклад узгіднення протилежностей (пам'ятаю, що космічний вірець узгіднення протилежностей становить насамперед місяць (див. роз. «Сим. М.») — «бог рослин і звірів»).

Антонич уже на світанні своєї творчості захоплювався природою, у якій кипить життя й кружить космічним ритмом. Відкриття аналогії між своїм людським життям і життям рослин проявилося образами й метафорами, що взяті з драми природи, як от:

Схилились два самітні клени,
читаючи весни буквар
І знов молюсь землі зеленій
зелений сам, немов трава.

(Клени)

А в іншому вірші:

Росте Антонич і росте трава
І зеленіють кучеряві вільхи.
Ой, нахилися тільки, нахилися,
почуєш найтайніші з всіх слова.

І далі в цій самій поезії:

З всіх найдавніша мова гайова:
в рушницю ночі вклав хтось зорі-кулі,
на вільяхах місяць розклюють зазулі,
росте Антонич і росте трава.

(Весна)

Не завжди однак, ліричний герой був так близько природи. Тут слід зазначити важливий факт, що звернув на нього увагу М. Ільницький*. Отже він указує на зміну Антоничевого розуміння природи. І так, у збірці «Три перстені» тема єдності природи і людини проходила іншим планом, між автором і предметом зображення існувало відчуття певної дистанції. І щойно в «Зеленій Євангелії» відстань між автором і середовищем поступово зменшується — поет увіходить у речі та явища і врешті завдяки певним метаморфозам він стає кущем, травою, хрущем тощо.

Ось фрагмент третього з черги вірша в збірці «Зелена Євангелія»:

Лисиці, леви, ластівки і люди,
зеленої зорі черва і листя,
матері законам піддані незмінним,
як небо понад нами синє і сріблисті!

Я розумію вас, звірята і рослини,
я чую, як шумлять комети і зростають трави.
Антонич теж звіра сумне і кучеряве.

(До істот з зеленої зорі)

Процес перетворень проходить без стриму. Змагання досягнути божественну гар-

монію буття у всесвітньому масштабі спричинює перетворення ліричного героя в рослину. Антонич так і дав одному з віршів заголовок «До зеленої рослини, цебто до себе самого». А такий початок:

Широкоплечі дні. Черва і червень.
З погаслих зір срібляве порохно
обсипує дубове листя. Дно
підземних рік. Тремтять рослинні перві.

А закінчує вірш такими словами:

Мов мідь живу, наснажує рослини
електрика зеленої землі,
але і ти — рослино горда, що
співаеш це, не знаючи пощо,
колись, мов пень, подолана від тлі
покотишся землі на груди сині.

Поетична фантазія прямує все далі й далі, тобто туди, де світ людини зовсім не відрізняється від світу природи, де явище життя є найбільша тайна через сам факт існування всіх світи, що досі вважалися різноманітними, тепер сприймаються як з'єднані. Тоді-то суть людського існування нічим не відрізняється від існування рослини. У вірші «Змія» герой перетворений в рослину переноситься в міфічний час:

мов папороть, перед очами
стас прарівнісість твоя:
ти ще рослина, ти ще камінь,
тебе обкручує змія.

Імовірно, що той досвід прареїсного способу існування й різноманітних виявів сприймання, мав на меті порушити цілу драбину створення, аби зрозуміти способи вияву космосу в природі, й через це також в людині. Бо, сам автор стверджує:

знаю тепер, що в кожного серця
 окремий в всесвіт, (...)
(*Зелена елегія*)

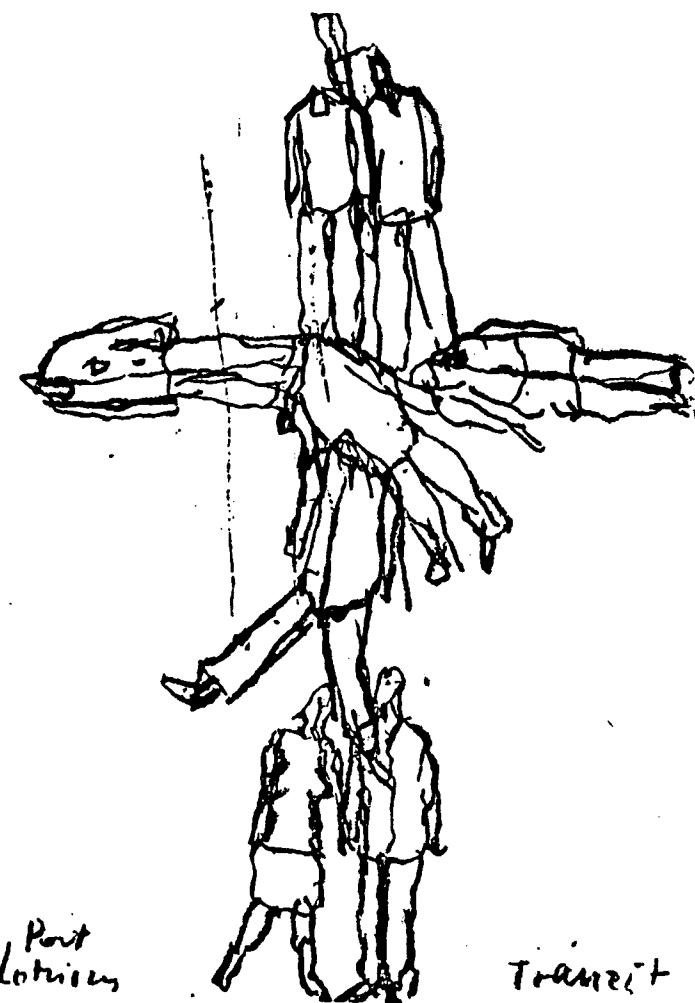
Широко змальовані поетичні образи переносять нас у сферу безпосереднього спілкування з природою: Як читаємо в «Домі за зорею»:

(...) насіння вибухає й місяць коле землю рогом,
аж згасне днем закритий, що мов змій за ним іскриться.

Така образність була родючим ґрунтом для поетичної та філософської рефлексії протягом кількох тисячоліть, а й сьогодні залишається дійсною для сучасної людини. Тайна вегетації від моменту відкриття рільництва була святым символом. Як написав про це М. Еліаде:^{*} «Таку ж саму вагу мали наслідки відкриття рільництва для релігійної історії людства. Одомашнення рослин становило перелом у життєвій ситуації людини, і в результаті посприяло творенню нових і відверненню старих шкал цінностей, докорінно змінюючи духовний універсум людини».

Навіть наш досвід показує, що тайна вегетації реалізується в двох аспектах: перший, коли «місяць коле землю рогом», тобто запліднює її, щоб могла народжувати, творити нове життя; а другий аспект наближає до смерті:

Коріння в черепах мерців сукате і соковите,
життя вstromляє свердли ґудзуваті в кубла смерти, (...)
(*Дім за зорею*)

Маріуш Вощинський, 1989

На основі досліджень різних культур відкрито, що ця амбіваленція притаманна містичному сценарієві ритуалу, зв'язаного з тайною вегетації, яку можна спостерігати в ритмі природи.

Такі міфології й ритуальні сценарії тисячоліттями домінували в релігіях Близького Сходу. Подібні сценарії можна добачити в описах Елеузійських або греко-орієнタルних містерій⁷. Можна цим сценаріям дати назву «космічні міфи», у яких життя зосереджується довкола центральної тайни: періодичного чідновлювання життя. Знайдеться такий сюжет і в Антонича:

Зелений бог буяння і зросту
зітре на попіл мої кості,
щоб виростало, щоб кипіло
г'янких рослин зелене тіло.
(Зелена віра)

Таким способом об'являється сакрум. Тайну космічної сакральності найкраще символізує Світова Дерево. Тут універсум розуміється як організм, що треба його періодично — а точніше кажучи — щорічно відновлювати. Антонич досить часто пише про дерево:

Калина похилилась вниз,
мов ягода, росте червоне слово.
Весні окрилений молись,
карбуй на камні пісню калинову!
(Калина)

Або такий фрагмент:

Сніг зеленіє в свіtlі ночі,
сніг блакитніє в свіtlі дня.
Цей дуб то дерево пророче,
корява ліра з його пня.
(Віщий дуб)

Описаний дуб наділений здатністю відкривати майбутність, пророкувати й сповіщати найважливіший світовий закон — життя.

Лиш дуб один крізь біле море,
дельфін рослинний, в даль пливе
І лірою сніг-саван поре,
віщуючи життя живе.
(Віщий дуб)

Символ Святого дерева наявний в багатьох культурах⁸. Це космічне дерево завжди знаходиться посередині світу і має за завдання об'єднувати три космічні райони: корінням занурюється аж під землю (у народних віруваннях ця сфера часто ототожнюються з пеклом), пень та галузі має над землею, а верховіттям досягає небес. Таким способом у образі дерева символічно показано завершення «абсолютної дійсності».

Здається Антонич добре розуміє вагомість символічного значення дерева: у своєму змаганні встановити глибинний контакт з рослинами він досягає завершення, перетворюючись у дерево.

Вростаем в землю, наче сосни
(лопоче лісу коругов).
Налететься в наші жили молосний
рослинний сік — зелена кров.
(Прапіто II)

На такій основі можна припустити, що змагання наблизитися до тайни природи — збегнути «найбільш дійсно» саме шляхом «перетворення в дерево (рослину)» можна закінчити удачею. Адже хтосьна, чи є це не найкращий спосіб заспокоєння туги за відшуканням дна буття — згармонізувати свій людський ритм з ритмом природи (у Антонича: «тож учусь в рослин сп'яніння, зросту і буяння соків» — «Дім за зорю»).

Світ рослин і звірів, будучи під владою «зеленого бога» — місяця, так як і він, періодично відновлюється. Для кожного святкування Нового року, необхідна ритуальна космогонія.

Основна ідея відновлення світу шляхом повторення космогонії, початками сягає у міфічне розуміння символу місяця. Досвід космічного часу, передусім у контексті рільничої активності, веде до накинення ідеї «кола часу» як космічного циклу.

Знов знайдеш суть у колі зміннім,
щоб в зміст незмінний вірить міцно.
(Коло змін)

Тоді вартість світу й людського існування визначається в категоріях життя рослин, а космічний період сприймається як нескінчене повторювання того самого ритму: народження — смерті — відродження.

Слід ще повторити фрагмент вірша, що вже його цитовано, та в описаному контексті авторова інтенція стане дохідливішою:

Зелений бог буяння і зросту
зігра на попіл мої кості,
щоб виростало, щоб кипіло
п'янких рослин зелене тіло.

(Зелена віра)

Вхід у рослинний світ стає наче ініціацією в misterium conunctionis, де викликання й об'явлювання суперечностей, які іманентно осмислюють буття стає водночас їх з'єднуванням. У той момент з'ясовується — небо й земля взаємопов'язані, а життю і смерті не доконечно треба взаємозаперечуватися:

Чергою явищ неповторних у світу кручі
зростання й проминання сплетені суцільно.
(Марнотравний гімн)

Таким чином від праਪервісної космогонії, дна буття, поетова уява переходить до намагання забагнути закони життя. І ось Його висновки:

Закони «біосу» однакові для всіх:
народження, страждання й смерть.
Що лишиться по мені: попіл слів моїх,
що лишиться по нас: з кісток трава зросте.

Лисиці, леви, ластівки і люди,
зеленої зорі черва і листя,
матері законам піддані незмінним,
як небо понад нами сине і сріблисті!

(До Істот з зеленої зорі!)

Необхідно тут нагадати, що той космічний ритм визначається місяцем. Безперервний переход місяця від порожнечі до повноти, тобто Його фаз, вводять цей таємний ритм у штучний плин природи. Нескінченний ритм об'єднує світ духовний з матеріальним світом. Відкриття «законів біосу» спричиняє ліквідацію площин різкої різниці між духом і матерією. Отже кінець біологічному дуалізму. Матерія стає рівноцінним партнером духа. Саме в такій атмосфері наводжу сповнений пафосу, возвеличальний гімн матерії. Це один з найважливіших творів Антонича.

Забривши у хаці, закутаний у вітер,
накритий небом і обмотаний піснями
лежу мов мудрий лис, під папороті квітом
І стигну і холону й твердину в білий камінь.

Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт.
Зале мене потоп, розчавить білим сонцем
І тіло стане вуглем, з пісні буде попіл.
Прокотяться, як лява, тисячні століття

де ми жили, ростимуть без наймення пальми,
і вугіль з наших тіл цвістиме чорним квіттям,
задзвонять в моє серце джағани в копальні.
(Пісня про незнищеність матерії)

Майже перед нашими очима довершується злам у поетичній уяві поета. Міфічне осмислення космосу, матерії, ритмів життя й смерті, дозволяє йому зрозуміти важливий закон: космос у природі — це насамперед космос у собі: «Тепер знаю вже, що кожного серце окремий є всесвіт» (Зелена елегія).

1. M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa, 1966, s. 156.
2. G. Bachelard, *Wyobraźnia poetycka*, Warszawa, 1974.
3. *Handbuch der Altorientalischen Geistkultur*, Berlin, 1929, s. 240.
4. P. Florenski, *Ikonostas i inne szkice*, Warszawa, 1984, s. 206.
5. M. Ільницький, У вимірах часу [з:] «Незнищеність матерії — Б. І. Антонич», Київ, 1987, с. 120-162.
6. M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa, 1968, t. I, s. 28.
7. J. Kowalski, *Dramat z kult*, Warszawa, 1987, s. 65-124.
8. M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, -part- „The Sacred Tree”, New York, 1958, p. 96-97.

Плідність і жінка

У попередньому розділі ми зайнялися рослинним світом і розглядали його в аспекті вегетації — універсального сюжету всіх традицій.

Між рослинами і землею дуже близькі відносини. Плодючість землі, її безнастінне творення біологічного життя, невичарність поживи — все це стало підставою створення синтетичного образу Матері-Кормітельки, який належить до найвагоміших символів у прадавніх міфах усього людства. Його частину становить також постать жінки, що її ототожнюють з Матір'ю (Магна Матер, Велика Богині) й Землею (Тerra Mater).

У «Історії релігійних вірувань та ідей» М. Еліаде пише¹: «Першим, і, може, найважливішим наслідком відкриття рільництва є криза цінностей в палеолітичних мисливців: релігійні відносини з тваринним світом витіснило те, що можна було б назвати МІСТИЧНОЮ СОЛІДАРНІСТЮ ЧОЛОВІКА Й РОСЛИН. Досі істота й сакральність життя зображалися у вигляді костей і крові, тепер — сперми і крові. На додаток жінка й притаманна їй сакральність займають перший план. Через те, що жінка відіграла вирішальну роль у одомашненні рослин, вона стала власником оброблюваних нею земель, унаслідок чого покращала її суспільна позиція».

Отже сакральність жінки пов'язується в міфі із святістю Землі. Її плідність має свій космічний вірець у плодючості Terra Mater.

У світі вже висловлених міркувань про відношення Антонича до природи і вегетації, нема тепер сумнівів, що символ Землі часто повторюватиметься в його поезіях. Містерію духовного перетворення в рослину можна, між іншими, інтерпретувати як спробу встановити контакт з землею. Адже ж вона виводить з себе всю зелену рослинність.

Дуже швидко знаходимо фрагмент вірша, у якому докладно визначено відносини автора з землею.

Схилились два самітні клени,
читаючи весни буквар
і знов молюсь землі зеленій
зелений сам, немов трава.
(Клени)

Образ землі даетесь легко замінити образом матері, тому, що земля дає життя усім

формам, виводячи їх з власної субстанції — людям, тваринам, рослинам. Усе, що приходить від землі наділене даром життя.

Природи лоно мрячне і синє,
І сонця кіш,
І кіш землі,
Що в ньому
корови, квіття, дині й янголи.
(Дно пейзажу)

Земля сама живе тому, що вона є плодючість. Кожна експресія життя випливає із плодючості Землі. Її сила — невичерпна. Дуже гарно описав це поет:

Черві не піддається буйний струм життєвий,
з дерев зелені іскри дятлі крешуть.
Зорі червінцем платить скупо вечір дневі
за сонце, що його в червоний мох розчеше.
(Екстатичний восьмистроф)

Земля дає і підтримує життя лісів, вод, вегетації. Від самого початку її усвідомлювали як невичерпне джерело буття. Динаміка творення постійно втримується на одному рівні, дуже скоро виарівають форми. Цей нестримний ритм захоплює:

Дивіться: це пожежа світу, буря первінів,
рослини моляться, шаліє кожен колір,
із споду у коріння дмуть вітри підземні,
аж липа, мов клярнет, заграс перша сольо.
(Екстатичний восьмистроф)

У міфах про створення землі відведено пасивну роль. При тій нагоді почав проявлятися мотив первісної пари, мотив основного космічного дуалізму: елемент чоловічий (Небеса або Місяць) і елемент жіночий (Земля). Тільки в процесі єднання чоловічого елементу з жіночим може здійснитися акт створення нової живої форми — запліднення*.

Плодючість землі пов'язана з плідністю жінок, які стають відповідати за достаток земних плодів — знають тайну прокреації. Земля усвідомлювана як родючий ґрунт уподібнюється до жінки. Поетична фантазія Антонича малює прекрасний образ тайни запліднення — «Спраги росту»:

Той струм, що з сонників квітів синім димом
проходить в стиглість ядер, спрагу росту будить,
насіння кільчиться, упавши в плідну вогкість.
Мужчини волохаті палять темним оком
дівок широкобедрих, смагливих, повногрудих.
Горбатий янгол лісу манить теплим мохом.
(Епічний вечір)

А кінець цього вірша такий:

Усote прославляю буйноту життя!

Із Землею (жіночий елемент) завжди й нерозлучно мандрує Місяць або Небеса (чоловічий елемент). І Антонич знов дає промовистий образ такого роду відносин:

Дівчина — хмелю весняний,
довкола мене оплетися!
кують нам дятлі з моху сни
і в сто гаях лопоче листя.
(Хміль)

Задля підкреслення первісного характеру стану обопільного доповнювання чоловічого жіночим, поет переносить нас у час міфічного початку. Перед нами праобрази, перша пара, що від неї йде вся людськість:

Коли співав ще камінь, коли крила змії
І Єва одягалась в черемхове листя.
тоді буйніший і хмільніший вітер віяв
І море сяяло під зорями сріблясто.

Коли із яблуні зірвала Єва місяць,
у раї збунтувались буйногриві леви.
Адамові сини по світі розійшлися,
здвигаючи міста і тереми для Єви.

(І глава Біблії)

Сакральність статевого життя, а передусім жіночої статі, нерозривно зв'язані з чудовою тайною прокреації. Складний, антропологічний за своюєю структурою символізм сполучує жінку й стать з ритмами місяця, з ґрунтом уподібненим до лона й з тим, що можна назвати «тайною вегетації». Тією-бо тайною є конечність «смерті насління», ради повторного його народження у ще прекраснішій постаті, бо чудодійно й дивовижно розмноженого. Таким чином з'ясовується, що тайна прокреації, релігійна за характером, (бо ж її підвладний початок життя), забезпечує проживання й смерть. У такому аспекті механізму уподібнення ґрунту з жінкою не вимагає вже пояснень.

Дівчата із олією пахнуть млюсно льоном,
коли, мов квіт, коханцям розкривають тіло,
І сонце вибухає божевільним дзвоном,
в гучні тарелі хмар вдаряє оп'яніло.

(Екстатичний восьмистроф)

Пізніше, коли винайдено плуга, оброблювання ґрунту ототожнювано з статевим актом (між іншим, греки й римляни ідентифікували землю з маткою, а рільничі роботи з секуальним актом³). Проте кожна інтуїція землі показує її, як ФУНДАМЕНТ усікого існування, що безпосередньо самочинно розкривається перед людиною. Тим-то в архаїчному релігійному досвідові та міфологічній інтуїції, Земля була місцем (пунктом в просторі!), у якому людина віднаходила себе. Як показують етнологічні дослідження над аграрними культурами те, що називаемо «святістю землі», в дійсності є «святістю МІСЦЯ» (у розумінні локалізації відносно космосу)⁴. Це означає, що кожна людина має свої корені в землі, вона зв'язана з певним місцем. Ним найчастіше буває місце народження, рідний край.

Якщо спершу усвідомлюємо собі вагомість цього явища, то не викликує подиву така людська потреба, як от: прагнення, щоб після смерті покоїтися в «рідній землі», тобто в околиці, де людина прийшла на світ і виховалася. Маючи на увазі цю символіку місця, можна дати глибше тлумачення всіх проявів любові до батьківщини, потреби «закоріненості».

У Антонича велими гарний образ повернення до «святого місця». У цьому образі охоплено більшість характерних рис символу Місяця в космічному масштабі: солідарність землі — рослин — тварин — води — небесних сфер (тут: Сонця).

Вернуся я, де вільхи й риби,
де м'ята, іви, де квітчасті стіни:
І знов цілу черні скиби,
припавши перед сонцем на коліна.

Ой, похились надо мною,
як мати понад сином, полум'яне.

І знов мене земля напоїть,
мов квіт росою, поцілунком тъмяним.

І чорні скиби й сині плавні,
на плоті хмари, наче плахти, висять.
Тут я у кучерявім травні
під вільхами і сонцем народився.

(Поворот)

У тому «поверненні додому» можна також віднайти інший еспект зв'язку людини з землею. Ідеється про те, що відносини поміж homo й humus можна добачити як алегорію людської смертності й регенерації.

У розділі про води ми вже показали, що вода передує кожному творенню живої форми. Земля натомість творить життя.

Якщо міфологічним призначенням Землі є стояти на початку й на кінці всякої біологічної форми й через це мати окреслене місце в історії. Час, який «спить» так довго, як довго вода носиться над землею, стає «живим» і активним у момент відслонення землі (тобто до моменту, коли опадуть води). Згідно з ритмом космічних ер, живі форми народжуються й розвиваються. Однак їх існування не-вічне. Майбутня смерть живих істот скривається й існує немовби приховано. Життя триває до часу, коли надходить термін загибелі землі від потопу. Тут варто пригадати процитований вже в іншому місці фрагмент вірша.

Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт.
Заліє мене потоп, розчавить білим сонцем
і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл.

(Пісня про незнищеність матерії)

Тобто людина живе, бо зродила її земля, після смерті повернеться до Terra Mater.

Із вищесказаного випливає, що життя й смерть це тільки два різні моменти існування Матер-Землі. Життя означає відірвання від її лона, а смерть же «повернення додому». Ця ритмічність (эрштою, як кожна інша) знов наводить нас на мотив першого відрізка ритму — мотив Місяця. Новий і повний місяць були найстаршими формами сакрального часу. І що важливe — у аграрних суспільствах ритми, які стосувалися оброблювання ґрунту (сівба, жнива), тобто розвитку і дозрівання, також були залежні від консталіції часу місяця⁶. Очевидно, природа й періодичність місяця з огляду на відзеркалення ідеї циклічного часу, найкраще проявляються в жінці. Жінка не лише фізично залежна від місяця з огляду на менструацію (місячку), він також датермінує її «кінчу ментальність», тобто так звану: «матріархальну ментальність», що її деякі називають «люнарною свідомістю»⁷.

Ми вже сказали, що у давніх віруваннях Місяць виступав як перший коханець дівчат. Ось, як пише про це Антонич:

Дівчина перша і перші вірші
І місяць — мідний перелесник.
(...)
Дівчина перша і перші вірші
І місяць — зрадний перелесник.
(До новелі «Три мадонни»)

Періодичність місяця з його нічним тлом є символ духа, який росте й маліє залежно від настрою, від злагоди з несвідомістю (як би сказав про це К. Юнг).

П'яніючи отруйним чадом
ночей сріблястих та гірких,
дивлюся в місяця свічадо

крізь шибу повну світляних,
холодних, синіх і тремких
далеких відблисків світів,
(...)

Тоді червона пляма крику
уста, мов іскра, перетне.
До мізку, в серце, до думок
вливає ніч, немов бальзам,
солодку краплю божевілля.

(Елегія про перстень ночі)

Залежність від місяця можна вважати нестійкістю, однак вона є джерело повної декорації, що працює як резонансова плита, завдяки чому матріархальна свідомість набуває особливо позитивного характеру. Її реакція на ритм, час збільшування й зменшування місяця, його *crescendo* й *decrescendo*, надають їй рис притаманних МУЗИЦІ. Тим-то музика й танець, з огляду на важливість ритму, мають велике значення для творення й активізації матріархальної свідомості (що в Юнга означає: встановлення гармонії між її жіночістю та її паном місяцем-духом).

У Антонича знаходимо прекрасний приклад проби й змагання довершити повну гармонію. Звичайно, поет реалізує це шляхом сполучення протиставних елементів: жіночого й чоловічого, тобто шляхом любові. Жінку, він прямо називає «музицою» («ти, вся музика»), навіть вживі метафори походять з музичного словника. Тож нехай поетичні строфи «Дуету» заведуть нас в ідеальний світ гармонії.

Поволі повертаємось у землю, як в колиску.
Вуали зелені зілля в'яжуть нас — два спутні акорди.
Сокира сонця вбита в пень дубовий лезом блиску,
музика моху, ласка вітру, дуб, мов ідол гордий.

На тратві дня, що нас несе, тіла слухніні й теплі
зростаються з собою, мов два сни, два вірні квіти.
Мов шерсть кота, нас гріє мох. Заміниш зорі в шепті,
заміниш кров у зелень і музику. Небо сеять.

Де берег дня, за морем неба, сплять вітри майбутні
І наші вірні зорі — наші долі ждуть в заморях,
поки не здійснятися з землі наказу. Все несутнє
відкінете і лиш екстазу чисту візьмем зорям.

Болить натхнення крові. Брови мов даві стріли колють,
І мур мелодії над нами, мов лука велика,
немов крило вітряв. Від зір залежить наша доля.
Гориш рослинна і спрагла, мов земля. Ти вся музика.

Музичності хмільної природи притаманний найвищий інтерес і найвищі злети жіночої істоти. Тут, як і в музиці, почуття, що штовхають у напрямку дезінтеграції, єднаються водночас з іраціональним досвідом гармонії. Зв'язок між часом, несвідомістю й місяцем-духом є частина сенсу природи матріархальної свідомості. Тільки відповідний підхід до духовного характеру архетипу Місяця може забезпечити нам розуміння смислу «жіночого духа». Звідси виникає, що жінкою владіє зачароване коло змін місяця. У давніх ритуалах і культурах очікування ототожнювалося з кружлянням і обертанням. В одній з казок братів Грім⁷ є мотив русалки, що мешкає біля млина. У інших легендах, жінки виглядають повного місяця. Подібний сюжет наводить Антонич у одному з віршів про топільниць.

На дні слизыкий і мокрий місяць — шлюбний перстень,
І сонце тут холодне, мов загаслий камінь.

Танечниці підводні, наші давні сестри,
дельфінів обіймають мертвими руками.

О, ти, що стелиш море зорями і мохом,
у небо не бери дівчат з цвітучих мушель,
зішли найбільшу ласку — забуття усього,
в коралі заміни топільниць білі душі!

(Молитва за душі топільниць)

Таким чином люнарна мудрість очікування (тут: на місяць) — назрівання часу, схвалення і дозрівання залучає все до твоєї повноти й все перетворює, перетворюючи заразом власну істоту. Жінка завжди піклується тим, що сама створила, так як Маті-Земля опікується плодами, які вивела з власної субстанції.

1. M. Eliade, *Historie wierzeń i idei religijnych*, Warszawa, 1988, t.I, c. 28.
2. M. Еліаде у книжці (див. прим. 1) на с. 29-30 пише, що існує таємна образність, у якій показується Матір-Землю як цю, котра тисячоліттями родила через партогенезу. Спогад цієї тайни перетриває ще у грецькій міфології (Гера вагітніє від самої себе і народжує Гефайста та Ареса).
3. J. Kowalski, *Dramat a kult*, Warszawa, 1987.
4. J. Frazer, *The Worship of Nature*, London, 1926, c. 316-440.
5. Tamże, c. 448.
6. Archetypowi Magna Mater szczególną uwagę poświęcił C. Jung w *Die Psychologischen Aspekte der Mutter-Archetypus* [w:] „Von den Wurzen des Bewusstseins”, Zurich, 1954 та *Archetypy i symbole*, c. 86-118.
7. Bracia Grimm, *Baśnie*, Warszawa, 1988, t. I.

Юрій Лавріненко

Література межової ситуації *

З Америці трудно без пояснення вживати вираз «межова ситуація». На європейському континенті цей термін однаке уживаний навіть у побуті, як приблизний синонім загальної катастрофи. Карл Ясперс, філософ екзистенціалізму, розвинув цей термін (*die Grenzsituation*) у філософське поняття, яке тут, однаке, не беремо за основу. Мова не тільки про катастрофи індивідуальну (це явище повсюдне і повсякчасне), а про катастрофи всеохопну. Це ситуація пожежі й руїни цілої будови людського суспільства, нації, людини взагалі. Пожежі серед глухої ночі, коли ніхто в більшіх і дальших краях не почує останнього сигналу «SOS». У кульмінаційний момент такої катастрофи мудрий батько не каже дітям жодної поради, крім одної: рішати й діяти кожному індивідуально, власним розумом і силою, на власний ризик.

Проблема стоїть так: які є можливості доцільної і відповідальної постави духової одиниці в тій крайньо критичній, чи пак межової ситуації, коли вже практично не існують, як позитивно діючі фактори, ні власне суспільство, ні моральна сила так званої світової думки?

Великий матеріял дає нам двадцяте століття до цього питання і на Заході, і на Сході, і на межі між ними. У першій частині цього есею я спробую загально оскреслити поставлену проблему, тоді як у другій спинюся на деяких її українських аспектах і прикладах.

У 1947 році, після одіссеї на всіх просторах радянської Євразії, потрапила в мої руки одна невеличка газетна публікація в Австрії. Це був спогад очевидця про те, як восени 1932 року в одному інтелігентному домі Мюнхену зібрались п'ять друзів інтелекту-

* (Передруковано з книжки все Юрій Лавріненко, Зруб і паристи, «Сучасність»; збережено правопис оригіналу).

Інтелектуалістів. У їхній інтимній розмові сучасний ім момент (переддень приходу Гітлера до влади) обрисувався як катастрофа Німеччини і Західної Європи. Друзі заговорили про те, що робити? Яка мусить бути постава свідомої самовідповідальної людини? Один із присутніх (це був Шпенглер) обрисував доцільність проблеми. Він сказав, що з погляду доцільності буває вже пізно робити прямий опір не тільки фізичний, а й духовний. Даремність жертв в особливих випадках дозволяє особі зректися свого обов'язку.

Тут один з присутніх заперечив Шпенглерові, що в моральному сенсі немає даремного мучеництва. Шпенглер пропустив повз вуха зауваження і в двогодинній промові розгорнув далі свої міркування. Бувають моменти, коли активний противник може більше прислужитися ворогові, ніж прибічник. У середині потужного чортопри усе і кожне має однакову дію — дію в напрямку посилення водовороту. Тоді навіть не відрізнити силу гальмівну від сили погінної. Це момент, коли, як у розгромленій армії, відповідальність усюю свою вагою перевалюється з цілого на одиницю, наслідком чого відповідальність підноситься наче понад саму себе. Одиниця виступає в момент останнього рішення, яке схвалюється найвищою мірою індивідуально. Тут можуть трапитися речі, що межують із чудом. Останнє рішення одиниці може увійти потужним фактором в саму гущу історичної реалії. Це рішення належить уже майбутньому. Моральна поставка тут може перетворитись на фізичну енергію.

Але для такого останнього рішення потрібна гостра і точна зорієнтованість. Бувають моменти, коли зорієнтованість, навіть приблизна, взагалі стає неможливою. Тоді все спирається на віру. Ця віра не є проста річ. Йдеться тут лише про ту віру, що є результатом співгри двох сил індивідуума: сили моральної і сили пізнавальної. Не окремо взята сила моралі чи сила культури, а тільки зроджена співгою цих сил віра й інтуїція. Лише взяті разом — етично-звичаєві сили одиниці, сила її освіти й ерудиції, її традицій, її життєвого стилю — творять підставу спасенної віри і частку тривалості в людському існуванні. Тоді в одиниці проявляються ті прасили історії, завдяки яким історія ніколи не обривається та знов і знов виходить у нове життя. Людина ніби дістає здібність пробити своїм зором непроглядну ніч сучасного її історичного моменту і вловити те нове, що його досі не могла схопити. Розгадка, закінчив Шпенглер, лежить у передчутті: на якій саме лінії загибаюче черкається об народжуване.

У цій надхненній імпровізації вразило мене те, що Шпенглер переборов пессимістичний фаталізм своєї давньої книжки «Занепад Заходу» саме в момент для нього найбільш безнадійний, в момент краху його власної культурно-історичної спільноти. Таким чином він сам своєю особою створив доказовий приклад своєї тези, хоч фізично кризи не пережив. Все ж теза Шпенглера, природно обмежена життєвим досвідом Західної Європи, здається мені не цілком достатньою для вияснення проблеми так, як вона постала у країнах Радянського Союзу чи навіть останнім часом у країнах так званих «народних демократій».

У Шпенглера «нове» і «старе», «народження» і «смерть» не йдуть разом. Шпенглер не знає, що таке смерть новонародженого. Видимо, криза Заходу, порівняно до Сходу, ще не знає дійсно граничної ситуації. Західний тоталітаризм, як дотеперішній вершок західної кризи, означав радше якусь ракову пухlinу, видалену хірургічно через другу світову війну. Ні в хворобі, ні в операції не було «народження нового», а радше самооборона «старого».

Далі Шпенглер не знає «межової ситуації», як тривало прогресуючі кризи, як тривалої долі. Шпенглерів момент «останнього рішення» є драматичний кульмінаційний пункт, а не динамічна лінія кризи. Шпенглерова відповідальна одиниця ще не знає «компромісу з дияволом», як залізного диктату історії, як волі Бога, який не раз ставить людину на понадлюдський іспит. Шпенглерова відповідальна одиниця ще не знає такого феномену, як роздвоєння, бо поле битви тут лежить ще поза межами території індивідуальної душі, як останньої фортеці опору. Зрештою

Шленглерова «відповідельна одиниця» не така вже самотня в культурному комонвелті Заходу.

До падіння Сталіна ситуація в сателітах відрізнялася від описаної Шленглером радше кількісними, а не якісними вимірами. Тут теж до останнього часу не виявилось народження суттєвого «нового», а більше самооборона «старого». Тут індивідуальна душа ще сяк-так могла боронити мури своєї фортеці бодай звичайною маскою і легкою мімікрією чи навіть нейтралітетом. Було відчуття наявності союзників, ілюзія приналежності до Заходу.

Десь 1945 чи 46 року довелося мені прочитати в польському часописі «Білий орел» спогади Ришарда Врага про його перебування на радянській Україні наприкінці 1920-их років. Згадуючи бачену ним у театрі «Березіль» п'есу Миколи Куліша «Народний Малахій», Ришард Врага писав, що було б щастям, якби поневолена більшовизмом культура Польщі могла давати окупантам такий потужний духовий контрудар, як давав «Народний Малахій» Куліша у поставі Леся Курбаса. Я не міг тоді повірити такому пессимізові. Мені здавалося, що Врага недооцінене духових можливостей і сил польської людини. Але ось 1953 року виходить книжка Чеслава Мілоша „*Zniewolony umysł*.. Вразила вона мене таким місцем про письменників і мистців в окупованій Польщі:

«Не належить дуже дивуватися, коли письменник чи маляр сумнівається в доцільноті опору. Якби мав певність, що твір його, виконаний всупереч офіційно встановленій лінії, має тривалу вартість, — зважився б напевне і не журався б про друк чи участь у виставках... Вважає однаке, що такий твір був би мистецьки слабий — в чому не помилляється занадто» (стор. 27).

Зауважуємо: суть тут не у зовнішньому опорі, які дійсно в певні моменти може бути недоцільний. Суть у неспроможності людини погодитися із самим собою, у її втечі від власної духовної порожнечі. Письменник, як пише Мілош, «не вірить у писання до шухляд», йому здається, що його мистецтво буде сильнішим тоді, коли вляже офіційній лінії. У світлі досвіду письменників кожної із республік Радянського Союзу таке ствердження Чеслава Мілоша здається аж надто парадоксальним. У всіх національних літературах в СРСР за сорок років диктатури більшовизму справжня мистецькість і опозиційність стали майже синонімами. Винятки трапляються, але вони лише підтверджують загальне правило.

Чеслав Мілош показує зразок причин неможливості вартісного опозиційного твору. Це: пустка, почуття абсурдності життя, всемогутнє право історичної конечності, загальний успіх рад. відсутність Заходу як союзника.

Та ще не встигла книжка Мілоша розійтися в перекладах по всьому світу, як у Польщі й Угорщині сталися події, які внесли посутні корективи до передчуттів Врага і поглядів Мілоша, і які засвідчили наявність у тих країнах нової сили. Ця сила належить не минулому, а майбутньому, і, можливо, її належатиме майбутнє. Говорю не про якусь перемогу, а, навпаки, про найглибшу поразку і про початок межової ситуації в її східному динамічному означенні. Хто завдасть собі труду уявити самопочуття і духову ситуацію покинутих Заходом письменників із клубу Петефі, що після всіх своїх героїчних подвигів сидять тепер у тюрмі чи випущені для літературної праці з тюрми фізичної в тюрму духову, той зрозуміє, що я маю на увазі. І все ж, у придушенному повстанні свого народу, як і народу Польщі, побачили угорці, що пустки нема, що є сила, є надія. Вона не назовні, не в Москві і не на Заході. Вона в самому собі, у власному відродженні, що йде з середини, і тільки з середини.

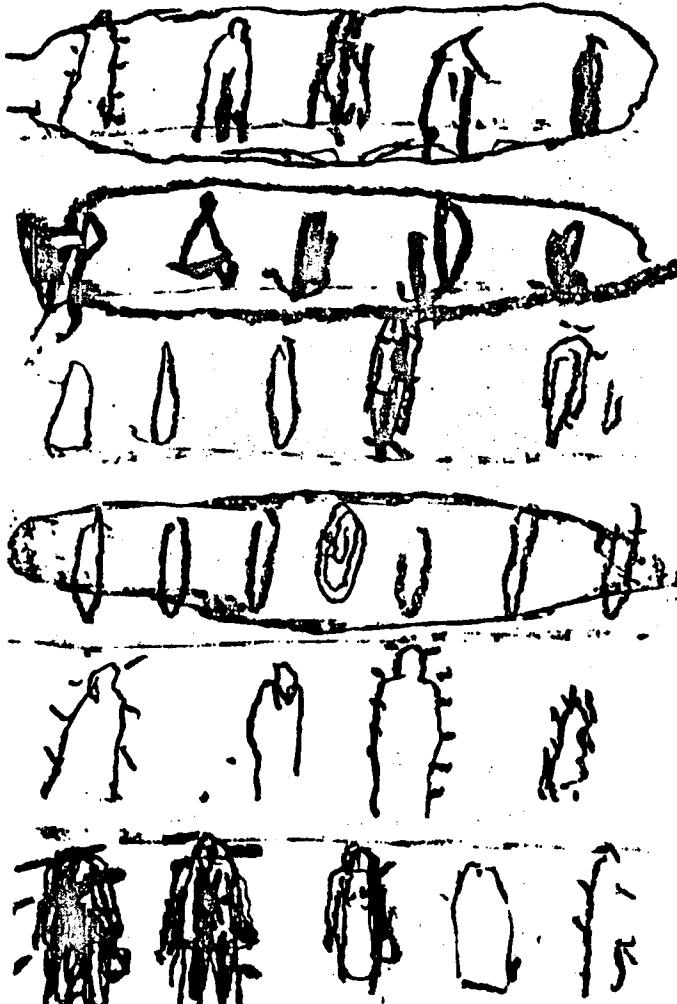
Але тут власне і починається межова ситуація найтіснішого співжиття нового початку із смертю. Ми опинилися біля країн радянської Европи.

«Не говорить мла, де смерть з початком спить в одній одежі».

Це слова з поеми Теодосія Осьмачки, головним героєм якої є поет, що живе і пише в радянській Україні. Вони народжені конкретною українською ситуацією, і то цілком незалежно від аналогічного місця з «Чотирьох квартетів» Т. С. Еліота. Як же точно

схоплюють слова Осьмачки ситуацію на Сході, де від 1917 року гойдаються в одній колисці євразійської революції і криза народження і криза смерті. І «березень» своєрідної «весни народів» Сходу — і «жовтень» більшовизму. (Більшовізм я тут бачу, як ніби гегелівське самоздійснення і самовицершення злого духу московського централізму, тієї потвори універсальної наддержави, що має нестримний апетит проглинуть три фундаментальні складники нашої культури — індивідуум, структуральну здорову суспільну групу і націю). Це дві ворожі сили — колосальні своїми традиціями, масою, динамізмом — не подолали знищити один одного. І в своїй смертельній схватці вони наче зрослися в цілість.

Ряд історичних внутрішніх і зовнішніх обставин, про які тут не місце говорити, помогли тому, що кризова ситуація закріпилася на десятиліття і стала долею Сходу. Людина цієї долі перейшла вже дві катастрофи. В першій катастрофі, під ширмою компромісу, були насильно реінкорпоровані в модернізовану більшовизмом імперію молоді республіки України, Білорусії, Кавказу, Азії. При цьому був зламаний їх

Мар'уш Вошинський

політичний лад. У другій катастрофі 1931-33 рр. підпали пляновому нищенню не тільки зформовані віками національно-культурні суспільства, а й сама субстанція людини, як сфери духової.

Сорок років «межової ситуації! Таких речей не знав Шпенглер. У цих нових вимірах життя людини стає ніби коротшим. Людина не може подолати, ані перетривати долю. Не може від неї і втекти, бо який би не був гарний міт універсальності еміграціонізму — він все ж таки лишається мітом. Балочі компроміси з дияволом, навіть коштом частки власної душі, стають неминучістю. Падають мури останньої фортеці опору, фортеці індивідуальної душі. Битва переходить із суспільного поля на територію душі одиниці. Приходить момент, коли одиниця розколюється і воє не тільки з ворогом, а й сама з собою. Завдання стає воїтину надлюдським. Межова ситуація об'являється, як безмежність драбини, спущеної в прірву погибелі. Ця драбина одна для всіх, але кожний іде нею абсолютно самотньо і по-своєму, як засуджені на смерть еспанці у романі Гемінгвея «По кому б'є давін».

Ніби говорячи за письменників радянської України, редактор Карк із одноіменного оповідання Миколи Хвильового каже: ми погубимо свою душу для перемоги над злом, але нас ніхто не зрозуміє, як ми погубили. Спробую порядком ілюстрації нашої проблеми оповісти коротенько, як кожний по-своєму «погубили свою душу» задля перемоги над злом чотири з ряду найбільших постатей літератури пореволюційної України: Павло Тичина — найбільший лірник України нашого сторіччя, Микола Хвильовий — найвидатніший новеліст і есеїст, Микола Куліш — видатніший в СРСР драматург, і Теодосій Осьмачка — видатний поет і повістяр. Я обмежився саме цими чотирма прикладами, щоб дати бодай приблизну типизацію тих «костянніх рішень» у розумінні Шпенглера, які схвалили кожний по-своєму 259 українських письменників, що їх твори друкувалися до 1930 року і що з них осталися далі в українській радянській літературі тільки 36.

Я обрав такі умовні назви тим чотирьом типам «костянного рішення»:

«Гра з дияволом» — Павло Тичина.

«Смертю смерть...» — Микола Хвильовий.

«Шлях на Голгофу» — Микола Куліш.

«Слабість, як остання зброя» — Теодосій Осьмачка.

Гра з дияволом — Павло Тичина

Павло Тичина колись найвищий після Шевченка суворен України — тепер тільки голова Верховної Ради Української Радянської Республіки. Як заступник голови Ради Національностей СРСР належить до верхівки найбільшої імперії світу. Людина, яку голова французького парламенту Шнетер назвав «крафінованим европейцем», писала колись про Європу так: «Нехай Європа кумкає, а в нас одна лих думка є: традиції підрізняця, колективізація».

Але Тичина, може, є хтось більший, як «крафінований европеець». Він однаково дома у культурах Європи, як і Азії. Крім кількох європейських, знає кілька азійських мов, з яких дав чимало витончених перекладів поезії. Виключно чутливий у приватному житті, він ходить наче навшпиньки, говорить тихо. Вишуканий аматор музики та найбільш музикальний поет Сходу, не терпить ніякого галасу, від якого ізолюється, майже, як Марсель Пруст.

Утверджився Тичина, як архікнязь української лірики, своєю першою книжкою «Соняшні клірнети» (1918), такої сильної свою любов'ю, світлом і музикою, що, здавалося, в одній строфі якогось вірша звучать усі струни мікро- і макрокосмосу. Дальші три його книжки ствердили Тичину, як мужнього майстра трагічної лірики. Це «Замість сонетів і октав», «Плуг», «Вітер з України». Він також почав публікувати в ті часи окремі фрагменти з поеми «Сковорода», з яких можна було винести враження, що поет задумав український відповідник «Фавста». Все це з'ясувалося в рамках 1918-1927 років. Як бачимо, скуча доля дала Тичині для автентичного самостверд-

ження лише який десяток літ. Він так могутньо їх використав, що дальших тридцять років його цілком свідомого публічного поетичного самозгашування не могли знищити доробку першого десятка літ.

В першій частині цього есею я говорив про дві дитини в колисці євразійської революції 1917 року. Першу дитину — весну народів — сповивали поети. Другу — «квітень народів» — чекісти. Поетичний арсенал Тичини включав також ідеальний сейсмограф, що вловлював і найвіддаленіші вибухи. Проспівавши «Соняшні клярнети» весні народів Сходу, Тичина перший таки сигналізував, що в колисці новонародженого вже примиостила смерть: «Одчиняйте двері — наречена Йде. Одчиняйте двері — голуба блакить. Очі, серце і хорали стали, ждуть. Одчинились двері — горобина ніч. Одчинились двері — всі шляхи в крові. Незриданними слізами, тьмами дощі».

Це була перша «межова ситуація» Сходу і в розумінні Сходу. Катастрофа об'явилась несподівано й швидко, як приходить ніч о півдні під час затемнення сонця. Серед загального терору і погибелі Тичина виступає з мужньою одвертою лірикою трагедії. В центрі її стоїть бессмертний образ Скорбної Матері і її розірваного сина — народу, людини. Зрештою Тичина відкидає набік свою злотострунну парнаську ліру і видає потрясаючу книжку «Замість сонетів і октав», яку можна вважати класичною для поезії «межової ситуації». Видатний поет Росії Олександер Блок а поемі «Двенадцять» не вагається ототожнити дванадцять сп'янілих від крові червоногвардійців з апостолами — поперед них Іде сам Христос. Неначе даючи пряму відповідь, Тичина пише: «Жорсткий естетизм! — й коли ти перестанеш любуватися з перерізаного горла? звір звіра єсть». Знов тим, що виправдували терор великою ідеєю — метою, Тичина відповіє: «Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є жертва, коли звір звіра єсть? Все можна виправдати великою метою, та тільки не порожнечу душі». І далі: «Грати Скрябіна тюремним наглядачам — це ще є революція». «Прокляття всім, прокляття всім, хто звірем став (замість сонетів і октав)». «Приставайте до партії, де на людину дивляться, як на скарб світовий, і де всі як один проти кари на смерть».

На відміну від кулі слово не летить у порожнечі. В Європі явно тоді бракувало духового повітря. Ніхто не почув алярмів поета — ні дома, ні на Заході. «На культурах усього світу майові губки поросли», — пише Тичина. Це значить, що вже ніхто нікому не прийде на поміч, ні з Заходу, ні з Сходу. Перемога погиблі стала для поета очевидною вже тоді, коли ще всі жили добрими надіями і «праворуч» і «ліворуч». Доцільність одвертого спротиву, навіть духового, поставлена під сумнів. Надійшов момент «останнього рішення». Сама доля, здається, диктує компроміс із дияволом. Геніальні строфи і антистрофи «Замість сонетів і октав» несподівано обриваються гірко-іронічним запитанням: «Хіба й собі літи поцілувати пантофлю Папи?» (Папа тут розуміється не з першого, а з третього — московського Риму).

«Вітер з України» — остання книжка Тичини, де він ще чинить спротив, і це перша його книжка, де поет приймає компроміс. Та коли для Тичини компроміс — закон, якого він чесно тримається, то для диявола це лише передишко, відскочень для нового хижачького стрибка. В 1931-34 роках під несподіваним московським ударом в спину гине четверта частина селянства і три чверті інтелектуалістів України. Шал нищення Іде і проти матеріяльних втілень культури — бібліотеки, школи, найкращі театри, книги, журнали, наукові і мистецькі інституції, музеї і церкви нищаться і випікаються вогнем, немов кубла розбійників. Настало друга «межова ситуація» для літератури, і письменники стали перед другим своїм «останнім рішенням». Яке ж воно було? Більшість Ідуть на погибель; як та бранка, що каже в одному творі Лесі Українки з 1903 року:

**«Ти мене убили можеш,
але жити не примусиши».**

Лише біля 15 проц. письменників стають сталінськими поетами, і найперший із них Павло Тичина — найглибший, найбільший поет України! Назовні Тичина абсолютно зрікається самого себе, і вивішує у кожному рядку своїх віршованих писань сталінський прапор. Це його книжки: «Чорнігів», «Партія веде», «Чуття єдиної родини»,

«Сталь і ніжність» та інші. Поворот був на всі 180 ступенів і так круто обрізаний, як може обрізати лише тверезо і твердо рішена людина. Тверезо? Безумна авантюра: хто може повірити, що цей новий прохриплий голос є голосом автора «Соняшників клярнетів»? Що неторкнену ніжність поезії можна перетворити на «ніжність» сталінську? Однаке, на вітрині спустошеної української літератури треба було лишити бодай одне — найвидатніше ім'я. Тиран і поет склали «компроміс». Але який! Мefістофіль за Фавстову душу дав йому змогу пережити за своєю уподобою все життя заново, від юнацтва починаючи. Сталін дав Тичині закоштувати лише вимушеннем безпліддя зрілих літ і старості в ролі панегіриста тиранії та ще наділив поета хворобою «манії переслідування».

Українська література знає випадок, коли геніяльний поет — Тарас Шевченко, якому було заборонено писати поезії, писав поезії «захаліяні», та таким чином без контакту з читачем, у тотальному підпіллі душі виношував духовне сонце нації, засудженої на погибель. На вироку про десятирічне заслання Шевченка цар Микола I дописав: «С запрещением писать и рисовать». Тичині не заборонено, а наказано писати. Щоб душа поета не стала притулком підпільнego духовного сонця, окупант запхав її свою нечистю. Аж тепер настала для Тичини воїстину межова ситуація, що триває ось уже 25 років. Чи перетриває його екзистенція межову ситуацію, як перманентну долю? А як ні, то хто передасть майбутності вітстку — як поет «погубив свою душу»? Якщо тут нема навіть шевченківської нації, то поет мусить мати почуття, що не піддається дефініції. Це почуття пропащих божествених можливостей, убивства власної поетичної субстанції, замаху на недавній ранок життя — свого і свого народу.

Ми не знаємо, чи взагалі можливий такий випадок, як сонце в окупованому ворогом підпіллі власної душі? Лише майбутнє може дати відповідь.

«Смертію смерть...» Миколи Хвильового

Цю спірну індивідуальність посмертно Сталін назвав «літературним бандитом», а частина української еміграційної преси — «комуністичним матеревабівцею». Насправді Хвильовий був ніжним сином, до самопожертви вірним товаришем. Зате у своїй лицарськи щирій творчості він поєднував ліризм із жорстокою сатирою та іронією. В час, коли Сталін ще не був «богом», ця людина відчула наближення лиха і, проголосивши гасло «Хай живе дух неспокою!», кинула всі свої велиki душевні сили проти течії всепоглинаючого чортопорю. Це була не тільки негація і критика, а й програма та дія великого «початку». Двох речей він був певний — кінцевої перемоги молодого відродження поневолених народів Сходу і власної передчасної загибелі. Відціля в його літературному стилі біжать упарі два протилежні почуття — радости відродження і болючої туги приреченості.

Доля справді дала йому на творче самоозначення виключно скупий приділ часу — усього шість літ (1921–26). Решта сім літ — це була боротьба вже засобами власної смерті — спершу вперта літературна мовчанка, потім куля у власну скроню. Але щоб смерть мала свою життєво-творчу функцію, треба було встигнути наперед «кохристити» новонародженого, задля якого губилось особисте життя. Хвильовий встиг це зробити дев'ятьма книжками своїх мистецьких творів і всеї (решта зробленого ним — у тому числі два романі — загинули разом із письменником). В цих творах Хвильовий устиг оформити власну літературну школу і стиль, що його назвав «романтика вітаязму», відважно протиставивши свій «активний романтизм» сталінському соціалістичному реалізмові. Він устиг проспівати гімн приреченому відродженню, збомбардувати своїми сатирами новий диктаторський режим, розколоти горіхи комунізму і показати його етичну неспроможність вирвати з-під впливу партії зо три десятки найліпших літературних талантів України та створити з них найсильнішу і при тому опозиційну літературну групу Вапліте. Він кинув живе зерно в душу молоді, давши їй програму в трьох словах: «уміти думати і почувати». Хвильовий заперечив претенсії Москви на культурну гегемонію, кинувши бойове гасло «Геть від Москви!».

проповідуючи зв'язок із «фавстівською» культурою Заходу, пророкуючи «Азія́тський ренесанс», як весну народів Сходу. Партия кинула свій апарат на боротьбу проти «хвильовізму», але хвильовізм перекинувся і в інші республіки СРСР. Тоді Сталін особисто звяяся знищити небезпеку. Вирок застав Хвильового у Відні, де він у січні-лютому 1928 року був на лікуванні. Письменник став перед своїм «останнім рішенням». Він міг остатися на еміграції, але це означало б дезертирство із передової лінії фронту, на яку він сам вивів своїх товаришів — кращих письменників України, 22 лютого таки із Відня він посилає листа в радянську пресу, в якому здається «на милість компартії», і незабаром повертається на Україну. З того часу назавжди не стало Хвильового — письменника.

Але це ще не був кінець. Насправді не задля «милости компартії» він повернувся із Заходу. ЦК партії вимагав від Хвильового нового, «партийно витриманого» твору. Хвильовий такого твору не дав. Тим часом нова всеохопна катастрофа вже лягіною залиvalа Україну, Хвильовий іде на спустошенні організованим голодом села. В момент масових арештів серед інтелектуалітів Хвильовий закликав до себе на 10 годину ранку 13 травня 1933 року своїх найближчих товаришів-письменників, щоб нібито прочитати їм свій давно обіцяний для партії новий твір. Розсилаючи жарти і висловлюючи принаїдно своє захоплене прив'язання до життя, він вийшов у другу кімнату за «новим твором» і там застрелився. На столі він лишив заготовлені наперед листи до товаришів і до ЦК партії. Думаюча молодь сприйняла постріл Хвильового, як його останній твір — як декларацію непідлегlosti. З того часу Кремль ось уже чверть століття полює по Україні за тінню Хвильового, раз-у-раз здіймаючи крик про «бацилі хвильовізму».

В оповіданні «Я» Хвильовий дав класичну драму розколу індивідуальної душі, на терен якої перенісся катастрофальний зудар взаємовиключних сил. Під іменем «Я» діє голова трибуналу ЧК в 1919 році, який каже: «я чекіст, але я і людина». Всі інші персонажі твору — лише доповнення і розгортання тих двох половин душі головного героя. По лінії ЧК — це члени трибуналу доктор Тагабат, що своїм зовнішнім виглядом і жорстоким раціоналізмом нагадує Леніна; далі вартовий, що називається цілком автентично Деґенерат і є ідеально цінним завершенням лінії. По лінії людини — Андрюша — молодий студент з чистою наївною душою, який протестує проти насильного включення його, як члена партії, в склад трибуналу ЧК, що її він називає «м'ясорубкою». Лінію людини ідеально завершує маті героя, яка в очах сина-чекіста виростає до безмежних висот «тієї надзвичайної Марії, що стоїть на грани невідомих віків». Швидко й невблаганно розгортається трагедія розколу людського «я», що опинилось між двома магнетичними полюсами. З одного боку, етика далеких цілей, задля досягнення яких ніякі жертви не можуть бути завеликі. Це утопійна «загірна комуна», саморобний рай. Безмірно кровожерне це видумане людиною божество. З другого боку — люблена і любляча матір, за якою стоїть вічна Марія, символ божественної данності світу, що його не треба наново творити, лише збегнути. Ніцшіанські «любові найдальшого» протистоїть Христова «любов до близнього» — речі взаємовиключні і все ж вміщені в одному людському «я». Яка ж розв'язка? Під головуванням «Я» трибунал ЧК засуджує до рострілу гурт черниць, серед яких опинилася і маті голови ЧК. Під страшним тиском логіки подій, логіки Тагабата, логіки власного сухого розуму «Я» застрелив матір власною рукою, в пароксизмі гістерії притискаючи її до свого серця. Уже божевільний він відступає місячної ночі під натиском ворожих військ на північ, і трагічні заграви пожеж рідних осель відсвічуються в його скляніх очах, як чарівні вогні далекої утопії — «загірної комуни».

Це згуба самого життя в його найістотнішому, найглибшому первіні. Хвильовий поставив тут горіх комунізму під величезний тиск, тиск, на який здібне лише велике мистецтво. Горіх тріснув, і стало ясно, що він майже порожній — в ньому немаєтичного початку. Натомість з великою силою зентрував Хвильовий увагу на матері. З почину Тичини і Хвильового образ матері в українській радянській літературі 20-их

років став справжньою літературною традицією, якої не знала російська радянська література. Майже кожний письменник на Україні мав твори, у яких образ матері був центральним.

Шлях на Голгофу як «останнє рішення» — Микола Куліш

Микола Куліш (1892 — остання вістка 15 червня 1937 із кацету на Соловках) — близький особистий друг Хвильового, схожий був з ним своєю скромністю, лицарським поспіловиною етнічністю, як також і принадлежністю до компартії з 1919 року. Обидва романтики в своїх творах були патетичні, лише Хвильовий присолював свою патетику іронією і сарказмом, а бож давав чистий вогонь трагедії, а Куліш присолював патетику теплим гумором чи давав трагікомедію. У цій тонкій відмінності була закладена і відмінність «останніх рішень» та кінцевої долі цих вірних однодумців. Також своєю зовнішньою зрівноваженістю Куліш відрізнявся від свого темпераментного друга. На відміну від Хвильового Куліш дуже неохоче брався за полемічне перо, але зате його комедії і трагікомедії мали величезну ударну силу. Його дебютом була драма «97», в якій на тлі голоду і озівіріння 1921 року людина стоїть на незрівняній душевно-етичній висоті, тоді як в її тлі догорює вже останній вогник життя. Це проблема співвідношення в людині сил душевних і сил фізичних. В трагікомедії «Народний Малахій» Куліш дав образ шизофренії на ґрунті революційно-соціального реформаторства. Це трагікомедія «будівництва соціалізму» методою руйнування людини. Як і у випадку Хвильового, критика комунізму прийшла тут із середини комунізму. Комуніст Микола Куліш показав у «Народному Малахії» банкрутство комунізму взагалі, а українського зокрема.

Еспанський філософ Орtega i Гассет каже, що в часи кризи невідомо, що являє собою людина і яка її справжня ідеологія. Світ є втрачений для правдивого пізнання: що для всіх здається просте, те насправді являє страшну проблему, і навпаки. Перше, що встановлює в цьому хаосі контакт людини з самим собою і з дійсністю — є мистецтво. «Я» Хвильового і «Народний Малахій» Куліша — це був перший потужний прорив до дійсності, до себе самого. Прорив, зроблений із середини крізь скам'янілу оболонку комуністичної догми і системи. З часу появи цих творів на Україні почався духовий відплів комунізму.

Зрозуміло, що партія цілою силою свого апарату нещадно била Куліша, і кожна прем'єра його п'ес у столичному театрі режисера Леся Курбаса «Березіль» була супроводжувана скандалом і погромом. Зокрема били Куліша за те, що він раз-у-раз порушував національне питання. Куліш відповів, що взаємини людей і націй в СРСР є проблемою життя народів СРСР, і тому він не перестане ними цікавитися. Кулішева «Патетична соната» була прямою відповіддю на відому п'есу Булгакова «Дні Турбіних», що незмінно йшла на московській сцені, як глузування з українського національного відродження. Постава «Патетичної сонати» на Україні була заборонена, але московський режисер Таїров так уподобав п'есу, що ризикнув виставити її в Москві. Прем'єра пройшла з великим успіхом у присутності членів дипломатичного корпусу, але незабаром була заборонена і в Москві.

«Лише його ідеї переможуть, хто вийде на ешафт і смерті ввічі скаже». Так говорить Марина, головна героїня «Патетичної сонати» — українська патріотка. Ці слова пролунали на прем'єрі в Москві 19 грудня 1931 року, а вже через три роки Куліш сидів у тюрмі НКВД і мав ділом довести горде «останнє рішення» своєї героїні. Як він це зробив? Коли в атмосфері загального терору і відчаю 1933 року після самогубства Хвильового Кулішева дружина заховала його револьвери, Куліш сказав дружині: «Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду йти до кінця! Він дочекався арешту, був засланий у концтабір на Соловки, де його далі тримали в одиночній камері соловецької тюрми і де, як він пише в листі до дружини, кожна хвилина здавалась йому десятиліттям. В гордому терпінні він дочекався єжовських розстрілів по тaborах 1937, і з того часу по великому драматургові

пропав слід. Двадцять два роки ім'я Куліша було заборонено згадувати. Тепер у московській «Літературній газеті» з'явилися такі два рядки: «створена комісія для впорядкування літературної спадщини Миколи Куліша». На кремлівському жаргоні це значить, що письменник, якого колись московська ж театральна критика назвала найбільшим драматургом СРСР, був знищений фізично за свої драми.

«Слабість» як остання зброя — Теодосій Осьмачка

Теодосій Осьмачка — єдиний з обраної нами чвірки, що засілів і фізично і як поет. А був цей неподоланий поет один із найперших кандидатів на розстріл, бо ні в чому не пішов на компроміс із новою владою. З упертістю селянина він остався на своїх позиціях — співець індивідуалізму і селянської спраги правди. У час загальної «самокритики» письменників під цівкою нагана він не сказав ні одного слова. Коли його арештували — удав божевільного, а до божевілля був у нього вроджений нахил, як це він сам натякає в повісті «Ротонда душогубців». Битий, катований слідчими і божевільними в тюремному психіатричному відділі НКВД, він витерпів многолітній іспит бездонної інферналії, і під час окупації німцями Києва восени 1941 року вийшов із божевільні сам до себе, до людей. Його не зустріло сонце, лише пітьма терору найбезглазішої із воен. А далі — втеча за кордон. Це власне і була його мета — втекти, понести у великий світ вістку, що межова ситуація людини може бути безмежною.

Один із видатніших поетів дома, на еміграції він зразу завоював трьома книжками поезій і трьома книжками повістей перше місце в українській літературі нашого дня. І поезія і проза нинішнього Осьмачки незображені, як і ті інфернальні ситуації людини, які він описує і які стали навіки проклятою власністю його душі. Є речі, які не можна симулювати безкарно. Озброєний сліпучою щирістю і пожежою серця, гіантськими метафорами, що нагадують квіти соняшників протуберанців чи зловісну орхідею вибух-лого атома, він у розпуші не раз звертає свої кулаки на адресу цілого космосу. З його великої любові і пекельного досвіду виросла страшна недовірливість і ненависть, переплетені космічною тugoю за втраченю любов'ю. Це близкавиці геніяльного, але в хаосі темної ночі. Це у всяком разі якась воїстину незнищима сила.

І от ця сила в межовій ситуації 30-их років обрала «слабість», як останню зброю проти тріумфуючого диявола. В автобіографічній повісті Осьмачки «Ротонда душогубців» головний герой письменник Іван Брус в ніч перед арештом думає: «Боротися з небезпекою було б похоже на боротьбу людини з океанськими хвильами, що випала із авропляна на поверхню водяної безодні... Супроти душогубських сил є інша сила... Ця сила є слабість. На її поборення ніхто не збирався в похід. Але на її рятунок виrushає уже більше як півтори тисячі років християнська культура... Алеж яку треба мати кволість... Ясно, що тільки таку, яка проявляється в поколіннях, це — божевілля... І Іван Брус рішив симулювати хворого на шизофренію... Тут можна буде з деким порахуватися... і почувати себе наче жовнір у шанцих історичної несправедливості, дарма що пессімізм, породжений реальним життям, буде часто умовляти серце перестати битися. І Іван Брус схильовано потер обома руками собі чоло... Це його шлях рятунку і боротьби...»

Іван Брус послідовно випив до дна чашу власного «останнього рішення». Після тортурних метод виявити в арештanta симуляцію, інквізитори, зазнавши самі від Бруса божевільних глузів і моральних ударів межі очі, переводять симулянта з тюремної лікарні для божевільних у цивільну.

Статистика про «духового чоловіка»

Чотири письменники, чотири типи «останніх рішень». Тичина мав відвагу заграти дияволом, сісти на його закляте місце, поет став комісаром. Хвильовий найдорожчою ціною довів свою безкомпромісність і фізичною власною смертю переміг смерть духову. Куліш, вимовивши кредит ввічі смерті, покірно поніс свій хрест на Голгофу.

Осьмачка приховав свою незміренну силу під маскою слабости. Але за цими чотирма стоять сотні інших письменників і тисячі інших інтелектуалістів.

20 грудня 1954 року Об'єднання українських письменників «Слово» послало з Нью-Йорку таку телеграму: «Москва, СРСР. Другому всесоюзному з'їздові письменників. Українські письменники — політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР. 1930 року друкувалося 259 українських радянських письменників. Після 1938 року з них друкується тільки 36. Просимо вияснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники».

Оскільки відповідь не прийшла, «Слово» опублікувало в пресі таку довідку: «Цифра щезлих в СРСР українських письменників розшифровується так: розстріляні письменники — 17, покінчили самогубством 8, арештовані, заслані в концтабори і усунені з літератури іншими поліційними засобами 175, зникли безвісти 16, померли смертю 7». Цією статистичною довідкою (яка не є повна, бо охоплює лише визначні імена) можна закінчити наш екскурс у загальну проблему можливостей постави духової людини в тій крайній катастрофальній ситуації, коли суспільство фізично зламане логібальною силою, коли не існує навіть морального фактора світової опінії і коли людина здана виключно на власні індивідуальні сили, на власне індивідуальне «костанне рішення».

Ми згадали чотири приклади, як певні типи тих «костаних рішень». Але в кожному типі індивідуальні рішення відрізнялися так само, як відрізняються самі типи. Наприклад, останнє рішення молоденського поета Олекси Влизька належить до типу Хвильового. Але Влизько виконав його зовсім інакше. Він написав: «Серце кинувши в шторми і штилі, ми в обличчя плюєм сатан». Його розстріляли 16 грудня 1934 року разом із кільканадцятьма йому подібних (Косинка, Буревій та інші). Знов Остап Вишня — неперевершений гуморист — пішов шляхом Миколи Куліша, але весь час усміхаючись своїми гуморесками. За ці усмішки його кількаразово і люто збивали в порох, притримали десяток років у північному концтаборі, але він і після концтабору усміхався і з усміхом зустрів смерть. Або тип рішення — «слабість», як остання зброя. Симуляція божевілля Осьмачки — це індивідуальний випадок. Інші з цього типу просто прикладались мертвими, немов та комаха «сонечко», що тимчасово мертві від поту до неї.

Поет і романіст Василь Барка, що живе тепер у Нью-Йорку, описав у романі «Рай» тип «тимчасового покійника», що в крайній ситуації ліг у кам'яний саркофаг церкви-музею. Лежачи в саркофазі, «тимчасовий покійник» думає: «як хочеш когось судити за щось, зроби інакше в тих самих умовах. Але після того твій суд буде вже непотрібний...» Він уявився читати Сковороду; натрапив на образ духового чоловіка. Так і уявив собі, як писав Сковорода: він, той чоловік — вільний, ширяє невтомно в височині і далечині... ходить крізь замкнуті двері; зір його проникає в безмежне, таємне, минуле, майбутнє; він має очі голуба, крила орла, моторність оленя, відвагу лева, вірність горлиці, вдячність бузька, кроткість ягняти, швидкість сокола, витривалість журавля... Сім Божих птиць витають над ним: дух краси, віри, надії, милосердя, порадності, прозріння, чистосердя. Тимчасовий покійник відклав книжку, свічку погасив.

Про цього духового чоловіка була наша мова. Чи витримає він іспит інфернальних ситуацій? Легко сказати оптимістичне «так», ще легше сказати скептичне «ні». Трудніше бачити дійсність-невидимку. Щодо мене — не сумніваюсь в одному: духовий чоловік Сходу не тільки триває в межових ситуаціях, а й народжується заново в обіймах смерті. В літературі, як ми бачили, він зумів висловити кредо юного відродження. Зумів задля того відродження «погубити свою душу» — самотній серед горобиної ночі радянської Евразії, «де смерть з початком спить в одній одежі».

Цей всеці був прочитаний (в англійському перекладі) в Нью-Йорку 13 травня 1957 на вечорі американського відділу Міжнародного ПЕН-Клубу, секція письменників у екзилі. Надрукований в «Українській літературній газеті», Мюнхен, 1957, ч. 6.

ОГЛЯД

Андрій Марушечко

«Імпреза '89» — рефлексії

Творчість — це пожадність і заперечення світу, але ж заперечення того, чого світ відмінно не стос., і в ім'ї, інколи, того, чим світ є.

Альберт Камю

Величаве свято. Перша міжнародна виставка в Івано-Франківську «Імпреза '89». Свято мистецтва, мистецтва освяченого потребою бути у світі, світі без України, України без світового мистецтва. Велике свято боязності й відваги, нонконформізму, конвенціональному й онанізму, свято взаємного поглескування по плечах, свято з палкими обіймами членів Товариства взаємного зважування, свято без ляпасів по сілючих обличчях, свято, свято...

Кожна дія публічного характеру несе з собою загрозу неповного і тим самим несправжнього переказу. Отже, збирні заходи ніколи не зможуть надійно та репрезентабельно поінформувати про картину, що нас тут займає. Тим більш це стосується мистецтва, ділянки, яку важко окреслити, неможливо однозначно визначити. Мистецтво займає сьогодні неясжаний простір, завелика кількість форм твореніх різними медіумами, а тим самим завелике размахтя мистецької діяльності спричинює те, що наше сприймання й оцінка приречено вдаватися до відбору. Цей відбір, однаке, бував різний, більш або менш проникливий, залежно від міри занганжування.

«Імпреза» відбувалася в трьох місяцях, в з-поміж них принаймні одно повинно претендувати на звання чемпіона світу людської глупоти й некомпетентності. Мовиться про виставкове приміщення в обласному музею, про зал, довжина якого десять разів більша від ширини, а ширина вдвое або втроє поступається висоті. Правдоподібно, згідно з задумом проектанта, габарит отого залу має служити не експозиціям а щоденним стрібкам з жердиною. А ще це приміщення було практично

позбавлене денного світла, натомість штучне світло пливло із двох громідзких бурлукуватих лuster, даючи скоріше сутінки ніж дійсну ясність. Та щоб зовсім пригнітити артистів (як і самих відвідувачів), ті пречудесні темно-сині стіни геть обшпалеровано картинами, не залишено навіть смужки вільного простору. Найбільше постраждала через це Марта Барабах — її чотири картини почеплено в чотирьох кутках.

У головному місці «Імпрези», тобто Івано-Франківському музею мистецтва, експозиційні умови які ніяк не були кращі. Музей знаходиться в бувшій польській римо-католицькій катедрі, і хоч об'єкт відновлено, то не надто пристосовано його до виставкових функцій. Це стосується насамперед освітлення, воно, здається, не змінилося від пам'ятного 1939 року. Жовтого кольору стіни також не стали в пригоді виставленім працям.

Найкращі умови були у виставковому залі Івано-Франківського відділу Спілки художників України. Проте місце було занадто камерне (5% усієї виставкової площи!), а тим не під силу Йому було, сказати б обережно, зменшити негативне враження від експозиційних умов «Імпрези».

Козиром «Імпрези» було відкінення під час комісійного відбору конвенції соціалістичного реалізму. Отже, я не зустрів мистецтва обтяженою тематикою боротьби за історичну справедливість; не було ні трактористів, ні колгоспників, ні робітників, що будують електростанції, не було геройських подвигів Червоної Армії в період вітчизняної війни; не стало ослюючачів колективізації й патетичних портретів її виконавців; щезли горді постаті «героїв праці», як і освячена як до зогидження «клениніана». Незвичайний це факт. Його значення ми повинні собі усвідомити щонайповажніше, зближається-бо смерть мистецтва, що ніколи мистецтвом не було, а натомість було звичайнісінським знаряддям політичної пропаганди. Надходить мент, коли спідлений творець стане перед вибором: бути артистом або «коартистичним» агітатором. Час несе мистецтву тієї частини Європи втраченню автономію вільної креації, а тим, твердолобим, хто обстоюватиме перечервонілий рай, прийдешнє готове добрячого прочухання. І добре. Дивно було б, зрештою, надалі судорожно триматися псевдомистецьких

принципів у час, коли політично-господарчо-супільна принципальність системи з цілкою догматичною основою її щоразу швидше занепадає. А тут «імпреза» пішла за духом часу. Соцреалізму не було, не було фізично, та його тавро, в більшій чи меншій мірі, залишилося. Програмною домінантою соцреалізму мала бути його об'єктивна комунікативність (що й справді здійснено!). Цьому служили різні засоби, між іншим, реалістична форма, що вживає ясну й конкретну поетику. Ця поетика, змажена промовистими символами з одноплощинною можливістю інтерпретації, творила алегорію — ключ до сенсу «твору» (усі здорові знаємо якого). Така ситуація, очевидно, породжувала поставу, коли митців хоч-не-хоч доводилося весь час відбирати доступні йому засоби вираження. Він не міг користуватися символом позбавленим супільногозвучання, тобто таким, що не був загально (об'єктивно) зрозумілим. Отже, залишалося коло визначене поточністю свідомістю, але й тут уторгав відбір і цензуровав: те узгоджується з ідеологією, а то її заперечує. І так виникла обмежена, здетермінована потребою повної комунікативності, смуга можливої артистичної діяльності, до того ж згідної ще з конкретною ідеологією (у даному випадку комуністичною). У ефекті, соцреалістичний митець втратив свою індивідуальність, його мистецтво не підтримувало автономії людської природи, стало пролагандою. Оскільки, отже, не було на «імпрезі» творів як формально, так і семантично притаманних соцреалізму, остильки творча методологія у не одній праці мала його прикмети. Це проявилось хоча б в постійній потребі творити мистецтво занганковане супільно й тим самим супільно корисне. Звісно, ідеологію замінено: на місце комуністично-революційної догматики прийшла злива національної й релігійної тематики. І хоч по суті нічого не маю проти національних рухів на Україні (хорони мене Боже) й самої християнської релігії (хорони мене Боже), то журить мене факт, що мистецтво знов виконує агітаційну роль й тим самим простує визначенням від соцреалізму шляхом. Щоб підтвердити поставлені вище докори, наведу такий приклад: картина намальована до певної міри манерою нонконформістів (напр. Сазонова) — жінка (може бути дівчина), на ній український народний одяг, прямує просто-

рими степовими полями, вітер (приймаю, що це вітер), спричинює динамічний рисунок її синьо-жовтих стрічок на тлі блакитного неба. Отже, маємо стеги як символ української землі або всієї української території, маємо дівчину, яка персоніфікує українське суспільство і, врешті, синьо-жовті стрічки, тобто символ української державності. Годі за більшу виразність. Вона дає автоматичне схвалення й неминучі тоді оплески. Але що, однак, сталося б, коли б ми оті синьо-жовті стрічки замінили революційною шапкою з червоною зіркою спереду? Зміна ж невелика, та зовсім змінює вимову праці. Чи давнє коло поклонників прийме таку зміну, чи, може, відкине, мовляв, воно погане, хибне, з промахом та й зовсім без сенсу. Значить, неваже якість мистецтва треба оцінювати на базі політичних чи національних інтересів або на базі закономірностей даного історичного контексту, чи, може, вирішальними будуть тут сутно художні якості, коли як зміст, так і форма визначають сутність твору? І хоч тематика поламаних хрестів, зруйнованих церков чи бундючних козаків справді не заборонена, подумаймо, які пізнавальні аспекти вносять такого типу праці? Бо коли автор вживає символіку взяту з поточного розуміння, тобто таку, з якою ми всі знайомі, то чи не позбавляє нас можливості відкривати й тим самим розуміти індивідуально? А саме мова пластики містить у собі величезний потенціал мовлення про речі, що їх важко віддати в який-небудь інший спосіб (цьому підтвердження — ранні Ільєнкові фільми).

Зроблені вище закиди торкаються, незаречено, лишень певного типу виставлених на «імпрезі» праць. Однак це не був єдиний гандж. Характерною рисою був класичний підхід до окремих медіумів.

Про малярство

Тут художники облюбували собі багатство. Це проявлялося в замілуванні покривати малярську площину структурою дрібних формальних мазків, що часто мають значення лише додаткової орнаментики. Цим способом «вбогії» місця картини заповнювано безліччю художніх маневрів — створювано ефекти й ефектики. Така особлива естетична забава якоже часто посіла значення камуфляжу, приховуючого слабинки самої концепції. У інших випадках оте «безпритульне» багатство ставало перешкодою

Марта Барабах, 1989, Без заголовка (праця не презентована на «Імпрезі»)

цілісно сприймати картину — накопичені деталі вміли здобути ранг виставкового пріоритету, який суть картини відсуває другий план, послаблюючи його потенціальну дію. Безперечно, технічна вправність — це важливий козир, але треба її використовувати в міру потреби, не забувати, що це тільки художній засіб, а не суть художності. Додаткова болячка — часте «перебалакання» картини. На однім полотні можна було знайти цілий комплекс знаків, символів, метафор, аллегорій, а це все уподібнювало картину до літературного оповідання. Увісліді конкретність такого образу скоріш відччувалася, ніж сприймалася. Брак думання про картину як про ціле проявився в багатьох художників під час підбору самих форматів. Чимало праць просилося за більший габарит, тобто за повніше експонування. Не один раз картина, з огляду на свою «кінніаторність» та не надзвичайні виставкові умови, не могла боронити свого переказу. Однак у не дуже ревеляційному загалові знайшлися індивідуальності, що якістю своєї творчості відбігали від решти. У мене на думці київський художник Олександр Бабак і львів'янка Марта Барабах. Остання виставила чотири великих картини-портрети іменитих партійців. Проте це були незвичайні портрети. Картини, мальовані воїстину соцреалістичною манерою, були виконані у двох або трьох варіантах які піддано різним заходам. І так, одна картина складалася з двох майже ідентичних портретів потягтих у смужки, які переплетено на зразок кошика. У ефекті постав портрет одної людини з двома обличчями (переплетення спричиняли неминуче усякі деформації й нереальність). У інших картинах авторка на один візерунок наклеповала трохи пересунені фрагменти другого або сполучувала кілька згорнених портретів тієї ж людини, завжди втрачаючи міметизм особи з портрету. Творчість Марти Барабах можна зарахувати б до т.зв. «радянського мистецтва розрахунку». Проте, мені здається, що це було б завелике спрошення. Вимова її праць не кінчалася тільки контекстом, у якому виникли — картини пані Барабах заторкають обшир загальнолюдської комунікації та пов’язану з нею розбіжність між дійсним й відчутним образом світу.

Олександр Бабак представив картину, яку «комісійні селекціонери» прийняли лише з огляду на її розміри. Проте вона

була оригінальною не тільки форматом. Бабак намалював абстрактний образ (унікум на «Імпрезі») названий «Пам’ять». І хоча б через це не намагатимуся вербалізувати його візуальний бік. Картина міцно відрізнялася від решти. Її мальурська структура була вільна від бароккової оболонки — намальовано її просто, безпосередньо, можуть деякі сказати — примітивно. Та тільки в цьому й полягала її сила: звеличення простоти, щадності на радісних окові ефектах, сила уникаюча легкої адерації й поворового вдоволення. Цей образ не мав аналогій, через це був самітній. Проте боронився прекрасно, боронився насправді чудово. Боронився й виграв.

Про графіку

Графіка рясніла закордонними гістами, були поляки, англійці, японці, росіяни, були десь з півдня й звідкись ще. Силою обставин я зосереджуся на українцях. Українська графіка недугує з причин подібних до тих, що від них недугує й українське мальство. Більше в ній літератури й аналітично-образного оповідання, як суперечко пластичної дії. Знов тиск знаків, символів, метафор. На форматі 15x15 стоять пограничний стовп, з одного боку поле, з другого — підстрижена трава, мають прив’язані до стовпа стрічки (графіка чорно-біла), над стовпом птаха, бути може, що голуб, за стовпом сходить, може бути — заходить сонце. Деїнде інша оповідка, за нею малесенька графіка з не меншим згущенням. Поміж ними графіки Валентина Мальченка, названі «Щоденник моєї родини». Аскетичні формою, щадні, скромні, на сірій площині досить схематично вирисовані сцени: людина оре поле, поруч крокують постаті, у другому місці — люди, щось роблять. А все виведене гарним тонким штрихом, недбайливим до деталей і міметичної правди. Це дивовижна графіка, вона більш віддає час визначений ритмікою людської поведінки, ніж історичність окремих подій, звичайність і простоту підносить над помпезністю і ідеалізацією.

9Про скульптуру

Скульптура на «Імпрезі» була представлена досить нечисленно. Усіх різьбарів можна було порахувати на пальцях наших рук. Найбільше було класиків, хоч пишучи це, не маю на думці аристичних постав, які черпають мотиви з конкретних взорів мину-

лого, а саму свідомість можливої скульптурної дії. Більшість праць обмежила свій різьбарський медіум до дуже традиційних матеріалів, переважали метал і камінь. Оскільки, однак, у деяких працях матеріал був, безперечно, оправданий (напр. камені, що кубізували козацькі голови), остільки в інших служив передусім засобом для отримання естетичної шляхетності твору. Наприклад, праця, що представляє динамічні гілляки з причепленою до них квадратною таблицею, на таблиці ж видніють прикріплені в рівних проміжках морські черепашки, вся вона виконана з кольорових металів. Варто підмітити, що як гілляки, так і черепашки були безпосереднім перенесенням реальних предметів, і хоч скульптура справді цікава, мене дивує такий спосіб мислення: предмет набуває художньої вартості тоді лише, коли виражається «скульптурним матеріалом». Чи вся композиція втратила б свою художню вартість, коли б залишили отим черепашкам й гіллякам їх природну матерію? Певна річ, що ні, як на мене, якраз навпаки — набула б нової якості, контраст деревини, металу й каменю збільшив би природний динамізм. Описане мислення стосується ще кількох інших праць. Інші скульптури часто нагадували скоріш проект або макет, ніж завершенні твори. Однак у такому товаристві з'явилися індивідуальноті, що відбігали від решти праць. Думаю тут про сестер Людмилу й Олену Ковальчук та Ярослава Яремака. Сестри Ковальчук представили дві просторові інсталяції, використавши готові, досить ефемеричної тривалості предмети-медіуми: полотно, різокольоровий папір, дерев'яні планки, драбину й інші речі. Композиції відзначалися великою свободою, свідомим недопрацюванням, недбанням про надмірну й показову естетику. Тільки вони застосували «кажурність» (повітря — це також елемент скульптури), одержуючи істинно жіночу легкість своїх різьб.

Діаметрально іншим артистом є Ярослав Яремак. Його творчість споріднена з виниклими недавно на Заході напрямком «craipy designer», який використовує предмети з конкретним, функціональним призначенням, а всілякими незнаними досі вирішеннями відкриває їх зовсім самостійний художній ефект. Яремак вибрал собі стільці. Вони й надалі посідають властиві їм риси придатності, можна на них сідати з упев-

неністю, що всі чотири ніжки втримають вагу, можна теж вигідно спрости — і тоді натрапимо на головний пункт мистецьких перетворень. Спинки в Яремакових стільцях мають форму людського силуету з додатковою інкрустацією металевими пластинками. Наприклад, один із стільців, розмальований у яскравий червоний колір, має спинку-людину, яка безвільно опустила одну руку, другу ж скерувала на голову, показуючи вказівником металеву пластинку вміщеною на трохи вище від лоба. Ця скульптура називається «Горбачов». Варто додати, що ті «костільчені» постаті виконано з надзвичайним педантизмом як щодо техніки, так і естетики.

Щоб доповнити скажу, що оцінені мною позитивно мистці не здобули на «Імпрезі» ніякої нагороди ні диплому. Виник дисонанс між оцінкою комісії й моїм суб'єктивним сприйманням. Свої рациї, однак, підтримую, застерігаючи, що в цьому котрому ескізі я не взяв до уваги багатьох осіб, що цього заслуговують. Зрештою, коли б я так і вчинив, той тоді не були б то люди наглянені бистрим оком вельмишанового жюрі. Я обмінув ціле гроно мистців старшого покоління, які належать до т.зв. «авангарду» міжвоєнного періоду, бо зробив ставку на молодих творців, тобто тих, хто рішатиме про майбутній кшталт українського мистецтва.

Микола Кінь

З дискусій про креси

«Між Польщею історичною і етнічною» — такий заголовок шостого тому серії «Польська політична думка XIX і XX століття», видованої Комітетом історичних наук Польської академії наук. У книжці вісім статей, що були зачитані на науковому семінарі «Креси в польській політичній думці». Його зorganізував Історичний інститут Вроцлавського університету в 1982 році.

Проблема кресів, тобто окраїнних земель бувшої Речі Посполитої привертала й надалі привертає увагу не тільки дослідників, але й широких кругів польського суспільства. Довгий час мовчанки щодо «кресово-го питання», сентименти та поточні уявлennia, особливо у відношенні до східних земель «східних кресів» II Речі Посполитої, створили довкола того питання своєрідну

атмосферу. Його вирішення на Ялтанській та Потсдамській мирових конференціях 1945 року породило відчутнє й тепер почуття кризи, несправедливого диктату й насильства, заподіяного польському народові. Пробудження суспільної та політичної думки в кінці 70-их і 80-их років знайшло пряме відззеркалення в постановленні тем, що досі промовчувалися, або були забороненими. Перебудова в Радянському Союзі та в Польщі дозволила офіційно розглядати цю проблематику, і зокрема, висвітлювати події з історії польсько-радянських взаємовідносин. Усе це дозволяє мати надію, що об'єктивне висвітлення даної проблематики сприятиме поборюванню існуючих стереотипів, посприяє належному поставленню справи польсько-українських відносин як у минулому, так і сьогодні та в майбутньому, бо ж, як зазначив у вступі до обговорюваної книжки Войцех Вжесінський, «різні причини зумовили те, що Східні Креси викликали в поляків більші емоції, що не завжди об'єктивно обґрунттовувалися, коли ж західнє пограниччя примушувало оцінювати спокійно, розважливо, спираючися на рациональні докази».

З-посеред восьми доповідей поміщених у томі «Між Польщею історичною і єтнічною» обговорюватимуться тільки чотири, зважаючи на обмежений характер нашої статті. Ті чотири доповіді прикметні більш синтетичним підходом, вони торкаються польської політичної думки в цілому або якогось значного її напрямку. Помінено такі статті: Я. Кольбушевського — «Легенда кресів у польській літературі XIX і XX століття» (notabene, стаття вельми цікава, варт було б її в «Зустрічах» представити), В. Вжесінського — «Креси чи пограниччя? Проблеми західних і північних земель у польській політичній думці XIX і XX століття», Т. Куляка — «Креси в політичній думці Яна Людвіка Поплавського» (висвітлює ранні погляди той чільної постаті Національної Демократії), Ю. Бардаха — «Про національну свідомість поляків на Литві і Білорусі в XIX і XX столітті».

В. Вжесінський наголосив, що територіальні тематиці відведено багато місця як в польській політичній думці доби розподілів Польщі, так і в II Речі Посполитій, а відтак і під час II світової війни. Висновки творців тієї думки не сходилися. Було це вислідом відмінних концепцій різних

політичних угруповань. Ті концепції спиралися на стосунок до національної та державної традиції, до майбутніх форм устрою самостійної Польщі, проекцію передбачуваних міжнародних відносин на сьогодення, було в них багато від класової обмеженості, по-різому оцінювалися етнічні зміни на кресових територіях.

Роман Вапінський, відомий дослідник польського націоналістичного руху, поставив питання: «Креси: альтернатива чи залежність?», при чому альтернативою мав би бути вибір поміж східними і західними окраїнами. У вступній частині своєї доповіді він зайнявся дефініцією кресів. Указав на те, що перед I світовою війною широка польська громадськість під поняттям креси розуміла землі російської займанщини (т.зв. забрані землі) крім Польського Королівства й Галичини (Galicja Wschodnia). Вапінський розглядає теж співвідношення понять «кресії» і «пограниччя». За Ю. Хлебовчиком він називає два види пограниччя: а) мовно однорідні країни з енклавами, б) країни власне мішані. Р. Вапінський схиляється до погляду про змішаність обох названих понять у польських умовах, а також про майже цілковиту ідентичність окраїнних територій і національного пограниччя. Автор констатує неохоту польських політичних письменників охоплювати поняттям «кресії» всі пограничні землі давньої Речі Посполитої перед відновленням самостійності в 1918 році. Таке трактування створювало б деякі труднощі у формулюванні самостійницьких починів. Виникало це з географічних, національних, історичних та зовнішньополітичних чинників.

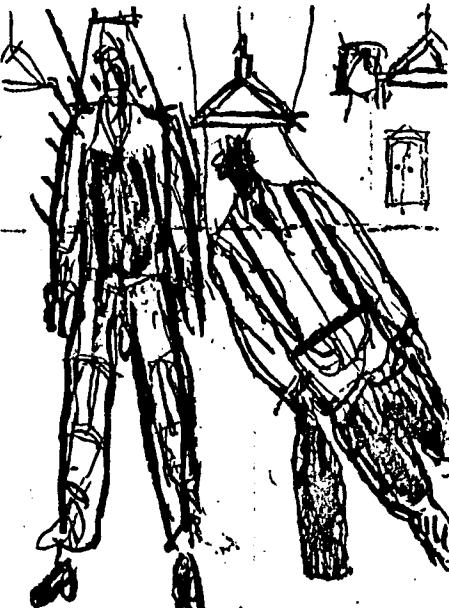
Польські географи відзначали «переходовість» положення Польщі на великий Східноєвропейській рівнині. Вони не додавали значних природних територіальних границь території заселеної поляками, такі кордони були далеко на сході й заході. На сході мали б ними бути річки: Дніпро й Двина, а на заході: Одра та Ніса Лужицька. Таке трактування було дійсним після 1918 року. Р. Вапінський підкреслює, що польські політичні письменники бачили факт утрати польськістю статуту домінуючого елементу на території всеї бувшої Речі Посполитої. Причиною того стану було: зниження притягальності польськості, національнотворчі процеси серед автохтонного населення, наслідки

політики германізації та русифікації. Вислідом було звуження польської етнічної території й почуття невизначеності кордонів Польщі. Тут мала корені концепція польських інтегральних націоналістів об'єднати всі польські землі та здобути самостійність, визначаючи мінімум непольських народів у майбутній польській державі так, щоб можна було їх сплонізувати. Ділчі, що прагнули якимсь чином погодити амагання поляків з аспіраціями інших народів здебільшого не робили спроб визначування кордонів майбутньої Польщі. Автор обговорюваної дововіді стверджує, що на відродженну Польшу 1918–21 років великий вплив мали не максималістичні концепції Національної Демократії щодо західних земель, а скоріш довгий час роз'єднання польської території — трьох земланщин. Правлячі круги та значна частина середовища, що творила громадську думку, мало зважали на долю західних окраїн, а навіть східних. Результатом розподілу Польщі були стихійні зрыви в окремих крайнях, що часто не враховували інтересів цілої держави чи інших частин краю. Окремий підхід був до Львова та всієї східної Галичини. Випливало це з кількох причин: Львів виконував роль одного з головних осередків польського наукового, культурного й політичного життя; уся Галичина мала єдиний автономний статус; проживання на її території двох головних народів.

У відношенні до території бувшого Великого Литовського князівства поступувано відновлення унії, хоча значна частина польської громадськості була склонна думати передусім про землі з переважаючим польським населенням.

Р. Валінський не погоджується з тезисом про вирішальне значення історії в боротьбі за Східні Креси, стверджуючи, що рішало тут визнання даної території актуально польською. Тим-то, мабуть, ні в кого не було сумніву, що в межах відновленої Польщі повинні знаходитися Вільно й Львів. А це не з історичних міркувань, а від аналізу демографічної ситуації на даній території.

У формуванні кордонів Польщі рівністю площиною з названими справами була політична реальність, що тоді творилася. Це, у першу чергу, на сході, під царської Росії, а на заході — відносна сила Німеччини як і становище алівантських дер-

із Третією після війни

Маруш Вощинський

жав, зокрема у відношенні до Чехословаччини. Р. Валінський констатує: «У цілому в ході змагань за кордони не існувало ні раз альтернативи вибору напрямку наступальних дій: схід чи захід. Здається, подібно до цього формувалися поточні уявлення про можливість боротьби за окремі кресові землі».

Виникнення польської держави вчинило реальним «розмазаний» до цих пір образ держави, визначило якісні її кордони. І у таких кордонах поляки бачили свою державу, хоч не в одному випадку достерігали гострі конфлікти між Польщею і більшістю її сусідів. До початку 30-х років політично активні поляки не брали до уваги можливості спалаху якогось конфлікту й перегляду кордонів. До половини 30-х років такий дух мала також польська закордонна політика незалежно від того, хто неоуправляв. Тут Р. Валінський заявлює: «Накінець, здається, що разом із змаганнями до політично-територіальної стабілізації конкретизувався понятійний обсяг кресів (...). Тепер, у 1923 році, крім порівняно нечисленних середовищ, кресами називалося здебільшого польське прикордоння з Німеччиною, Радянським Союзом і по-часті з Чехословаччиною».

Закріпленню в свідомості поляків територіального образу II Речі Посполитої това-

ришував, на думку Р. Вапінського, ріст зацікавлення західними окраїнами, що ви-пливало з економічних обумовлень, корисної національної структури західних земель — поляки проживали там часто компактною масою, становили більшість населення окремих територій. На авторовий погляд, значну роль відігравав у тому діякий брак задоволення від встановлення західного кордону, бо ж часто рішали про це не збройні пориви, — як було на сході — а міжнародний арбітраж і плебісцит. На сході завдання зводжено (за висловом Мечислава Недзялковського, члена Польської соціалістичної партії) до: «(а) оборона не лише власної самостійності, але й самостійності інших народів, які стали незалежними внаслідок війни й революції, а перед цим входили до складу царської імперії, б) співпраця при ладненні і... владненні національного питання в тій його частині, де воно ще жде вирішення».

Р. Вапінський пише також, що ріст зацікавлення західними окраїнами зазнався зокрема після Локарненського договору 1925 року, коли Німеччина дісталася значливі пільги від аліантських держав й гарантії щодо свого західного кордону, а при тім відкритою залишилася клявауля відносно східного кордону. Свій вплив мала тут також екстремістична частина національних демократів, а вже потім була ідея Польщі до Одри й Ниси Лужицької.

Наприкінці міжвоєнного двадцятиріччя значно зменшилося зацікавлення польської громадськості т.зв. «ягайлонською ідеєю», тобто мирним владанням справ з литовцями, білорусами та українцями шляхом федерації й надання цим народам повних національних прав. Зрештою Р. Вапінський стверджує: «У повному розумінні значення слова, альтернатива: окраїни східні або західні могла появитися — на мій погляд — щойно коли стала враховуватися можливість і необхідність зміни територіальних зацікавлень. Більшою або меншою мірою евентуальність компенсування (...). У такій ситуації зрозуміння альтернативи: окраїни східні або західні могли прийти щойно в так крайній ситуації, в якій опинилася Польща після вересня 1939 року. Не починаючи розгляду змін, що сталися в тій ділянці в роках II світової війни, це-бо окрема проблема для дослідників, слід однак зазначити трудність переоцінення, резигнації

зі Східних Кресів навіть тоді, коли передбачувалося значне пересунення кордонів Польщі на захід».

Ежи Томашевський: Східні Креси в польській думці XIX і ХХ століть.

Е. Томашевський стверджує, що як перше покоління польських політиків після поділів Польщі, так і те, що викликало листопадове повстання, віdbudovanu польську державу добавало в кордонах з-перед 1772 року. Демократичний табір висував також соціальні гасла, що могли реалізуватися щойно після повалення царизму. І хоч до литовських, білоруських і українських селян звернення писалися їхньою мовою, то все ж трактувалися вони як мешканці Речі Посполитої. У діяких авторів, м.ін. у Міцкевича, подибуємо спроби розв'язання оцих суперечностей у програмі об'єднання вільних народів, перш за все слов'янських, що споріднені мовою та культурою. Однак була б це форма віднови Речі Посполитої в її давніх кордонах. Найрадикальніша група польських демократів (Ярослав Домбровський, Валеріян Мрочковський, Юзеф Гауке-Босак) відкинули традиційний по-суті поступат віднови Польщі з кордонами з 1772 року: «Щоправда, за цим скривалася надія, що народи-сусіди захочуть приєднатися до федерації з польською демократією, та це супроводилося однозначним засудженням всіляких спроб тиску з метою досягнути таке об'єднання». Польська еміграція не схвалила таких поглядів, тому здебільшого обстоювала відновлення польської держави в історичних межах. Хоч роль еміграції у II половині XIX століття зменшувалася, то з поділів доби між повстаннями та тих, що існували зразу після 1863 року, виростали польські концепції кінця XIX і нашого століття. Бачення відродженої Польщі в її кордонах перед поділами сприяла територіальна традиція шляхетської Речі Посполитої, існування на східних землях польської культурної традиції, проживання великого числа польського населення, а у Східній Галичині ще й перевага поляків у автономному управлінні. Тому-то поява окремішних змагань литовців, білорусів і українців сприймалася часто як інтрига загарбників.

Формування територіальної програми Національної Демократії було пов'язане з візією однонаціональної Польщі, хоч ен-

деція не позбувалася думок про принаймні частину східних земель давньої Речі Посполитої. Постулюти щодо кордонів спиралися на можливість полонізації непольського населення. Отож нова Польща уявлялася разом зі Східною Галичиною, Волинню, частиною західної Білорусі й Литви з Вільнем і Ковном.

Відмінні територіальні концепції були в польській лівіці. Своїм основним завданням визнала ліквідацію капіталістичної системи. Після цього майже автоматично мало прийти розв'язання всяких конфліктів і суперечностей. До таких поглядів не примикали концепції Польської соціалістичної партії — Революційної фракції, якої провідним діячем був Юзеф Пілсудський. Її чільні представники найпершим ворогом вважали не лише царизм, але й Росію саму по скиненні самодержавства. Звідси майбутня Польща мала бути в історичних кордонах, причім визнавано рівність усіх народів та їхнє право рішати про власну долю, разом з цим ішли сподівання, що народи, які в минулому входили в склад польської держави в моменті, коли дістануть можливість вільно рішати про свою майбутність, виберуть федераційну злуку з польським народом. Тут Томашевський констатує еволюцію деяких діячів у напрямку відмови деяким народам у праві на вирішування про власну долю, що проходило в роки зараз перед I світовою війною. Проте в цілому «можна мати враження, що політики зв'язані з соціалістичним рухом були дуже переконані в прихильному до польськості стосунку робітничої маси Білорусії, Литви і України». Ситуація повністю змінилася в 1918–21 роках. Виникнення польської держави з кордонами, що були близькі до вимог Національної Демократії, показало, що майже всі польські угруповання, крім Комуністичної партії робітничої Польщі, обстоювали непорушність кордонів, закріплених мирними договорами.

У польському політичному письменстві формульовано тезис про вирішальне значення кресів для існування польської держави. Національна Демократія обстоювала в самостійній державі погляд, що правити нею можуть тільки громадяни-поляки. Логічною послідовністю націоналістично-го становища було змагання до полонізації Східних Кресів. Ватажки цього напрямку стверджували, що у східніх воєвідствах

існує релігійна або мовна свідомість, та немає національної свідомості. Отже, політика уряду повинна прямувати до полонізації литовського, білоруського та українського населення. Супроти того Є. Томашевський пише: «Така політична лінія наперед перекреслювала можливість якого-небудь порозуміння з білорусами, літвівцями чи українцями. Означала початок війни проти всіх непольських політичних рухів, що розвивалися в межах Речі Посполитої. Перемога концепції національних демократів ставила перед громадянами з відмінним походженням альтернативу відректись від власної традиції й культури або статус неповноправних мешканців держави, попри конституційне забезпечення рівності всіх громадян, у тому й пошанування прав національних меншин».

У соціалістичному русі та деяких течіях політичної думки пілсудчиковського табору, що примикали до соціалістичної традиції, виділялися дві основні тенденції в баченні проблеми Східних Кресів. Перша — це федераційні концепції в зміненому варіанті, друга — програма автономних і самоуправних змін адміністративної структури східних воєвідств. У період формування польської держави Пілсудський шукав можливість федераційного розв'язання, перш за все в стосунках з Литвою, хоч такі намагання зустріли опір у Сеймі. В українській квестії федераційні плани Пілсудського наштовхнулись на кілька перепон. Наріжним каменем польської політики було ствердження, що земля на захід від Збруча є частина Польщі. Це проявилось між іншими, в умові Польщі з Українською Народною Республікою від 22.04.1920 року, силою якої Східна Галичина й Волинь залишилися при Польщі. Отож, федераційні плани стосувалися тих українських земель, що не ввійшли до складу польської держави. Ризький договір від 18.03.1921 року унеможливив здійснення і цих концепцій.

Є. Томашевський підкреслює, що «практична діяльність державної адміністрації на Східних Кресах — без огляду на те, хто

Passe-partout Kontrol

1. Po wyciągnięciu z pojemnika

Prezji schudają się do 1'

Prezji schudają się w głąb

2. Włożo w Kontroler

do zaprojektowanych gniazd
niewne

Маріуш Вощинський

очоюював її — відпочатку наблизилася до програми національних демократів».

Автор звертає увагу, що на початку 20-их років у польській політичній думці видно вже було закинення ідеї східних кордонів з-перед поділів.

Травневий переворот 1926 року тільки в дечому змінив політику уряду щодо слов'янських меншостей. Період своєрідної «клібералізації» з другої половини 20-их років замінено на початку 30-их років змаганням здійснювати політику Національної Демократії. Символом стала тут пасифікація українських сіл у 1930 році та махінації при переписі населення з 1931 року. У другій половині 30-их років це поєднано з продуманою еміграційною політикою, що полегшувала постійну еміграцію українців з їх рідної землі, а ще й нищенням православних церков у 1938 році.

Є. Томашевський добачає наростання розходжень у поглядах лівиці, польських соціалістів на питання слов'янських меншостей у польській державі. Вони наголосували на праві меншостей на автономію, прагнули до належних взаємин з ними. Разом з цим критикувалися теорія й практика правиці відносно Східних Кресів, хоч не ставилися під сумнів тодішні кордони. Вигливало це з критичної оцінки тактики комуністичної партії й внутрішньої та закордонної політики СРСР. Натомість незаперечування гасла відриву білоруських і українських земель від Польщі (не пропонували цього соціалісти) виносило на загальний розгляд питання їх подальшої долі. Їхня злуха з радянськими республіками збільшувала б загрозу для самостійності Польщі — отож відкинено її. Приєднання до СРСР піддавало б Східні Креси ще й сталінській політиці, що її соціалісти засуджували. З другого боку, проголошення квазісамостійних держав створювало б можливість впливів III Райху. Тим-то соціалісти підтримували актуальний стан польських кордонів.

Кінчаючи, Є. Томашевський пише: «Східний кордон польської держави й звязане з нею питання Східних Кресів залишилися таким способом чи не найскладнішим завданням, що доводилося його розв'язати творцям польської політичної думки (...). Вихід з замкнутого кругу вимагав докорінно нового підходу до історичної традиції, дійсного визнання

польським суспільством — зокрема й поляками кресов'яками — національних прав білорусів, литовців, українців, готовності відступити з багатьох позицій, що освячувалися століттями історії. Була це не лише внутрішня проблема, а й міжнародна. Необхідно-бо було водночас вирішити основні питання місця Польщі в Європі, її стосунок до сусідів та гарантії її самостійності»

Володимир Сулея: Східні Креси в політичній думці польської ірреденти в добу після повстань (1864-1914).

В. Сулея спершу визначає понятійний обсяг слова «ірредента»: «Під ірредентою в її польському вимірі розумітиму змагання до віднови самостійного державного буття шляхом чи то незалежних збройних починів (напр., у момент внутрішньої кризи організму держав-загарбників), чи то вступу в момент наявності сприятливій польській справі міжнародної ситуації (вивбух загальної війни або місцевого збройного конфлікту між загарбниками)».

Польська ірредента визнала Росію головним ворогом самостійності Польщі. Після краху січневого повстання вона стала діяти в підпіллі, крім елігонів в еміграції. На думку еміграції відроджена Польща мала охоплювати землі з 1772 року. Супроти дебачання національних рухів народів, населяючих Східні Креси, що став зароджуватися, еміграція висунула федеративні гасла. Переважаюча її частина усвідомлювала майбутню федерацію як продовження Ягайлонської унії, при чому мовчкі передбачувалася самохітна згода непольських народів здійснювати її, а поляки будуть у цій справі рушійною і провідною силою. Після повалення царизму, тобто державного ладу на території Польщі, Литви Й Русі, народами названих країн, мала створитися між ними федерація, бо, зрештою, така була мета боротьби з царизмом. Визначення кордонів тій федерації мало спертвісся на «квільну волю людей». В. Сулея пише з цього приводу: «Основною слабинкою тих просторікувань, що йшли від ідеалізму й благородства, був брак відповіді на найперше питання: чи достатньо буде кинути клич боротьби з царом ради віднови самостійного буття у федеративній Речі Посполитій, аби добитися співпраці літовської чи руської (української) людності?».

Відповісти намагався Ярослав Домбровський. Він пропонував надати руському народові «право вирішати про самого себе», тобто згоду поляків на державницькі змагання русинів. Висновки Домбровського більшість єміграції відкинула, визнаючи їх «національним самовідреченням».

Ірредентистичний настрій трохи занепав після перемоги Пруссії над Францією в 1871 році. Відновився він наприкінці 80-их років, коли-то визріло гасло «діяльної оборони» Й Национальної скарбниці, що його висунув Зигмунт Мілковський (Теодор Томаш Еж). Поширюванням цієї ідеї зайнялася Польська ліга. За її постулатами Польща мала відродитися в кордонах з 1772 року на федеративних принципах, не забувалися при цьому землі, що в минулому належали Польщі.

В. Сулея докладно розглядає справу принадлежності Национальної Демократії (пізніша назва Польської ліги — прим. М.) до табору польської ірреденти. Якщо в початковий період свого існування (до 1904 року) ендесія не сторонилася повстанських клічів, то згодом стала заперечувати ірредентистичні змагання, висуваючи ідею доходження до самостійності етапами. Таким чином, хоч невеликою порівняно мірою, та все ж змінювалося ставлення до народів на Східних Кресах. Спершу, виходячи з засновку, що аспірація літовського, білоруського та українського народів ні в чому не суперечимує польським інтересам на східних землях, ці народи трактувалися в категоріях потенційних союзників у боротьбі проти царизму. Такий погляд еволюціонував, прямуючи до загального заперечення змагань названих народів до незалежного державного буття, а частини їх у майбутній Польщі мали зазнати полонізації, оскільки ввійдуть до її складу. Ірредентистичних клічів аж до 1918 року дотримувався соціалістичний рух, а точніше його течія ПСП-Революційна фракція. Її діячі значною мірою перейняли повстанські традиції й шляхом боротьби за самостійність намагалися запровадити в майбутній Польщі соціалістичний устрій. Вихідним моментом для формування становища щодо справи кресів став погляд про повну рівноправність «народів, що входять у склад Речі Посполитої на принципах федерації». Соціалісти надавали цій ідеї великого значення з метою залучити до боротьби за волю жидівський пролетаріат

зі сходу, бо пролетаріат російський був досить слабкий. Перешкоду становив у цьому ділі царат. Знищити його міг пролетаріат, перш за все польський та сепаратистичні змагання народів західної частини Російської імперії. Проте не радо визначалися кордони. Народи, які таким способом добилися б волі, мали створити федерацію, що забезпечувала б стабілізацію самостійного буття поляків, літовців, латишів, білорусів та українців.

В. Сулея, аналізуючи погляди Ю. Пілсудського на справу кресів, указує на його політичний прагматизм. У цій справі основне значення має меморіал, що його представив він у Токіо в 1904 році. Майбутній Начальник Польської Держави підкреслив у ньому, що мету польських соціалістів становить «розвал російської держави за головними її компонентами й самовизначення прилучених насильно до складу імперії країн». При чім поділив він народи імперії на «історичні» й «кнеісторичні», зараховуючи українців до останніх.

Погляди польської ірреденти після 1908 року не зазнали істотних, передусім якісних перетворень. Надалі дійсною була ідея унії та федерації. Фронт творений ірредентою з часом дістав дедалі міцніше підтримання з Відня. У Галичині опинилися найсерйозніші діячі ПСП-Революційної фракції, що виникла в листопаді 1906 року. Тому висунуто концепцію тричленної Габсбурзької монархії з кордонами на Дніпрі, Двині й Березині (Владислав Студніцький). Наслідком були пошуки *modus vivendi* з українським рухом. «Панував погляд, що підсилювання українського сепаратизму, відкриття йому шляху на Київ не лише забезпечить Галичину від російських намагань учинити її майбутньою свою зайнанчиною, але й скріпити сили польської ірреденти. Наголошувано, — були тут добре обґрунтовані аргументи, — на тому, що польсько-українське порозуміння створило б можливість перетворення Галичини в П'емонт двох народів проти їхнього спільногого ворога».

У підсумках В. Сулея стверджує, що найтривалішим доробком політичної думки польської ірреденти були федеративні плани, що почали здійснюватися в момент, коли «польська держава намагалася здобути найкорисніший, з точки зору її інтересів, територіальний кшталт на сході».

Зигмунт Неммерлінг, Олександр Лучак: *Місце кресів і слов'янських національних меншин у концепціях народного руху.*

Автори стверджують, що в обговорюваній період народний рух не створив ніякої праці, яка давала б синтез і цілісний огляд стосунку цього руху до кресів. Тому-то автори намагалися показати проблему сягаючи до таких квестій: шлях до самостійності, проблема держави й народу, економічні питання, проблеми світогляду (релігії), місце одиниці в суспільстві.

Народний рух у добу виникнення характерний обмеженістю в питаннях території та політичних інспірацій. У 1903 році Польська людова партія найголовнішою справою визнала змагання до досягнення самостійної Польщі. Мета була досить далека під оглядом як перспектив, так і часу. Звідси справи кордонів майбутньої Польщі знаходилися на другому плані. Винятком був тут Болеслав Вислоух і о. Антоні Шех. Перший пропонував спергтися на етнографічний критерій — кордони мали б проягати по лінії Сяну та Бугу..

Подібний етнографічний поступлят висував о. Шех. Він бачив Польщу від Карпат по Балтійське море, утворену з об'єднаних трьох земельниць. Отець Шех пропонував федерацію Польщі, Литви та Русі, визнаючи це історичною необхідністю на шляху до федерації «народів Європи». У основу федерації мала лягти ідея братерства народів, змагання до суспільної справедливості, а не територіальна експансія.

Після утворення польської держави дві течії народного руху, тобто Польська партія — Визволення та Польська людова партія Пляст, докладали зусиль, щоб скріплювати польську державу на Східних Кресах, причому по-різному розуміли цю проблему: ПЛП-Пляст — закріплення польського стану посідання шляхом військових та цивільних поселень, удосконаловання відцентрових рухів білоруського та українського населення, урешті полонізація кресів. Голова партії Вінценті Вітос все-таки не відкидав федеративних задумів Пілсудського.

ПЛП-Визволення також обстоювала тривалість державних кордонів хоча ще в 1925 році відчутні були ідеї добровільного союзу самостійних держав української та білоруської з Польщею. Поза цими далекосхідними планами існували також актуальні інтереси в політиці супроти меншо-

Фрагмент з моделем часу.

Маріуш Ващинський

стей, що зводилися до територіальної автономії (забезпечувалася конституцією), місцевої самоуправи, усіх прав для національного, культурного та господарського розвитку, загального доступу представників меншин до урядів. Інші концепції висував Ян Домбровський, співзасновник й провідник Селянської партії. Він проголосував потребу об'єднання всіх селян без огляду на національність на класовій площині. Відкидає націоналістичні гасла й підтримував ідею співпраці польських, українських, білоруських та літовських селян.

Нові концепції, на відміну від ПЛП-Пляст та ПЛП-Визволення, висунула Народна партія, якої провідним діячем був Станіслав Домбський. Проголосував він потребу об'єднання селян без огляду на національність на класовій площині.

Усім течіям селянського руху чужі були ідеї агресії й завоювань, проте вловіні не позбулися вони старих сентиментів. Деякі намагалися підкреслювати потребу об'єднання Польщі з Литвою чи відбудови «Польщі Ягайлонів». По відношенні до кордонів селянський рух, крім революційної течії проголосував необхідність оборони існуючих границь.

У цілому презентована книжка цікава, приносить багатий матеріал для зrozуміння польської політичної думки минулого. А, що певні течії сьогодні відроджуються, саме в минулому шукаючи джерел для своєї ідеології, тим-то книжка має, безсумнівно, також й актуальне значення.

ПОШТА

Шановний Пане Редакторе!

З увагою і задоволенням прочитав Вашу статтю в другому числі «Зустрічей» — «Парламентарне представництво». Стаття дуже на часі, написана толково і з знанням питання. Було б добре, щоб стаття появилася і в польській пресі. Це дуже важне і потрібне.

Але я хочу звернути увагу на кілька неточностей, які, на мою думку, трапились у статті. Може вони і не такі важкі, але все ж таки...

1. На п'ятій сторінці пишете про причини «поганих результатів» у виборчій кампанії українських кандидатів, до яких запіччують майже цілковиту відсутність передвиборчої кампанії за українських кандидатів і брак фондів, технічних засобів і штабу людей. Шо ж, правда, але не вся. Бо..., коли ГП УСКТ рішило (чи йому дозволили?) виставити своїх кандидатів? — По часі. Хто винен?

Далі. Що і як багато знають люди про наших кандидатів — українці і поляки?

— Тільки окремі люди і небагато. А популярність не можна здобути за один день, ані за один мітинг. Чим далися пізнati виборцям українські кандидати?

Будьмо щирі, бо це справа для нас в Польщі, і не тільки, дуже важна. В. Мокрій на свою популярність сам запрацюував роками, без штабу людей, фондів — публікаціями в польській пресі, організацією конференцій, імпрез і т.д. А кандидати УСКТ? Віддаючи належне проф. М. Лесізу за його працю для українського мовознавства, то треба сказати, що для кандидата на посла воно за мало. Статті в «НС» про українські імена чи говірки в ПНР — теж трішки замало. До того не всі русини в Польщі читають «НС». Також «коміч» єпископа Сави не дуже пригодилась, бо він сам ані білоруський, ані український єпископ, тільки — православний і патріарший, точніше — промосковський. Скільки разів українські кандидати бували серед українського населення в ПНР з відчitами, на зустрічах?

Продумаймо все це ще раз, бо наступні вибори невдовзі і Вам прийдеться в них брати участі.

2. На восьмій сторінці пишете про... «Незадовільну і половинчасту розв'язку питання правового статусу УКЦ». Це, вибачте, половинчасте ствердження, а не розв'язка. Правовий статус УКЦ в ПНР ясний: УКЦ, як інституція, не існує, а її майно на підставі Устави з 17.05.1989 р. перейшло на власність Єпископства Польщі. І так треба людям, і собі, говорити правду. Тому в Польщі нема греко-кат. парафій, а тільки «душпастирства», а еп. Мартиняк є вікарієм для «Обжондку греко-кат». Так маються правові sprawi. Натомість в ПНР існує, як і на Україні, українська греко-католицька церковна спільнота духовна. Явність діяльності цієї церковної спільноти в ПНР базується на праві кожної людини визнавати любу релігію, незалежно чи вона має правний статус, чи ні. (В цій справі є спеціальне рішення Верховного Суду ПНР). Думаю, що так і треба людям говорити.

3. На дванадцятій сторінці пишете: «у випадку мнимої участі дивізії «Галичина» в подавленні Варшавського повстання 1944 р.». Тут слово «мнимої» не пасує, бо воно не завжди означає те саме, особливо коли читач не зовсім добре знає російську мову. Треба, згідно з правдою, говорити однозначно: «Галичина» не брала жодної участі в подавленні Варшавського повстання. У тому часі навіть близько Варшави не була. Натомість в подавленні Варшавського повстання 1944 р. брали участь дивізії російських формаций — СС дивізія РОНА, пол. Мечислава Камінського і РОА ген. А. Власова. Цю справу належить вияснювати всім постійно.

4. Дещо нижче пишете про терористичні форми боротьби. Були такі, правда. Але тоді всі такі методи стосували, полки теж. Що важче підкреслити, то те, що терористичні форми боротьби вже в ранні двадцяті роки започаткували і вела КПЗУ (КПСГ) за вказівками з Москви. Не берімо на себе гріхів не своїх.

Також пацифікації і руйнування (забирання) церков почалося вже в 1919 р. і тривало через всі двадцяті роки, а не тільки в тридцятих роках. А взагалі не забуваймо, що МИ, як і білоруси, передовсім боронилися, напевно не завжди мудро і вміло.

5. На тій же сторінці пишете, що «...комуністичні партії України і Польщі прийняли існування польсько-українського кордону згідно з поділом довоєнних територій дій КПП і КПЗУ».

Тут є кілька неточностей: а) Лінію «Керзона» прийняла Москва, і то досить пізно, як таку, яка була до прийняття через аліянтів, зокрема Англію. Також цим хотів Сталін трохи задоволити поляків. Не забуваймо, що ще на переломі 1943/44 років, тодішній мін. закордонних справ УССР О. Корнійчук публічно висунув домагання приєдання до України (СССР) історичних українських земель — Підляшша, Холмщини і Засіяння. А Корнійчук був другом Сталіна і сам чогось такого напевно не відважився б голосити. Компартії України і Польщі мали найменше в справі кордону щось «приймати». Зрештою, їх ніхто не питався. б) В довоєнний час не було чіткого поділу території між КПП і КПЗУ, бо КПЗУ була складовою частиною КПП. Але КПЗУ діяла на всій етнографічній українській території в Польщі — на Підляшши, Холмщині, Засіянні... Очевидно, якщо мала там своїх симпатиків.

6. Пишете: «...депортаційну акцію «Віслася» проведено згідно з принципом збірної відповідальності за дії УПА». Отже ні! Акцію проведено, як самі далі пишете виключно для «кліквідації проблеми української національної меншості». Тому м.ін., досі не реабілітовано депортованих і не дано прав повороту. Ця справа сягає двадцятих років. (Загляньте до праць Вітоса і розмов Сікорського зі Сталіном).

Ви маєте слухність, треба використати існуючі можливості, а вони не малі. І треба наголосувати про співпрацю польсько-українську в минувшині і на будуче. І публікуватись у польській пресі.

Ну і на кінець. Хіба нема потреби вживати таких слів, як «кіннімі» чи «постулати». Це так не наші слова і так по чужому звучать.

Пробачте, що відважився написати до Вас цих кілька слів і забрати Вам час. Дякую за статтю і Вашу працю! Бажаю добра!

С. Семенюк

Зельона Гура 30.10.1989 р.Б.

Редакції «Зустрічей»

Прекрасно розумію мотиви, які схилили редакцію передрукувати в перекладі ук-

райнською мовою статтю Мацея Козловського «Лемківські ліси» з квітневого номера «Тигодника Повшехного», тому що була це чи не перша в Польщі — а не в еміграції — спроба зрозуміти події 40-их років в південно-східній Польщі та на які по суті глибші засновки спиралася депортaciя української людності в 1947 році на відвойовані землі. Мені здається, що мій настрій від статті поділяють всі українські читачі в Польщі — вони самі стали жертвою цієї депортациї або виводяться з депортованих родин. Ті настрої поділяю й особисто, та виникили в мене певні рефлексії щодо публікації, які лиш інколи — як гадаю — появляються в моїх потретированих історією земляків.

По-перше, публікація «Тигодника Повшехного» — це на тлі започаткованої останніми роками в Польщі кампанії розяснювання біліх плям історії явище виняткової рідкісності. Чуємо по радіо й телебаченні, розмовляємо в школах, університетах, багато читаемо про білі плями в польсько-російських або польсько-радянських відносинах, а заразом майже нічого про білі плями в польсько-українських відносинах. Та ще й не про білі плями давнімінучої історії, як свого часу хотілося «Трибуналлю» аби спрямувати — маю надію, що безрезультатно — увагу громадськості не на події найновішої історії, а на татоміст на добу феодального гніту українського мужика польським шляхтичем на Україні. Справедшною білою плямою є таки початки українського національного питання напередодні Народної Польщі й методи розв'язання її тодішнім польським урядом, очолюваним, з одного боку, Едвардом Осубкою-Моравським і, з другого — з тодішніми керівними партіями: Польською робітничою партією і Польською соціалістичною партією. Мацей Козловський доклав немало зусилля й доброї волі щоб зрозуміти й пояснити цей період й аспект найновішої історії Польщі, проте, на жаль, лише один, бо польські історики-професіоналісти мовчать, хоча принаймні деякі свого часу мали доступ до засекреченого й надалі пильно стереженого українського архіву МВС (бюро Ц), вони знають правду, та мовчать.

Депортaciя української людності 1947 року — це не тільки біла пляма, але пляма також на польській честі. Це була хтозна чи

не єдина в історії Польщі депортаційна акція проведена за власною ініціативою. Насильного виселення зазнали українці, побіч з ними ще й німці з Відвоюваних земель, проте остаточно про виселення останніх вирішили Союзні держави в Потчдамі. Польща, попри власний інтерес у їх виселенні, може при кожній нагоді посплатися на міжнародне почадамське рішення. Тільки один раз протягом своєї історії Польща за власною ініціативою допустилася депортації етнічно чужої людності — жертвою цієї депортації стали якраз українці. Ця подія має певне значення при оцінці польсько-українських стосунків — указує крайність, у яку зайдли, урешті, польсько-українські стосунки, оскільки українське національне питання в польській державі довелося розв'язувати такими методами.

У принципі Мацей Козловський не пише про витоки української національної квестії на світанні ПНР, бо або не знає її, або — як більшість польської громадської думки протягом сливне півстоліття годованої офіційною пропагандою — несамохіть поділяє погляд про військовий характер конфлікту в південно-східній Польщі. Дотримуюся думки, що тільки повне з'ясування витоків українського національного питання виведе ті події з затінку і прокладе шлях до остаточного висвітлення того, що сталося на тому терені. Пишучи на цю тему, усі польські автори пильнували триматися аспектів української національної квестії дотичних тільки до війська й безпеки, повністю відкидали її політичну площину. Проте українське питання має корені в політиці, а військо й безпека працювали тут начебто вторинно. Ще до виникнення Народної Польщі польська влада поклала собі за мету, згідно з доктриною національно однорідної держави, виключити всю українську людність з державної території Польщі. Перші конфлікти між Польською робітничою партією і українцями датуються ще першою половиною 1944 року, тобто ще перед визволенням, і мали місце в Любельському окрузі ПРП. Засперечалися польські й українські комуністи — члени любельського ПРП. У східних повітах Любельщини перед 1939 роком діяла не Комуністична партія Польщі, але Комуністична партія Західної України й українські комуністи зробили належні висновки.

У зв'язку з цим у 1944 році в любельській

окрузі ПРП поширило директиву, щоб українських комуністів не призначати командирами партизантських відділів Армії людової, вони не могли видавати пропагандистської й інформаційної літератури українською мовою, відкидалися резолюції ПРП з східних повітів Любельщини з українськими національними постулатами, українських комуністів відсувано з апарату ПРП, що творився за окупації, а після визволення деяким спрепаровано судові розправи за гадану співпрацю з гітлерівцями, аж, урешті, разом з усіма українцями депортовано їх на Відвоювані землі.

Ядром політичного конфлікту в південно-східній Польщі були офіційні і відкрито проголошені змагання української людності зайняти позицію суб'єкта в новій польській державі, з чим не хотіли примиритися нові влади Польщі, змагаючи до виключення українців зі своєї державної території взагалі. Змагання мати позицію суб'єкта в економічній ділянці (український кооперативний рух з його великою передвоєнною традицією — зліквідований владою), культурні й освітні прагнення (до воєнні українські установи й організації, часописи та середнє й початкове шкільництво — зліквідовані владою зразу після визволення), релігійні прагнення (Греко-католицька церква як особливого значення національний чинник та її велика діяльність серед селян — припинено, а вище духовництво депортовано до СРСР під конвоєм польського війська), політичні змагання (представники української людності двічі 1945 року, нарізно від себе, посилали делегації до уряду з вимогами дозволити створення українських демократичних партій — ці вимоги Осубка-Моравський категорично відкинув). Українське національне питання напередодні ПНР було невідворотним результатом зудару між ясно сформульованими постулатами української людності південно-східної Польщі й запроваджуваною з залізною послідовністю й дисципліною доктриною національно однорідної держави, у чому помагала також польська людність. Отже перш ніж проведено депортaciю українців на Відвоювані землі в 1947 році, Польське військо провело регулярну депортaciю українців на Схід — до СРСР. Тобто депортaciї української людності були способом остаточно розв'язати (*«Endlösung»*) українську квестію ще задовго до акції

Мар'уша Вошинський

«Віслас». У 1956 році на одному з звітів Національної комісії ЦК про переселену українську людність Владислав Гомулка написав одно знаменне речення: «В української людності був після II світової війни тільки один вихід — вийхати на Схід або на Захід», що в 1956 році мало означати — повороту на землі, звідки її депортовано не буде. Однак українці хотіли залишитися на місцях народження, не зважаючи на те, що опиняється в польській державі. Ось і є справа, що її довгими роками бойтися МВС і тримає під замком український архів, не оприлюднюючи його.

На мою думку, багато чого повчального було б у порівнянні депортациї українців 1947 року з такими ж акціями Гітлера в II світову війну та Сталінськими депортациями, про які нині так багато чується. Акція «Віслас» була наче формою остаточного розв'язання, яке завжди мріється тоталітарним політичним рухам. Професійних істориків заохочую зробити порівняльний аналіз. Здається, він не поступиться цікавими й дивними результатами.

Посилення діяльності УПА на цьому підданому перед війною впливам КПЗУ і майже вільному від ОУН терені було тільки вторинною реакцією на депортаційну політику влади та її органів. Так якось склалося, що ні один з польських дослідників цієї проблеми досі навіть не поставив питання — куди вже думати про відповідь — чому на терені, де перед війною переважав майже скрізь комуністичний рух (дивись «ліське повстання» в 30-их роках) знайшов матеріальну базу для своєї діяльності конкурентний політичний рух. Як указує багато листів української людності до польської влади й влади УРСР, у яких українці описували кривди заподіяні їй Польським військом, радянська сторона, хоча й був їй відомий справжній перебіг військових заходів, не мала змоги припинити пасифікаційно-депортаційної акції і єдиною силою спроможною чинити опір була УПА. Інакше кажучи, Польське військо, з кожним актом насильства йожною депортаційною акцією посилюючи потребу української людності знайти оборону, підготувало і спровокувало діяльність УПА в південно-східній Польщі. Українські змагання до суб'єктності в межах Народної Польщі остаточно припинено в ешелонах посланих на Схід і

Захід, так як це розумів Владислав Гомулка, повернувшись до влади в 1956 році. І він прекрасно знов, що сталося в другій половині 50-их років. Під цю пору він був генеральний секретар ЦК ПОРП і визначав не тільки партійну, але й державну політику.

Мацей Козловський написав у своїй статті речення, яке особливо притягнуло мою увагу й вимагає питань з моого боку: «Усе написане мною не означає, ясна річ, що не розумію загрози, якою для відновлюваної після воєнної руйни держави були добре зорганізовані, вишколені й ведучі змагання з великою детермінацією відділи УПА. Ніякий уряд, незалежно від своєї політичної чи ідеїної орієнтації не може терпіти на своїй території озброєних відділів, які заперечують не лише законність влади, але навіть державну приналежність території, на якій діють. Збройне покінчення з українським підпіллям було необхідне...» Осторонь полишаю цю проблему, що Мацей Козловський таки прийняв офіційне тлумачення причин конфлікту в південно-східній Польщі як квестії підпілля, а не національної. Істотне те, чи він тепер готов таке ж тлумачення прикладати до оцінки долі польського підпілля й методів його ліквідації, напр., на Радянській Україні та Литві й Білорусі, а з другого боку — до долі польського підпілля й методів його ліквідації в народній Польщі. Оскільки він прийняв подібні критерії оцінювання, мусив би визнати, що ліквідація польського підпілля як у СРСР, так і в Народній Польщі була такою самою необхідністю. А й поготів — щоб розв'язати проблему цього підпілля влада Народної Польщі двічі проголошувала політичну амністію, і це було б її політичним оправданням, коли сьогодні стверджує, що використання війська й безпеки разом з їхніми методами — включно з смертними присудами — проти польського підпілля було необхідним лихом. Отже, чи Мацей Козловський ладен сьогодні перевідцінити сьогоднішні оцінки політики сталінської влади й польської влади супроти польського підпілля? Як він ставиться до людей, які сьогодні з моральною відразою пишуть і говорять про заслання в Сибір, арешти, тортури у в'язницях, смертні вироки і т.п.? Чи польська держава, яка — за словами Мацея Козловського — не могла терпіти на своїй території ук—

План подутою інформацією
шкіс

Маріуш Вощинський

райнського військового підпілля, могла стерпіти польське військове підпілля? А чи сталінська держава могла терпіти на своїй території військове підпілля, яке не визнавало не те, що легальності уряду, але й державної принадлежності території, де перебували відділи? Не забуваймо, Армія крайова на Україні, Білорусії й Литві не визнавала державної принадлежності тих земель подібно до того як УПА не визнавала державної принадлежності Холмщини, Бойківщини та Лемківщини. Тож як Мацей Ко

зловський ставиться до того, що з Армією Крайовою та її вояками на своїй території зробив сталінський уряд? Неваже Мацей Козловський насправді так само ставиться до цього, як до того, що робив уряд у Варшаві з відділами УПА? Існують два погляди на цю справу; по-перше, Мацей Козловський за іншими критеріями оцінює польське й за іншими українське військове підпілля, проте мені годі уявити, яким чином він приміг би оправдати подвійну систему оцінювання; по-друге,

він послідовно уживає тільки одну систему оцінювання, але тоді йому необхідно відкинути все, що досі в рамках заповнювання білих плям сказано в Польщі й в єміграції на оборону Армії крайової, Волі й Незалежності, Національних збройних сил та інших польських військових відділів, що їх зліквідував міністр Радкевич або, по тому боці лінії Керзона, його радянські товариши; третьої можливості не існує. Питання критеріїв оцінювання в історії мусимо щонайкраще висвітлити, оскільки, відповідаючи на заклик Адама Міхніка в «Газеті Виборчій», вести нам чесний польсько-український діалог.

Мацей Козловський пише, що монографія Щесняка Й Шоти «Дорога нікуди» не подає великої кількості доказів якоїсь особливої brutalності чи жорстокості у польських відділів, зокрема ж супроти цивільної людності. Як на мене, у цій справі слід остаточно поставити крапку над «і», бо цей мотив весь повоєнний період використовувала офіційна пропаганда. У 40-их роках, у добу т.зв. скріплювання народної влади військове підпілля вибило всього

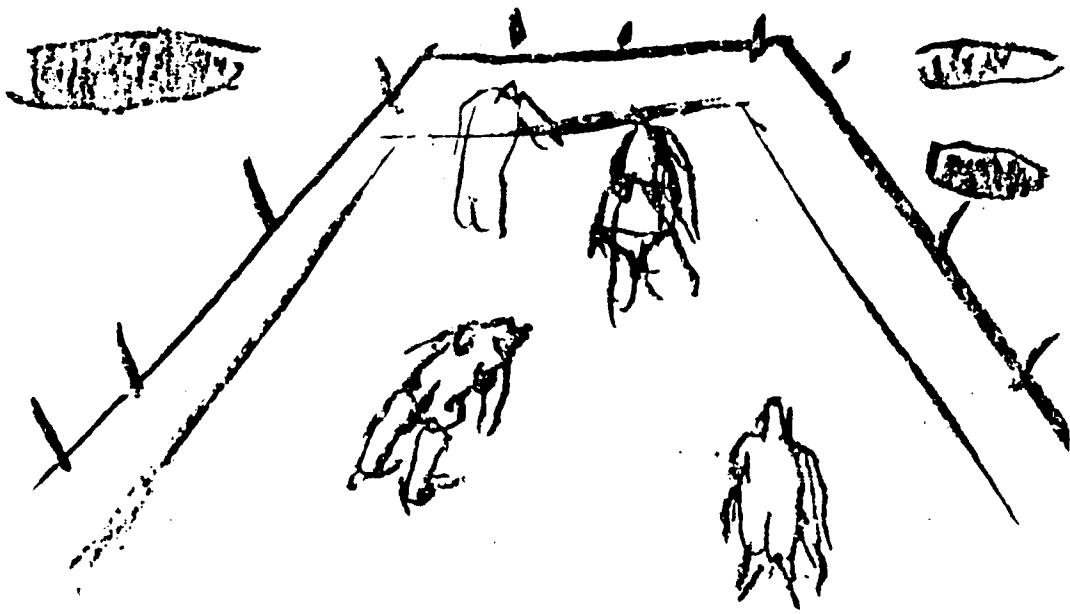
біля 20 тисяч людей (солдати, офіцери безпеки, міліціанти, члени партійного апарату, урядовці). Спираючися на матеріали МВС, у «Дорозі нікуди» обидва дослідники подають, що УПА вбила біля 2900 людей, тобто трохи менше за 15%. Хто винний у смерті позосталих 85% жертв? Польське військове підпілля. З моральної точки зору смерть одної людини — це трагедія без огляду на бік барикади, з якого він падав. Проте коли б ми прийняли, що оцих 15% жертв це справжня міра жорстокості відділів УПА, то як тоді окреслити діяльність підпілля, наслідком якої були в 7 разів вищі жертви? У світлі наведених статистичних даних і поставлених питань постійне видвигання квестії «жорстокості відділів УПА супроти цивільної людності» мушу визнати чисто пропагандивною обуроджкою, хоча здебільшого не уникаю важких і запальних питань української історії. Проте хочу, аби в дискусії над різними проблемами цієї історії для усіх її учасників були обов'язковими чесні й єдині правила гри й критерії думання.

Андрій Баранецький

У номері презентуємо:

Ігор Подольчак(1962 року нар.) — випускник Державного інституту прикладного і декоративного мистецтва у Львові. Займається станковою графікою, мальством, фотографією, а також проектуванням інтер'єру й прикладних форм. Брав участь в багатьох міжнародних виставках, отримуючи багато нагород. Проживає й працює у Львові.

Маріуш Вощинський (нар. 1964 року) — займається мальством, станковою графікою, рисунком. Брав участь у виставках у країні й за кордоном. У 1990 році закінчив мальський факультет Академії мистецтв у Варшаві.

Візит Танця

Мар'уш Вощинський

ЗУСТРИЧІ